

84.5 қаз

м 85

и

Мұсатай Ғалым

Алтынның сынығы

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

23	IV	914	(5)		
18	XII	7687	(15)		
5	II	523	(15)		
5	I	24	Сидоров		

Август 1990 г., облит. 6. Зак. № 4303-50000

17028

Мұсатай Ғалым

С. Мұқанов отандан

облыстақ кітапханадан

сбордан: М. Б. М.

Алтынның сынығы

ББК 84Каз7
М 85

М 85 Мұсатай Ғалым.
Алтынның сынығы. – Қарағанды: ҚарМУ бас-
пасы, 2004. – 236 бет.

ISBN 9965-715-99-8

Бұл жинақта Қанай, Бекболат, Құрмасы, Тоқсан, Етекбай, Асау, Бо-
лек, Өшім, Айдос, Қуанышбай, Нұрсейіт билердің, Зілқара, Есенаман, Та-
ңірберді, Тұңғат, Сақау Мұса, Шоқан, Жанбатыр, Жандос, Байсымақ ше-
шелердің, Абылай, Андықожа, Жәнібек, Бөгенбай, Жәсик, Күлеке, Жа-
наттай, Жабай, Қосағалы, Әлібек, Аңғал, Баубек батырлардың, Шал, Өске,
Шөже, Орылбай, Арыстан, Сегіз сері, Шағырай, Есейбай, Ақан сері, Үкілі
Ыбырай, Қарсақ, М.Жұмабаев, М.Асайынов, К.Салықов ақындардың, ака-
демик Е. А. Букетовтың, Ожан балуанның және т.б. айтымдардың ше-
шелдік, тапқырлық сөздері, өмірлерінің кейбір белестері алғаш рет құрас-
тылып, жинақталған. Кітапта сөз болған Атығай, Қарауыл елінің кейбір
аталарының шәжіресі таратылған. Бұл сөздер ел аузынан мұхият жина-
лып, әртүрлі басылымдардан және ҚР ҰА ғылыми кітапханасының сирек
қорынан алынып жазылды.

Жинақ автордың «Асыл сөз» атты кітабының заңды жалғасы. Бұл
жинақты қазақ тілін үйренушілерге қосымша оқулық үй тапсырмалары
мен өзіндік жұмыстарын орындауға көмекші құрал ретінде пайдалануға
болады.

ББК 84Каз7

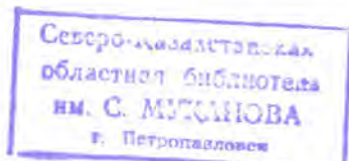
41554

М 4702250000
00(05)–04

ISBN 9965-715-99-8

© Мұсатай Ғалым, 2004

© «Лингва» тіл және аударма
институты, 2004

012

АЛҒЫ СӨЗ

Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай, жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Көкірегіңде оты бар,

Құлағың ойлы ер салсын, – деп Абай айтып кеткендей арттарында
өлмес сөз қалдырған қазақтың ұл-қыздары, Құдайға шүкір, жетерлік. Соның
біразын жиып:

Талай шешен көргенмін,
"Асыл сөзін" тергенмін.
Жарқыратып халыққа
Қайта өзіне бергенмін, -- деп сәті түссе халыққа ұсынып отырмыз.
Өткен адам болады көзден таса,
Өлді, өшті оны ешкім ойламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса,

– деп Шәкәрім айтқандай керектісін ескеріп қолда бар материалдарды беріп
отырмыз. Ойласаң өткен күнді айтады жыр,

Тыңдасаң естіледі бір терең сыр.
Ой өліп, өмір сөніп, көп соғылған,

Суреті өткендердің алдымда тұр, – деп Иса ақын айтқандай өткендердің
терең сырын тындап көрейік. Сондықтан

Сіз де өлерсіз, өлерміз біз өзіміз,
Өлген соң жұмылар екі көзіміз.
Біз өлген соң қалғандармен,

Сөйлер біздің сөзіміз, деп Шалкиіз жырау айтқандай өткендердің сөзін
тыңдайық.

Себебі біз қазақ қазақ болғалы шежіресін шертіп, ел сөзіне елтіп, аузы
дуалы дегенге астындағы атын бергеніне көңілі көлкіп, ата-баба жайынан жақсы
өңгіме естігенін бақытына балаған халықпыз. Сөз өнері қаусар бұлағынан
сусындаңыздар ағайын демекпіз.

Бірінші бөлімде би-шешендердің, ақындардың, айтқыштардың сөздері
келтірілді. Ал екінші бөлімде батырлар мен Ожан балуанның, Айбас қажының
өмірлерінің кейбір белестері Атығай, Қарауыл елінің ел, жер, су аттары сөз
етіледі.

Бірінші бөлім

Шешен де өткен не бұлбұл

Бірінші бөлімде би, шешен, ақындардың не бір тапқыр сөздерін келтірдік.

Абылай ханның Бұхар жсырауға айтқаны

Абылай Бұхарға:

Қарауыл Қанайды айтсаңшы, сөздің бірін қоймай айтушы еді, сөздің майын тамызуды еді.

Бәсентиін Малайсарыны айтсаңшы, үні жақсы еді, сартылдатып отырушы еді.

Қанжығалы Бөгенбайды айт-ақылдың жатқан үйін табушы еді, – деп өз тұсындағы үш аяулы адамына осындай баға берген екен. Соның біріне тоқталайық.

Қарауыл Қанай би

Қанай Құттымбетұлы /бір нұсқада Токсейітұлы/ шамамен 1695-1795 жылдар аралығында өмір сүрген би, шешен, батыр. Елі Зеренді ауданының, Қарабұлақ ауылы болса керек.

Шал ақын: Абылайдың тұсында құтпан болған,
Сөйлейін Баян, Қанай, Жолдыбайдан, -- деп Қанайды атап өтіпті.

Сегіз сері өзінің Имантайға берген батасында:

Халқының қамын жеген ертелі - кеш,

Қарауыл Қанай бидей тілекті бол, -- десе.

Балуан Шолақ өзінің Қанайға жиен екенін былайша мақтан етіпті:

Нұрмағанбет-Балуан шолақ менің атым,

Бар елге мағұлан болған асыл затым.

Нағашым Жалпақ Қанай деп айтады

Болады Ұлы жүздік арғы затым.

Мағжан "Батыр Баян" поэмасында:

Жиылды өңшең ноян ығай-сығай,

Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай,

Ту баста Абылайды хан көтерген

Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай, - деп жырлапты. Яғни Абылайды хан көтергендердің ішінде Қанай би болғанын көреміз. Қазақтың белгілі деген батырлары жорыққа жиналғанда Абылай жорықты бастамай әлі де күтеді. Тыпыршыған батырлар хан Абылайға сонда Қанай биді салады. Ол былай суреттелген:

Жиналған оңшең бөрі Бурабайға,

Алаштың кебесіндей ізгі жайға.

"Жүрелік, жау басынар!" – деген сөзбен
 Салады Қанай биді Абылайға...
 "Қанайым, ойың удай, тілің шаян,
 Амал не, келген жоқ қой батыр Баян.
 Би Қанай! Аттанбайды хан Абылай,
 Келмесе қанды балақ батыр Баян!"

Мағжан ақын енді Абылай қалмақтарды Қытай жерінде қуып соғысамыз ба, не істейміз деп дағдарған жерін былай келтіреді.

Ерлерін жиып Абылай, сл ағасы
 Сұрайды: "Мынау істің не шарасы?"
 Қырандар әрі-бері толқысқан соң,
 Қанайы Қарауылдың, топтың басы,
 Саңқылдап суырылып сөйлей берді:
 "Қытайдың қол ұсыным шекарасы.
 Қалмақты Қытай кірген зерттер болсақ,
 Қазақтың бірі қалмай мерт боласы!..."
 Тұңжырай қалса-дағы хан Абылай:
 "Қайту!" – деп, сөздің болды бітуанасы.

Әйтiмбет сынды айтулы билерден үлгі алып өсіп, халқының қалаулы қаһарманына айналған, сүйегі құрметтеліп Яссауи кесенесіне қойылған, өсіп өнген осы тұқымнан Совет Одағының батыры Мәлік Ғабдуллин, Еңбек Ері Баян Жанғалов сияқты талай асыл азаматтар шыққан Қанай би атамыз да тарихымыздағы тұғыры биік тарлап тұлға.

Міне Қарауыл Қанай биді біз осылай білеміз.

Қанай бидің сөздері

"Түйенің бурасы жақсы, сөздің турасы жақсы" дегендей, Қанай айбынды, білгір, шежіреші, би-шешен, қара қылды как жара айтатын әділ, оспадарлыққа, менмендікке, парықсыздыққа, жалғаншылдыққа аяусыз соққы берген. Ташкент шаһарының бегі болған жылдары талай теңсіздіктердің жолын қиған.

Енді кейбір сөздерін келтірейік.

"Сыпайылық-сыйынды арттырады, кендік-құрмет туғызады, шыншылдық-сенімге жеткізеді, жиындылық-табысқа бастайды, мейірбандылық-билікке жол ашады", – деген сөз қалыпты Қанай биден. Үш ғасыр өтсе де, Қарауыл Қанай бидің рухының да, сөзінің де өлмеуі осының бір ғажайып адамгершілік қасиетеріне де байланысты. Алдағы өмірді болжап сөз қалдырайық дегенде Төле би:

Осы айтқаным рас болса,
 Даладағыны ұл алар.
 Үйдегіні қыз алар.
 Ел билеген Төле би

Бумасын ұстап бос қалар, – депті. Қаздауысты Қазыбек:
 Алдағы болар заманда,
 Мал жақсысы ешкі болар.

Асық ойнап жүрген жас балалар
 Заң орнатып есті болар, – дегенде, Қарауыл Қанай би:
 Алдағы болар заманда
 Жақының кетер алысқа,
 Бытырап алты арысқа
 Атпен де, хатпен де қатыпарсың
 Кейбір заман болғанда
 Қайда кеткенін біле алмай
 Қайран боларсың,-депті.

Қанай бидің өзбек бегіне айтқаны

Қанай тек қазақ арасындағы дауларды ғана шешіп қойған адам емес, ол кісі қазақ, қырғыз, өзбек, түріктердің арасындағы дауларды да әділ шешіп отырған. Бұл кісінің жауырынышы, әулиелігі де болғандығын Сегіз сері де өзінің Имантайға берген батасының бір нұсқасында айтып кетіпті. Өзбек пен тағы бір елдің дауын әділ шешіп жүртты таң қалдырып отырғанда өзбектің бір бегі күрішке ет араластырып дәм беріп отырып:

- Қазақ: "ас-мас, жігіт-мігіт, ат-мат," – дейді, ол не сөз деп сұрапты. Сонда Қанай:

- Біздің қазақ жал-жая, қазы-қарта, жамбас, омыртқасы бар дәмді "ас" дейді, мына палауды-мас дейді. Күресте жыққан балуанды "жігіт", жеңілгенді - "мігіт", дейді. Бәйгеде озған атты "ат", шаңына ере алмағанды "мат" – дейді депті.

Қанайды сынайын деп өзбек бегі екі ала тауық әкеліп мыналардың қайсысы жас, қайсысы көрі тауық,соны айтшы, – депті. Қанай тарыны алып шашып жіберіпті де, мынауың-көрі тауық деп шетте шашылған тарыны жеп жатқан тауықты көрсетіпті де, орта тұсында жеп жатқан тауықты нұсқап -- мынауың жас тауық депті.

Тағы бір сынайын деп кесілген тобылғыны алып келіп осының қай жағы бас жағы, қай жағы аяқ жағы депті? - өзбек. Қанай бір аяқ суға тобылғыны салып тобылғының суға батыңқыраған жағын байқап-оны түбі депті, ал көтеріңкілеу жағын бас жағы деп елді таң қалдырыпты.

Бұл мысалдардан Қанайдың өмірден көрген білгені көп,істері ғылыми дұрыс екеніне көзіміз жетеді.

Бала Қанайдың тапқырлығы

Қонақтардың бірі:

- Мына сүйікті ана балаға берсе салыңдаршы, – дегенде, Қанай бала:
- Ақсұңқар құс шашып жейді, қарақұс астына басып жейді, ит сүйек жейді, адам ет жейді, сүйекті өзіңіз жеңіз,-- деп ет жоқ жамбасты қайтарып беріпті.

Сол-сол-ақ екен, содан бастап ол ел, жер, жесір барымта дауына араласа бастайды. Бұл Қанайдың 13-15 жастар кезі болса керек.

Қанайдың жоңғар ханының жұмбағын шешуі

Бірде Жоңғар ханы хабар салыпты: үш жұмбағым бар, соны шешіндер. Егер шеше алмасаңдар маған бағыныңдар, депті. Халық сасып қалыпты. Қанай тұрып "Жұмбағын естімей тұрып неге сасасыңдар, әуелі айтсын" дейді.

Жұмбақ мынадай екен: Қатар тұрған екі қыздың қайсысының жасы үлкен, қайсысының жасы кіші, екі пышақтың қайсысы ұсталған, қайсысы ұсталмаған, қатар тұрған екі аттың қайсысы көрі биеден, қайсысы жас биеден туды. Соны айырып беріңдер дейді.

Қанай екі қызды бір үйге орнықтырып күте беріңдер, қайсысының үлкен, қайсысының кіші екенін өздері білдіреді дейді. Қанайдың айтқанындай-ақ аз күн ішінде жас қыздың өзінен үлкенге көрсеткен құрметі арқылы жастығы білініп қалады. Бірінші жұмбақ осылай шешіледі.

Екі пышақтың темір басын отқа салындыр, сонда бұрын ұсталған пышақтан майдың иісі, ұсталмаған пышақтан темірдің иісі шығатын болады дейді. Бұл жұмбақта да шешіледі.

Екі атты мініп, қара суға түсіріп терлетіп әкеліп желдің өтіне байлап қойыңдар. Сонда көрі биенің құлыны желге артын береді, жас биенің құлыны желге қарсы қарап тұрады дейді. Сөйтіп бұл жұмбақтың да шешімі табылды

Қанай шешен мен Ақтайлақ би

Ақтайлақ би Қанай шешеннен:

Ер басында бақыт нешеу? Кемдік нешеу? Құлазу нешеу? – деп сұрапты.

Сонда Қанай шешен былай деп жауап беріпті:

Ер басында бақыт – бесеу, кемдік – үшеу, құлазу – төртеу.

Астындағы атың жүрдек болса, – жалғанның пырағы.

Алғаның жақсы болса, – үйің мен досыңның тұрағы.

Әкең – асқар тау, шешен – қайнар бұлақ,

Балаң жақсы болса екі көзіңнің шамшырағы. Міне – бес бақыт осы.

Атың шабан болса, – алғанның азабы,

Алғаның жаман болса, – дүниенің тозағы;

Балаң жаман болса – көрінгеннің мазағы.

Міне – үш кемдік осы.

Қалың ел көшсе – көл құлазиды,

Қаптаған мал кетсе – бел құлазиды.

Нарқын танымаған сөз құлазиды.

Қатарынан айрылған шал құлазиды. Міне – төрт құлазу дегенім осы.

Тағы бірде Қанай би:

Алғаның жақсы болса,

Үй мен қонақтың тұрағы.

Балаң жақсы болса,

Екі көздің шырағы-депті

Бекболат шешен

Бекболат Қанайұлы 1714-1795 жылдар аралығында қазіргі Көкшетау облысында туып, ғұмыр кешкен шешен, би. Арғын, оның ішінде Қарауыл атасынан шыққан. Қанай биден Жаманқара, Есімхан. Есімханнан Бекболат туады. Бекболатты нәресте кезінен Қанай атасы бауырына басып асырап алады. Заманында Қанай, оның әкесі Токсейіт те бір рулы елді басқарған би-шешен боп өткен. Бекболат он жасынан Қанай атасының жанында жүріп, ел билігіне араласады, шешендік онерді үйренеді. Бозбала кезінен-ақ ел дауына, жер дауына, барымта, жесір дауына кесім айтып әділ би аталады.

Бекболаттың дауды шешуі

Абылай ханның тұсында Қарауыл Қанайұлы Бекболат би Қаз дауысты Қазыбекке, Шақшақұлы Жәнібекке еріп, Кіші жүз алшынға бір дауға барады. Бітім сөйлесуге Кіші жүзден бір кісі шығады. Амандықтан кейіп әлгі кісі алақанын ашып үндемей тұрады. Бекболат: "Құп болады" дейді. Тағы да алақанын жұмып қолын созады, Бекболат: "құп" дейді. Саусақтарын жазып, қолын созып тұрады. Бекболат: "құп" дейді. Екі қолын түйістіріп, бірінін үстіне бірін салады; Бекболат: "құп" дейді. Тағы да сегіз саусағын көтереді. Бекболат: "құп" дейді.

Содан кейін Кіші жүздің кісілері кетіп қалады. Бекболат қасындағы билерге:

Дау бітті, біз енді елге қайтайық, – дейді. Елге келген соң Абылай, Қаз дауысты Қазыбек пен Шақшақұлы Жәнібектен:

Бітістіңдер ме? – деп сұрайды. Сонда екі би төмен қарайды.

Уа, неге төмен қарайсыңдар? "Қатын ерге, ер жерге қарайды" дегендей, мен сендерді дауға жіберіп едім ғой, – дейді Абылай. Сонда екі би:

Мына Бекболат деген "құп" болады деп қайтты, – дейді. Абылай Бекболатқа қарап:

Барушы да өзін, сөйлеуші де өзін көрінесің, енді өзін айтшы? – дейді.

Дауда көп сөйлескеніміз жоқ, ол жақтан билікке шыққан адам қолымен біраз ишара көрсетті:

Бірінші – алақанын ашқаны: "алысуға жараймын" дегені еді.

Екінші – қолын жұмғаны "апсаң алақанымда, жұмсаң жұдырығымда", тату-тәтті тұрайық дегені.

Үшінші – қолын созғаны "атса, шапса қылыш, мылтық сенде де бар, менде де бар жанжалды қояйық" дегені.

Төртінші – бір қолын екінші қолының үстіне салып түйістіргені "құшақтап көрісейік" дегені.

Бесінші – саусағын көрсеткені – "сегіз күн өткен соң ханның алдына тарту-таралғымен барайық" дегені. Сонда Абылай хан:

Уай, бәрекемді-ай! Алдамаса игі еді, – депті.

Бекболаттың айтқанындай Кіші жүздің кісілері сегіз күн өткен соң тарту-таралғысымен Абылай ханның алдына келіпті. Сонымен бұл дауда көпке созылмай әуре-сарсаңсыз, дау-жанжалсыз бітіпті.

Бекболат бидің Абылайханға айтқаны

- Біздің болдық дегеніміз бекер екен, кейінгіге бізден ешбір белгі қалмайды. Өлмейтін нәрсе күн мен ай екен, өзен-дария мен көл екен, қара жер мен асқар тау екен, – депті Абылай. Сонда Абылайдың биі Бекболат отырып:

Ай мен Күннің өлшеп-еңкейіп барып батқаны.

Қара жердің өлгені-қар астында жатқаны.

Өзен-дария өлгені-қаңтарда тас боп қатқаны.

Асқар таудың өлгені-басынан бұлт асқаны.

Жақсының аты өлмейді,

Ғалымның хаты өлмейді,

Ұстаның заты өлмейді, – деген екен.

Бекболаттың Уақ Қозыбайға айтқаны

Уақ Қозыбай шешен жер аударылып Семей еліне барып, Бекболаттың қолында тұрады. Сонда Қозыбайдың көңілін аулап бір мәжілісте Бекболат былай деген екен:

Елінде жақсы көп болса пайдасы тиер,

Содырлы, сотқар көп болса найзасы тиер.

Қоғамшыл, кең қолтық болсаң халқың сүйер.

Жақсыға жаманнан кесір,

Іпінен жақсы кетсе ел жесір.

Өзіне жамандық қылған пендеге,

Жібектей болып есіл.

Қисық ағаш тезінен мұқар,

Асқынған дау сөзінен мұқар.

Жақыннан шыққан жау жаман,

Алмас қылыш жүзінен мұқар.

Жаңылмас жақ болмас,

Сүрінбес тұяқ болмас.

Ер жігітке еңбек ар емес,

Оны көтермегел нар емес,

Жігітке серуен де серуен,

Сергелдеп де серуен,

Уа, Қозыбай, дәм-тұзыңды бізден жазсын,

Топырағыңды жеріңнен жазсын!

Бекболат пен бір төре

Қарауыл Бекболат шешенге бір төре орыс сұрақ қойып:

Құдай қайда тұрады? – депті. Бекболат төреге "мылтығыңды атшы" дейді. Анау шүріппені басады.

Оғы қайда түсті? – дейді сонда Бекболат.

Қайдан білейін? – дейді төре.

Өзің атқан октын қайда түскенің білмейсің, он сегіз мың ғаламды жаратқан құдайдың қайда тұрғанын мен қайдан білейін? – депті Бекболат.

Күншығыс пен күнбатыстың арасы неше күншілік? – депті төре.

Жаз қазағыңа, бір күншілік, – дейді Бекболат.

Оны қайдан білдің? – дейді төре.

Күн таңертең шығады, кешке бағады, арада қонып-түстенгенін көргенім жоқ, – дейді Бекболат.

Көк пен жердің арасы неше шақырым? – дейді төре.

Бір шақырым, – дейді Бекболат.

Оны қайдан білесің? – дейді төре.

Көкте періштелер дауыстайды, біз оны естиміз, дауыс бір шақырым жерден естілмей ме? – дейді Бекболат.

Қазақ асының асылы не, жасығы не? – дейді төре.

Қазақ асының асылы да айран, жасығы да айран, өйткені айран алғаш шыққанда шәрбат болды, қымыз шыққанда іркіт болды, – депті Бекболат шешен.

ҚАНАЙ БЕКБОЛАТТЫҢ АЙТҚАНЫ

- Біткен істі жетесіз туған құл бұзар, Некесіз туған ұл бұзар. Құлдап шыққан қу құртпай тыябас деген, елді сол бұзар.

Қарауыл Етекбай би

Жауар Қарауылдың Оразай-Қосай атасынан. Атақты билердің бірі, шешен адам болған. Көп жыл болыс болып ел басқарған. 1842 жылғы деректе "старшина, 43 лет, скромный и сметливый" деген мінездеме берілген. Өзі хорунжий шенін алған. Баласы Бекмағамбет те болыс болған.

1844 жылғы 10 тамызда тіркелген мұрағат құжатында Етекбайдың болыс болып сайлануы туралы да айтылған. Онда Қарауылдың Атқы, Жауар, Мөңтік, Сары тармағынан шыққан елағалары Етекбайды өзінің әділдігімен, жақсы мінез-кұлқымен, тәжірибелілігімен танылған би деп көрсетеді. Бұл құжатта Шаншар Қотыров, Құттыаяқ Қотыров, Тоғым Айшуақов, Бейсен Қабанов, Жұрын Сағындықов, Жолымбет Байсин, Итжан Байпазаров, Құрымбай Кейкин, Бейсен Қарабаев, Байдалы Қарамырзин, Байбел Сейтин, Сәмен Доспанбетов, Бопай Қойбағаров, Ермен Текенин, Селенке Төбетов сияқты осы елдің белгілі билері мөр қойып, таңба салған.

Етекбай Түркебаев елінен шыққан көпке танымал азаматтар аз емес. Отызыншы жылдары ел басқарып, топқа түскен Сералы Сағиұлы солардың бірі, кезінде Сәкен Сейфуллинмен жолығып, әңгімелескен адам. Ол кісінің ұлы Тоқтамыс та құқық қорғау саласының үздігі болған, бүгін де ел бірлігі мен дәстүрінің жаңғыруына белсене ат салысып жүрген азамат. Сол сияқты Қайролла Қабжанов, Қырым Жекебаев, Жамбыл Қаймолдин, Ибатолла Арыстанов, Мәди, Ғани Тоқтамысұлы, Абылай Мағауияұлы, Төлеген Базарбайұлы, Сапар Сабырұлы, тағы басқалары халыққа тағылымды ісімен танылған, ел деп еңсе тіктеген елгезек жандар. Осы Жауар елінен қанат қаққан үлкен ағартушы Зейнеддинден әл-

Омскауи, профес. Ғайнетдин Мұсабаев, Болат Хабиболла, Бақат
Саматұлдары да ел мақтаныштары.

Етекбайдың бір әйелмен әзілі

Етекбай шешен бір дауға барғанда Қанжығылы елі оған қарсы бір сөзшен әйелді пығарышты. Қатын мен Етекбай оңаша шығып отырғанда, қатын отырып, былай дейді: Япырай, би тым семіз екенсіз.

Әйелдің семізі ерге төсек

Еркектің семізі өліге есеп, деупі еді. Етекбай шешен іркілместен:

Сіз кате ұққансыз ғой:

Еркектің семізі елдің құты,

Әйелдің семізі, үйдің жұты дер болар, -депті. Сонда әйел:

- Мен жеңілдім, мына кісінің жолын беріңдер! – деп орнынан тұрып кетіпті.

Адамның өзі қартайса да, көңілі қартаймайтын себебі

Етекбай өте шешен болған адам екен. Атығай, Қарауыл, Қаракесек, Қаржас, Бәсентиін елдері барлық сөзінің түйінін Етекбайға шештіреді екен. "Кім Етекбай болғысы келмейді, бірақ бола алмайды" деген сөз қалыпты деп жазады Қошке Кеменгерұлы /"Еңбекші қазақ", 1926 ж. 01.12, №257/.

Бәсентиін ішінде Малайсары батырға бір жиында көпшілік "адамның өзі қартайса да, көңілі қартаймайтын себебі-не ?" – деп сұрапты. Сонда Малайсары батыр:

Мұны бір білсе, алыстағы Етекбай шешен білер, сол кісіден сұрандар, - депті.

Келер жиында жұрт әлгі сөздің мәнісін Етекбайдан сұрапты. Сонда Етекбай айтқан екен дейді:

- Адамның өзі қартайса да көңілі қартаймайтыны рас, оның үшін:

1. Тыныш құлақ (денсаулық және өмірі адамның еркі өз қолында болу керек).

2. Жылы төсек (жақсы әйел, жайлы баланың қызығы керек).

3. Жақсы тамақ. Егер осы жағдайлар түгел болса, тура ажал келгенше адамның өзі де, көңілі де қартаймайды, – деген екен шешен.

Ата – балаға сыншы

Етекбайдың баласы Бекмағамбет жастайынан-ақ шешен, айтқыр болыпты, бірақ дәулетке мастанып, елге аса сиымды болмапты. Сонда Етекбай айтқан екен:

– Етекбай деп ел мені қадірлеп өтті. Бекмағамбетті де қадірлейтін көрінеді.

Әй, білмеймін-ау, бұл қадір көпке созылар ма екен? Өйткені Бекмағамбет елдің алдындағы тайы, астындағы жүйрігі, қойнындағы сұлуы менікі болсын дейді. Ел оған шыдар ма екен, шыдамас, шыдауы мүмкін емес қой! – деген екен.

Сол Бекмағамбет Етекбайдың жылын беремін деп елді жинап, астың ақырында, бұрыннан қызығып жүрген Сырға дейтін әйелді алып қалыпты. Оның

ақыры – дауды аспен бірге атқармақшы болыпты. Көпшілік Бекмағамбетке разы болмай, атасының асын көңілінің күйіне араластырды деп ренжіп тарапты. Істің ақыры насырға шауып, ұзаққа созылып, ел Бекмағамбеттен безіп, Бекмағамбеттен абырой да, мал да кетеді. Ақыры Сырғадан да айрылады. Бекеннің басы іске айпалады. Бірақ Етекбайдың аруағын сыйлап ел айдаудан алып қалады.

Етекбай сондай сыншыл да адам болыпты.

Қарауыл Етекбай шешен

Бидің қартайған шағында ел арасында Етекбай шатасыпты деген лақап тарап кетеді. Бұл сыбысты естіген ел қадірлісі Желкілдек би Бағаналыдан "Қайраң" от ауызды, орақ тілді сабазымай қартайған скепсің ғой, хал-жағдайыңды білейін", – деп жолға пығады.

Етекбай Желкілдек биді Қарауылдың игі жақсыларын жиып, үй тігіп карсы алады. Әңгіме-дұман қызып, қопақасы ішіледі. Өзінің сынай сұраған небір сауалдарына мүдірмей жауап беріп, алдырмай отырған Етекбайдың шатасты дегеніне түсіне алмай, әурс-сарсан ойда отырған Желкілдек ап-таң.

Арада екі-үш күн өтсді. Қайтарында Желкілдектің бір шаруамен келгенін сезген Етекбай:

– Шырағым, Желкілдек сен жай келмеген екенсің, мепен бір сұрағың бар сияқты, ұялма-сұра, – депті. Сонда Желкілдек: "Иә, Сізді шатасты деген лақап қазақ даласына тарап кетті, шатасқаныңды көре алмай, өзім шатасып кеттім бе", – деп отырмын деген екен. Сонда Етекбай би:

Онға келген жасым-ай,
Ойнақтаған басым-ай.
Жиырмаға келген жасым-ай,
Жылап болған басым-ай.
Отызға келген жасым-ай,
Орда бүзған басым-ай.
Қырыққа келген жасым-ай,
Қырға плыққан басым-ай.
Елуге келген жасым-ай,
Ел билеген басым-ай.
Алпысқа келген жасым-ай,
Асау мінген басым-ай.
Жетпіске келген жасым-ай,
Жер таянған басым-ай.
Сексен келді бүйірден
Биыл қалдым үйірдеп.
Қатын төсек салмайды,
Балам тілімді алмайды.
Алжыды деген бұл атақ,
Енді корге кіргенше,
Етекбайдан қалмайды, – деген екен.

Өзінде болса аларсың

Етекбай би еліне көршілес ауылда ұлан-асыр той болып, сол тойға арнайы шақырылған екен. Өз қолындағы аттарына көңілі толмай, тойға мініп баруға елінде бір кісінің аса келісті аты бар екен соны сұрата жібереді.

– Апырай, Ерекемнің мұнысы қалай, өзінде болмаса ағайындарында бар ғой осындай мал деп атынып бір терін кимаған ол, ат сұрай барған кісімен ере биге келеді. Жағдайды қабақтарынан сезген би:

– Әй, қарағым-ай,
Ағайындағы нәрсе аспандағы нәрсе,
Інідегі нәрсе іннің түбіндегі нәрсе,
Өзінде болса аларсың
Алақанында болса жаларсың.
Егер онда болмаса,
Жерге бір қарап қаларсың, –

деген екен.

Байғаншек пен Етекбай

- Араздықпен адасқан,
Шаригатпен таласқан,
Жақыныңмен жат болмай,
Жақсы болат жарасқан.
Ойда болса білімі,
Ақылменен санасқан.
Сәлем беріп қол алса
О да жақсы жарасқан

– деген Байғаншектің сөзіне Етекбай былай депті:

- Түйілген бұлт жауады,
Сыққанда балын тамады.
Тура берген әділдік,
Құлағыма жағалды.
Берсең қолды,
Ол да болса жөнді.
Үлкен кіші демейміз,
Бастау керек жолды.
Бозбала талабың бар құлағың сал,
Жақсы ат пен сұлу қызға болсаң құмар.
Бір сұлу, бір жүйрік ат, қыран, тазы,
Уа, шіркін, әр кімдерді қояды құмар.
Әуелі ғылым оқы жастық шақта,
Ұнатқан ғылымшылық жалғыз хатта.
Ғылымнан ақыл білім табылады,
Жалғыз-ақ сұм-сұр қыз тілің сақта.
2- бір жүйрік ат алып мінсең,

Онымен омыраулатып жүріп келсең.
 Үйінде барлы жоғың білінбейді,
 Құрбыңмен қалың топта бірге жүрсең.
 3-құдаң разы жүрсін еріп,
 Өзіңмен жүйріктігі болып серік.
 Қырым мен ол Хиуаға ұмтылмайды,
 Түлкілі тау басында көзі көріп.
 4-қыран бүркіт тұрсын қолда,
 Саятшы құрбыларың оң мен солда.
 Па шіркін, менің жарым бола ма деп,
 Таңырқап қыз-келіншек тұрса жолда.
 5- бір қос ауыз мылтық берсе,
 Аспаннан түскен қазды жерден терсе.
 Бір атың құс салғанда бөлек болып,
 Тайпалып қара жорға мініп жүрсе.
 6-бір қаршыға тұрсын үйде,
 Болғанда жазы-күзде салып жүрсе.
 Қаз-тырна қатар-қатар жанға байлап,
 Күнінде тамаша ойнап салып жүрсе.
 7- қайыр міскіп напарларға,
 Тойғызып той етінен қазір берсе,
 Тағыда мен-мен болмай кішік болып,
 Жақсыдан ақыл сұрап соңына ерсе.
 8-салтанатты үй салдырса,
 Ішіне қазынадан нәрсе алдырса.
 Алдыңнан жарқ-жүрқ етіп жарың шығып,
 Қызығып бұл дүниенің сөйтіп көрсе.
 9- ең алдымен бұл жалғанда,
 Баласы бұл пәйденің бәрі арманда.
 Өзінмен жедел өскен балаң болып,
 Қалмасын ит жүгіртіп, құс салғанда.
 10- кезек келді құлағың сал,
 Қызығы бұл дүниенің бас пенен мал.
 Түйме бас, әліп мойын қыйылған қас,
 Бозбала шамаң келсе осындайды ал.
 Пұлды деп, жасаулы деп байдан алма,
 Арзан деп кедей қызын құмарлапба
 Қайсысы қиудан оймен табар,
 Тектінің тұқымынан қапы қалма.
 Әуелі текті болсын ата анасы,
 Тексізбен көркеймейді ердің басы.
 Қатын алма қайып ал деген сөз бар,
 Көп болсын жаны жақсы айналасы.

Енді Айкен ақсақалдың бабасы Етекбай туралы жиған-тергендерін келтірейік.

Құт кім, жұт кім?

Етекбай Түркебай баласы руы Қарауыл, одан Жауар, одан Досай. Бірде Омбы қаласында болған мәжілісте айтқан сөзі: Аға сұлтан, би, советниктер жиналыста Шорман, Нөке, Ыбырай, Тұрлыбек, Абілхайыр, Әлібек мырзалар мәжіліс құрыш отырғанда Шорман айтыпты:

Бұрынғының сөзі бар «Елге ел қосылса – құт, елден ел кетсе-жұт» деген бұл сөз рас екен. Менің Жәнібек деген көршім көшіп келе жатса жол үстінде жолаушылар кездеседі. Кездескен жерде су жоқ болады. Сонда Жәкен көшін тоқтатып киіз үйді тігіп жіберіп, құлын сойып биенің сүтіне ет астырады. Қонағын сыйлаған екен дейді. Мұның ісі – ошақ құт емес пе дейді. Сонда Етекбай былай депті:

- Ол құт емес, мырзалық та емес көт апарлық дейді.

Жол үстінде, танымайтын адамдарға осыны істер ме еді, үйі болғанда. Құлыны болды сойды, сүті болды астырды, жоқ болса нені берер еді. Жақсы, жаман, қатын, балаға, досқа, бай, жарлыға барлығын бірдей ұстаса, қара суын ықпалымен берсе мырзалық сол емес пе – деген екен.

Сонда көпшілік отырғап мырзалар Етекбайдан-құт кім, жұт кім деп сұраған екен.

«Бала әкесінен енші алып, қонақ түсіріп, ылау шалса өзінен төменгіге көмегі болса, елге қосылған құт» осы дейді.

«Енші алған балаң, қонақ түсірмесе, ылау шалмаса, жоққа көмегі болмаса, әкесінің шаруасын азайтса, бекерге шашса жұтың осы» – депті.

Етекбайдың Ыбырайды бағалауы

Мәжілісте көпшілік мына Ыбырайды қалай бағалар едіңіз десе, Етекең былай дейді:

«Өтел сағал, күмән сағал, сары қыз жалпы айтқанда барлық қыпшақтың бағы біледі.

Алла тағала: Қыдыры қашқан береке, бірлігі жоқ елге, – Бұзақы, Залым, Жебір жіберем, Қыдыры кетпеген береке бірлігі бар елге жақсы, ғадыл ұлық беремін деген екен.

Қыпшақ бұзылған ел болса Ыбырай да жебір ұлық болады. Ал егер Қыпшақ тұзу болса Ыбырай да әкесіндей ғадыл ғалым ұлық болады дейді.

Осы сөзді көпшілік мақұл дұрыс дейді.

Дос басқа, дұшпан аяққа қарай ма?

Көп халық жиналып отырғанда бір жас жігіт аяғына жақсы, жаңа етік киіп келіпті. Сонда кейбір адамдар етігіне қайырлы болсын дегенде: «Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды» – дейді жігіт. Етекең былай деген екен:

1. Дос өкпеге қиса да, өлімге қимайды. Қандай өкпе, реніш болса да басын силап өлімге қимайды деген.
2. Дұшпан аяққа қарайды дегені: қай жерде қақпан, тұзақ бар оған түсіру үшін аяққа қарайды дегені, ол сөзді бастағы бөрікке, аяқтағы етікке ауыстыру жөн емес дейді.

Етекбайдың Бейсен болысқа айтқаны

Етекбай 30 жыл болыс болып, орнын Қарауыл ішінде Атқы Бейсенге болыстыған бергенде Бейсенге айтқаны:

«Сен менімен бірге жүргенде талай қызықты көріп келіп едің, туған бала, болған құдалық репінсіз жол алып беруші едім. Енді ондай сені қолдаушы болмайды. Отардағының орнын ашып, жолсыздықпен мал алып, 4 ата қарауылдың баласын ру-руға бөліп, төрт жерге қондырып жүрме!» – депті.

Бірде Бейсен болыс ел аралап келе жатып далада дәрет сындырып отырып тонының етегіне нәжісін тигізіп алып жуаиын десе су жоқ нәжіс тиген жерін қыркып тастаса керек. Ел арасында сөз жата ма, күндердің күнінде Бейсен Етекең үйіне келіпті. Шанасында параға алған киіздері болу керек сәлемдесіп отырғаннан кейін Етекең Бейсенге былай деген екен.

«О, Бейсен үйіңнен сенсең киіп шыққан екенсің, қырықпа киіп қайтыпсың қайырылы болсын» – дейді.

Сонда Бейсен: «Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген депті. Етекең:

- Кезеген аяқ бөк басар деген қайда, бүгін тоңыңа нәжіс тигізең, ертең бөркіңе нәжіс тигісбесіңе кім кепіл – деген екен.

Етекбайдың тәубәсіне келуі

Етекбай, Керей Тұрлыбек -- жолдастары бар саят келе жатқанда Етекеңнің астындағы аты сүріне береді. Сонда Тұрлыбек Етекеңе:

- Өзіңізде де жылқы бар еді. Онан сүрінбейтін жылқы табылмаса 4 ата қарауылдан бір сүрінбейтін ат табылмағаны ма дейді:
- Сонда Етекбай: - Сүріншек атты әдейі мінемін, алланы аузымнан қалдырмау үшін, ат сүрінген сайын мен алла деймін. Атың сүрінбеген сен алла деп өміріңде бір айтпайсың дейді.

Қымыздың көптігіне емес, дәміне қара

Бірде Атығай Қоқым би Етекбайдың үйіне келіп қоныпты... Кеш бойы Етекбай бір ауыз сөз айтпай биді тыңдап отырыпты оған баласы Бекмағамбет намыстанады соны біліп Етекбай:

«Сен көк шалғын сыртыма қарама, ішіп отырған қымызыңның дәміне қара» – деген екен.

Балама да, Керей саған да ризамын

Етекбай Қыпшақ елінің аға сұлтаны Ыбырайдың үйіне келіпті. Өзі кеткенде 24 жастағы баласы дүниеден өтіпті. Етекең еліне қарай беталған с-апарында Керей елінің шегіне жеткен соң сол елдерден бір-бір кісі еріп Тұрлыбек аға сұлтанының үйіне келіп қонса керек. Ергеніне аттанарда Тұрлыбек менің атымды да ертеңдер мына алдыңғы ауылға шейін Етекеңді шығарып салайын депті.

Сонда Етекбай бұл қалай Керейдің баласы, бастарында торғайдың басындай бақ болса қонақтарыңды далаға шығып атандыруға арланушы едіңдер. Мені тым силап кеттіңдер ғой. Менің ұлым Бердім аман ба дейді.

Сонда Тұрлыбек болса болар дейді Етекең төмен қарай азырақ жылап алып басын көтере Бердімге риза болдым ау. Өз үйіне әрең сыйып отырған Керейдің баласын атына мінізіп мені силадыңдар- ау, балам да, Керей саған да көп рахмет. Енді жүріңдер деп Етекбай үйіне келген екен.

Етекбай бидің Қамариден моллаға айтқаны

Керей аға сұлтаны Тұрлыбектің Қамариден деген ноғай молласы Ентекеңе:

- Білімді көп, білесің, сөзді байлай білесің, бірақ аллаға ұнамайтын бір ісін бар. Намаз оқығанда имамнан бұрын жығылып, бұрын тұрасың, намазыңда кемдік бар дейді.

Сонда Етекбай: – Алла дегенде есім қалмайды, қалай тұрып, қалай жығылғанымды білмеймін. Өзіңіз имам бола тұрып, қауымның намаз оқығанын аңдып тұруыңыз қалай? Өз намазыңда дұрыстығың бола ма – депті.

О дұрыс айттыңыз, өз айтқан сөзім, имам бола тұрып жамағаттың намаз оқуын аңдуым кате – депті.

Кімге не керек?

41554

Әңгіме ерге керек,
Себебі айта білгенге керек,
Қылжың мен мылжыңға керек емес.
Жаңбыр жерге керек,
Себебі басқа жерге жауғаннан пайдасы жоқ,
Жерге нұр өсім болады,
Иман көрге керек,
Себебі көр азабы сідік боқтан болады.
Таза жүрмегендіктен – деген екен Етекең

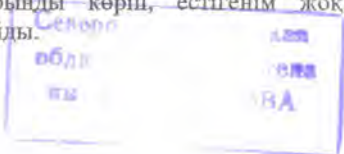
Етекбайдың баласы Бекмағамбетке айтқаны

"Балам сенде ауыл бағы жоқ, дала бағын байлап қойсаң да саған тұрмайды. Егер ауыл бағы болса, дала бағы мені ал деп есіктен сығалап тұрады" депті.

Бекмағамбет ауыл бағы не деп сұрағанда:

1. Бала бағың жоқ. Бір балаң қалтаңды ақтарып, қағаз, қарындаш, бөкінді алмайды. Бір балаңның алды-артына мініп жүргеніңді көргенім жоқ. Бір балаң ат қойып жақсы көріп жүргеніңді көргенім жоқ, үйіңнің маңында балаларыңның ойнап, күліп жүргенін көргенім жоқ.

2. Құрбы құрдастық бағың жоқ, жас жігіт жас келіншектер үйіне үш толып, үш шығуын көргенім жоқ, киімді, не суынды ала қашып бір күлкілі дауыс шығарғандарыңды көріп, естігенім жоқ. Үйіңнің маңында із жоқ шөбі жапырылмайды.

3. Аға жеңгеңе бағың жоқ. Соған сататын мал, қонақ келсе сый құрмет, ұзатылар қыз, алатын келін, түсіретін құдалық басыңа келетін жақсы-жамандық жаңалық істер, дұшпаннан алатын кек, беретін қалай осылардың бәрін ақылдасу керек еді. Соның бірін ағайып жақынмен ақылдасқаныңды естіп көргенім жоқ.

4. Кемпір шалға бағың жоқ. Қарап аман жүрсіңбе: кайран көрінбедің ғой, қай жақтан келдің, біздің пәленше жанды, пәлендей жиен баласы аман ба деп жолыққан кемпір-шалды көргенім жоқ.

Сондықтан басқа бақ іздеме, Алаштан дос ізде, туысың досың болса да күндестігі көп болады. Алаптың достығы болса күндестігі болмайды деген екен. Әкесінің айтқаны келіп бақсыз болыпты.

4 ата қарауылдан сырдаң болып, шет шығып әкесінің достары Шытықтың Нөгербегі, Жар, Нұраты, Ерсалы т.б. дос болып өтіпті.

Қарауылды Етекбай билейді...

Етекеннің бәйбішесінің аты Злиха екен. Бірде атығай Кәкен деген болыс жолаушылап бір жиып ға бара жатқанда Етекеннің аулына қоналқы мезгіл келіп, атқосшысын жұмсап биден ұлықсат сұрауға жіберген екен. Атқосшы келіп, сәлем беріп жөнін айтқанда, би жер ошақ басында құрт қайнатып жатқан қазанның астына тезек тастап орырса керек. Би ұлықсат түссін депті.

Болысты қарсы алып, жақсылап сипап, малын сойып, елінің ақсақал-қарасақалдарын жинап әңгіме дүкен құрып, таңды алған екен. Болыс аттанар уақытында би: «қарағым Кәкен, ол жиында кімдермен кездесің, не дестіндер, нендей әңгімелерің болды, нендей жаналық, жәйттер естідің соның бәрін қайтарында келіп айта кет» – деп қатты тапсырған екен.

Болыс қайып келе жатып тағы Етекеннің үйіне түсе қалсын деңіз. Би онда жылқыда жүріпті. Сонда шешеміз Злиха даусын көтермелеп: «Қазақ осы, кеше келіп сыбағасын жеп кетіп еді» – деп ыдыс аяқты салдырлата бастапты. Бәйбішенің бұл қылығын байқап қалған болыс үйден шыға береді. Осы мезгілде би де келіп қалыпты.

Кәкен бидің құрт қайнатып жатқанын, тезек салып отырғанын жиылыста елге айтып, оның айтқанын Етекене бұл елдің адамдары жеткізген кезі екен. Сонда би былай депті:

«Кәкен жан-ай мен сені өте бір білгіш азаматтың қатарында деп санаушы едім. Сенің де білмегендігің бар екен. Баяғыда Құтым бидің бәйбішесі айтқан екен: «Елді Құтым билейді, Құтымды менің бұтым билейді» деп сол айтқандай

Далада төрт ата Қарауылды Етекбай билейді,

Үйде Етекбайды жеңгең напша илейді, деген екен.

Құрмысы би

Құрмысы Атығайдың Құдайберлісіне жатады. Ол туралы біз "Асыл сөзде" жаздық. Қолға түскен жаңа сөздерін келтірейік. Құрмысы 1741 жылы туған.

Бала Құрмысының тапқырлығы

Құрмысының 7-8 жастағы бала кезі болса керек. Екі қысырақтың үйірін жоғалтып, іздеп жүрген 4-5 жолаушы Құрмысының ауылына келіп, ақ боз үйдің жанында аттан түсіп, аттарын байлап, үйге қарай беттегенде асық ойнап жүрген жүрген ең кішісі Құрмысы болса керек. Әлгі жолаушыларға бәрі жүгіріп келіп қол беріп амандаса бастайды. Құрмысы болса асықпай ең алдымен үлкенінен бастап, кішілерге сәлем берсе керек. Баланың білгірлігіне риза болған жолаушылар ақ батасын беріпті. Қариялардың бірі: "Шырағым, кім боласың?" дейді. Сонда тұрып Құрмысы: "Әкем аты – Табынбай, Орта жүз Атығай, оның ішінде Андағұл руынанмын", – дейді. "Шырағым, біз екі қысырақтың үйірін жоғалтып, жоқ іздеп жүріп, із кесіп ек, із бізді осы ауылға әкелді. Бөтен жылқыны көрген – білгендерің, естігендерің жоқ па?" – деді жолаушылардың бірі. Сонда 7-8 жастағы бала Құрмысының сөзі: "Сіздердің жоғалтқан жылқыларың бұл ауылға келген жоқ. Әрине, ел ұрысыз, түз бөрісіз болмас деген, бірақ бұл ұрлықтан бұл ауыл аман. Олай дейтінім: елде бір – екі тентек ұрының бары рас. Бірақ олар ұсақ ұрылар. Бірлі – жарым мал болмаса, соншама жылқы ұрлауға оларға арқа сүйер пана, артында үлкен тірек, айбынды сенімді адамдары жоқ. Сондықтан ондай ірі ұрлыққа олар мүлдем бармас та, барған емес те. Сіздің бағанағы айтқан із кесіп келдік дегеніңіз өккі ұрылардың әдейілеп із тастаған бауқесе қарақшылығы емес пе. Есі бар адам өзі ұрлап, ұрлаған малды өз ауылына ізін сайратып әкелмес болар. Олардың арқа сүйер сүйеніші күшті, көнігі ұрылар, дейді. Бұл маңда бөлен ауылда атышулы бөленше, түген ауылда ұрлықпен атағы шыққан түгенше бар. Бұл іс айна – қатесі жоқ солардың ісі", – депті. Кейіннен сол жолаушылар жоғын солардан тауыпты.

Құрмысының күн даулауы

Бірде Орта жүздің бір жігіті Кіші жүздегі нағашысына барып, жаз бойы сол жақта жүріп қалыпты. Нағашысының ауылында бір байдың құда түсіп, қалың беріп қойған бір қызды алмақ болады. Бірақ сол ауылда әлгі қыздың ертеден көңілде бір жігіті болса керек. Екі жігіттің арасында қызғаныш өрті тұтанады. Бір күні ойда жоқ нағашысында жүрген жігіттің өлімтігі табылады. Елге хабар келіп, өлген жігітті елге әкеліп жерлейді. Сол кезде елдің күн дауын даулауға Орта жүзден бір топ адам Кіші жүзге барып, күн ала алмай, Кіші жүз дес бермей қайтарады.

Арада 1-2 жыл өтіп кетеді. Дау ескіре бастайды. Осыған Орта жүздің ақсақалдары Құрмысыны жұмсайды. Қасына 3-4 кісіні алып, Құрмысы Кіші жүзге күн дауына барады. Сол елдің талай дау-дамайда сөз бермей, қызыл тілдің шешені, сол елдің қадырменді көсемі шығып: "Сіздің елдің бір жігітінің біздегі нағашысында жүріп қаза болғаны рас. Бәрі алланың жазуы, таусылар дәмі біткені және сол жігіт біздің бір байдың қызымен көңіл қосып, алып қашпақшы болыпты. Оның айттырып қойған жері, беріп қойған қалың малы бола тұра әлгі әйел бала жүкті болып қалыпты. Құдалар жағы дау-жанжал шығарып, малымызды қайтар, деп дамыл бермей отыр. Сондықтан мұндай жағдайда күн жүрмес болар.

Қонақасы ішіп, елдеріне қайтыңдар", – депті. Сонда Құрымсы тұрып:

*Біздің жігіт баукеспе ұры емес,
Біреудің басыбайлы құлы емес,
Жетім, жоқтаусыз кетер ұл емес,
Нағашысына жалғыз келген бұл емес.*

*Өлімі кісіден болса,
Кінәсі недей сонша?
Қырсықтың бәрі қызда,
Өзінің көңілі болса,
Ұстаған ие, көрген куә болса,
Қылышты қынабында көрегі бар ма?
Болмаса осының бәрі жала.*

Қыз жеңгесін шақырып, ақ-қарасын өзінің қайын сіндісінен сұрап келсіп.

Бізге анық-шынын айтып келсін,

Бірақ қыз сөзі ақиқат шын болсын, – деп жеңгесін қызға жіберген екен. Жеңгесі келіп қыздың жауабы былай делінгенін айтады:

"Өлген жігітті сүйгенім рас, бірақ менің жүкті болғаным осы ауылдағы көңілдес бір жігіттен. Біреуге өтірік айтып, қияпат жасар жәнім жоқ" – депті. "Елдеше, – депті Құрымсы:

*Біреудің ол да жалғыз ұлы емес пе,
Бұл жағдай болғаны анық бір ерегісте.
Жазықсыз өлтірген жас жігіттің,
Жүз жылқы дау-дамайсыз құны емес пе",* – деп сол жолы Кіпі жүзден

күн алып қайтыпты.

Құрымсының мал даулауы

Андағұлдың бір топ игі-жақсылары мал дауымен қыпшақ еліне аттанады. Елдің ділмәр би-пешендерімен бірге Табынбайдың тоғыз жасар баласы да барған екен. Екі жақ сөз жарыстыра бастағаннан-ақ қыпшақтың бір биі: "Елдеріне аталы сөз айтарлықтай кісі таба алмаған соң бала-шағада қалған екен-ау күндерің", – деп кекетеді. Сонда Құрымсы бала іркілместен мына сөзді айтқан екен:

*Арғынның ұлы арыспын,
Ауызым кере қарыспын.
Жақсылыққа қаныспын,
Жамандыққа шалыспын.
Берсең – бітем,
Керсең – кетем,
Дөнен, бесті өгіздің
Терісінен істеген
Шикі баспақ талыспын.*

Баланың бұл сөзінен кейін қыпшақ жағының жүні жығылып, мал дауы аңдағұлдың пайдасына шешіліпті.

Құрымсы би мен Тоқсан би

Құрымсы ешкімге есесін жібермейтін, тауып сөйлейтін шешен адам. Кедей болса да кемімейтін көңілі бай кісі. Замандастарының кемшілік, кінәларын әділ сынайтын турашыл. Сондықтан ол халыққа жағымды. Суырып салып айтатын ақындығы да бар. Мысалы, бір күрбысының зайыбына "Мінездеме" деген өлеңінде:

От жақса, үйдің ішін тұмандатқан,
Домалап от басында құман жатқан.
Күйеудің күлкі сөзін көтере алмай,
Төркініс кетем деп ылаңдатқан
Мұқалған жаман дейді жақыныңнан,
Ез болма ақыл сұрап қатыныңнан.
Бойында берекесі бар жігіттің
Шықпайды қатын-бала ақылынап— деп кеткен.

Бірде "Құрымсының астындағы жалғыз аты өліп, қой соңына жаяу жүр" деген хабар естіген Тоқсан би бір атты жетегіне алып, Құрымсының үйіне аттаныпты. Құрымсыны үйінен ұшырата алмаған соң, Тоқсан оны отар басынан тауыпты. Тоқсан келген сәтте Құрымсы жер қазып жатыр екен. Бұлар төс тақасып амапдасқаннан кейін Тоқсан:

Уа, Құрымсы, жер тамырын қазып,
Жүдейсің ғой, арып-азып.
Бұл қатыннан қорыққандық па?
Жан қинап, тәңірге жазып,

– депті де, бір қолымен құшып, жетегіндегі атының пылбырын Құрымсыға ұстатыпты. Құрымсы алдымен әзілге жауап ретінде:

"Бұл тамыр емес бояу,
Керегіңді алмасан көңіл қаяу.
Теріні бояп шалбар киём
Қаһарлы қыс келгенде таяу", – деп алып тағы:
Томар емес қазғаным – кермек,
Жұмыссыз отырғанға бұл да ермек.
Қой терісін киім қылып киер болсаң
Бетіне салатын бұл-өрнек.
Қой терісін киім қып кимегенге
Ақпан мен қаңтар сыбағасын бермек.
Дүние қадірлесен қадірлейді,
Адамға бір уақта бұл да керек.
Жүргенім бір тірліктің қамы үшін,
Әйел үшін жүргем жоқ босқа терлеп, – дегенде Тоқсан:
-Уа, Құреке, пана едіңіз көлеңке тиген көпке,
Бұлбұл едіңіз шығармайтын сөзді шетке.
Қартайып кетті ме деп сынауға айттым,

Шүкір, жақсы екенсіз, сөзімді айып етпе, – деп Құрымсының қолын ұстап, ғапу сұрап, үйіне барып, қонағасы ішіп қайқан екен.

Құрмысының Албыраққа айтқаны

Албырақ деген Құрмысының көршісі көпке дейін үйленбей кеш үйленіпті.
Қүрекеңнен ақыл сұрағанда айтқаны:

Албырақ-ау, Албырақ

Айтқан тілді ал бірақ.

"Қатынды бастан, баланы жастан" деген,

Осы уәдеде қал бірақ.

Айтқан тілді алмасап,

Уәдеде қалмасап,

Қаларсың сен жалбырап.

Басың кетер салбырап,

Күндердің күні болғанда,

Қаларсың сонда қалжырап, – депті. Албырақ әйелін дұрыс ұстай
алмаған екен дейді.

Атығайдың Құрмысы биінің Аға Сұлтан Зілқара қайтқанда көңіл айтқаны

Жатырмысың, Зілқара,

Алла ісіне не шара,

Келіп тұрмыз қасыңа,

Көзіңді ашып бір қара.

Өлім деген тілсіз жау,

Құтылған одан бар ма сау?

Алланың өзі беріп, өзі алады,

Бұған айтар бар ма дау?

Қарадан сұлтан болдың өсіп дара,

Басқардың қалың елді жолмен сара,

Жаннатқа барады деп біз сенеміз,

Басқадай алған жоқсың жұрттан пара. /Ғаббас Елеусізұлынан/

Шал ақын

Шал Құлекеұлы Атығайдың Бәйімбет атасына жатады. Шамамен 1760-1831 жылдары өмір сүрген. "Шал Алаштан тараған хандар мен ру басылардың, тайпалардың генеологиясын Құдайберді батырға дейін таратып айтады екен...", "-деп жазады Шоқан. Кейбір өлеңдерінен үзінді бере кетейік. Ақындық қуатын оқушы өзі-ақ байқар.

Жоқ болсаң, қызыл бүйі үйің болар,

Бар болсаң күндіз түні жиын болар.

Алыстан кедейліктің алдынан шық

Төбесі көрінген соң қиын болар.

Кемшілік бердің, Алла, бір қуатқа,

Бойдағы тоқтау еттің шаһуатқа.
Қайтпайтын кеше жаудан арғымағым
Түспейсің айдасам да кең суатқа.

Сөйлеп қал, сөйле тілім, арыс келді,
Алдыға сөйлейтұғын намыс келді.
Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда
Қысқарыш ұзын дүние қарыс келді.

Шал ақын Орта жүздің мен емес пе ем,
Он бесте ұрғашыға кен емес пе ем.
Мен саған жиырмада болдым жолдас
Құрытқан сонан бері сен емес пе ең!?

Арам болса қашады су кісіден,
Естімеген сөз шығады сұм кісіден.
Кітап-Құран айтқаны рас болса
Ұжмақ көрер бір жан жоқ бұл кісіден.

Келін жақсы болса
Үйіңе көп кісі келеді.
Келін жаман болса
Келген кісі кеткісі келеді.
Ас күй десең төккісі келеді,
Төкпей күй десең сөккісі келеді.

Мен өзім Шал да болсам қатқан шалмын,
Сақалға меруерт, маржан таққан шалмын.
Бозбала ішің күйсе тұз жалашы
Қойнына талай қыздың жатқан шалмын

Тәубаға кел, тәубаға,
Құнсыз істі даулама.
Сақинасын бермей ме
Кететін қыз сауғаға

Кәрілік бізге келді кезіменен,
Келін жаман қарайды көзіменен.
Тұрып келіп қолымен ұрмаса да,
Ұрғандай-ақ болады сөзіменен.

Дүние деген шолақ депті,
Жан кеудеге қонақ депті.
Ақырет деген бір киім
Алып қайтар сол-ақ депті.

Дүние деген осы,
Ешкімнің емес досы
Болар еді досы,
Аумаса егер қосы.
Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп.
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой,
Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп.

Өттің бір дүние, өттің-ай,
Теңселе басып кеттің-ай...
Мен бір жүрген жорғадай,
Жылжи да басып жеттім-ай...

Гекку-гекку, Г'екку-гәй,
Гекутайдың етігі –ай.
Тық-тық басып кету-ай!
Қыз қалқаның аулының
Жетер ме едім шетінс-ай!...

Бұхарда көрдім бұлама,
Ташкентте көрдім сұлама.
Саған да есен жетермін
Есілдің қызы жылама.

Бағыңыз, қызмет етіп, халқыңызға,
Жасы үлкен ел ішінде қартыңызға.
Дүниеге бекер келіп, бекер кетпей,
Бір белгі қалдырыңыз артыңызға.

Бак -дәулет қайғысымен жұбай дейді,
Үнемі бере бермес Құдай дейді.
Пәлеге-сабыр, қазаға-тәуба етпесең,
Менеп басқа тауып алсын құдай дейді.

Қатын алма, алпыстан асқаннан соң,
Күш-қуатың бойыңнан қашқаннан соң.
Жас тоқал жатысымен еміренсе,
Тер шығар маңдайыңнан сасқаннан соң.

Жаман болып не керек тірі болып,
Тірі жүрген көп жаман бірі болып.

Шалдың батасы

Құлеке құдасына барғанда тоқты сойып беріпті. Қайтарда бір лақ сойған екен. Сонда Шал әкесіпеп бұрын бата салыпты:

Лақ сойса бақырады, төңірегін шақырады.
Асатса қонаққа жетпейді, асатпаса тамақтан өтпейді.
Көше барып қыстадым Көкшетаудың төбесін,
Жаз болғанда жайылдым, қыпшақтың сала көбесін.
Өлі аруақ жебесін, тірі аруақ демесін,
Етке тоймаған қонақ осыдан артық пе десін?

Шал ақын мен Мәті қыз

Мәті қыз:

Менің атым Мәті қыз,
Жұрттай емен заты қыз,
Жігіт пе деп ойлап ем
Шал болсаң әрі жатыңыз.

Шал ақын:

Рас, атың сенің Мәті қыз,
Жұрттай емес заты қыз,
Жігіт күтіп жатқанша
Шалдың да дәмін татыңыз

— деп қызды жеңісті.

Шалдың қолына су құйған қызға айтқаны

Ағаң жасы алпыстан асып қалды,
Тіс мұқалып иегі ашық қалды,
Кәріліктен сақалын қырау басып,
Шашымды да ақ кобік басып қалды.
Қайтпаған қара тастан асыл денем,
Босандап күші кетіп жасып қалды.
Жастықта ала бұртқан асау жүрек,
Аптығып ол байғұста қажып қалды.
Торғыпдай үлбіреген ақ денемді
Бұл күнде кемпір сипап, қасып қалды.
Құйған су алақанда қайдан тұрсын,
Қан кеміп, денеден ет қашып қалды.
Қарағым, сиқыр көзді маған салма,
Артымда жиырма бесім қашық қалды.

Шал ақынның өлеңдері

Жігітім қатарыңның ірі екенсін,
Дүрілдеген жігіттің бірі екенсін.

Арқана елдің жүтін артып алып
Өрге сүйреп өгіздей жүр екенсің.

Қызығын талай көрдім жиған малдың,
Ығы жылы келетін қалың талдың.
Түндік жаба шыққанда аңдып тұрып
Жәукемдеуші едік тоқалын талай шалдың.
Есілді өрлей қалың тал шығатын,
Тілімді менің айтқан алшы, қатын.
Қырк темірдің қылауы қосылған жер
Өзіңе анық сенсең, баршы, қатын.

Жігіттер жаман істі кәсіп етпе,
Досыңды бірге жүрген басып өтпе.
Басына бір уақытта жұмыс түссе
Досың түтіл туысың қашар шетке.
Жігіттер мал мен басым көп деменіз,
Киім бүтін, тамағым тоқ деменіз.
Дәуіттің отыз ұлын бір күнде алған
Біздерге жала-қаза жоқ деменіз.
Жігіттер жалғал дүние бізден қалар,
Бір күні ажал келіп жаныңды алар
Жан шығып, дүниеден көшкеннен соң
Мал мүлкің, қатын балаң бәрі қалар.

Тауға біткен тікенең,
Жалаң аяқ бастырмас.
Бұтқа біткен екі еңсек
Жанға сая таптырмас.

Шалдың Құлекенің атын қайтарып алуы

Құлеке батырдың Қаражал деген атын Ханның туыстары алып соны сұрауға ханға әкесімен Шал да келіпті. Кешкі тамақ алдында қонақтардың қолына су құйған қойшыдан хан:

Малың аман ба, бала? – деп сұрағанда, қойшы:

Дін аман, тақсыр! Бір ақсақ тоқты қойға ере алмаған соң, талдың панасына қалдырып кеттім, – дейді. Ханның сол тоқтының жатқан жерін анықтап, тәптіштеп сұрағаны Құлекені тандапдырғандай болды.

Ат күзеткен Шал ұйықтамас үшін түні бойы ән айтып, олеңдетіп шығыпты. Таң рауандап атып келе жатқанда хан кебісті қонылтаяқ киіп, үстіне шапан жамылып, ордасынан ұрданып шығып, ауыл сыртындағы тоғайға тартыпты. Тоқтының жатқан жерін іңірде пысықтап тоқтыны арқалап әкеліп, қотандағы қойға қосады.

Таңертеңгі тамақтың үстінде хан назарын он бір жастағы қонақ балаға

аударып:

Өлеңің түні бойы айтсаң да таусылмады. Ал, енді аттанғалы отырсыңдар, екі-үш ауыз өлең айтсаң артық болмас, – дейді. Бала сонда іркілместен:

Өлең десе іркілмес Шал дегенің,

Малға пана болады тал дегенің.

Жалаң аяқ, жалаң бас тоқты арқалап,

Ханеке, қалай екен мал дегенің? – дегенде хан:

Жетеді, бала! – деп қабағын шытып, оны тыйып тастайды да, ойланып отырып қалады.

Сосын сұлтанға хат жазып береді. Онда: "Күлекенің қаражалдың қайтарыңдар!" – деген екі-үш-ақ ауыз сөз бар еді.

Күлеке сұлтан аулына барса ұлан-асыр той болып жатыр екен. Сұрастыра келгенде қаражалдың бөйгеге қосылғанын біледі. Күлеке оған Абылайдың хатын беріп, сапар жайын айтқанда, сұлтан:

Бұл ауылға сырттан мал келмейтін. Бір жылқыға бола ит өлген жерге ұры барушы ма еді? Өз аулыңнан біреу осында әкеліп сатса, ат қайтарылмайды, – деп те ескертеді. Ақырында ол: "Атыңның қандай ерекшелігі бар еді?" – деп сұрағанда, Күлеке батыр баласына қарапты. Сонда Шал:

Талай жүйрік тұлпардың таңын созып,

Қаражал бұл бөйгеден келеді озып.

Ақпар атпен жақыннан жарысқанда,

Зулап қанат қаққандай кетер қозып.

Еш жүйрікті көрмейсіз шаңына ерген,

Шапқанда көтерілмек жалы желден.

Әкеме кеп иегін артатұғын,

"Қаражал" – деп үн қатса, әудем жерден,

деп өлеңдетеді. Күлеке батыр да осы кез: – Баламның осы айтқаны келмесе, Қаражалды қайтарып алмақ түгіл, бір аттың құнындай айып төлеуге бармын, – дейді.

Сұлтан да осы сөзге тоқтап, бөйге аттарының келуін күтеді. Бір кезде алыстан будақтаған шаң көрінеді. "Мынау көп аттың шаңы емес", – дейді көптің ішінен біреу. Ол жеке дара келе жатқан қаражал екен. Күлске батырдың қуаңғаны сонша, жанындағы сұлтанға әдейі көз қылып, қаражал ат жанынан өте бергенде:

Қаражал, Қаражал, келе қойшы, жануарым! – дейді дауыстап.

Сонда ат иесінің даусын танып жалт бұрылыпты. Күлеке батырдың көңілі босап, көзіне жас алып: "Келе ғой, қанатым!" – дейді. Қаражал иіскеп, иегін Күлекенің екі иығына салып, тұрса тұрып, жүрсе жүріп отырады. Осыны көріп тұрған сұлтан шарасыздан:

- Иесінің танығаны былай тұрсын, аттың өз иесін танып, сәлем бергендей болды. Қой, болмас, атты қайырғанымыз дұрыс, – депті.

- Сені құтқарған мына баламның өткірлігі, қызметінді соған жаса, – деп Күлеке батыр Шалды қаражалдың үстіне мінгізіп, ауылына қайтыпты.

Шал мен Өске

- Замандас-ай, бұл күнде қатын деген дұшпан болды,
 Баламенен екеулеп қысқан болды.
 Келін деген бір пәле тағы шығып
 Біреуі іштен, біреуі тыстан болды, -депті Өске, Шал:
 - Олай емес, балаңды жамандама таз да болса,
 Малыңды сол бағады ақылы аз да солса.
 Балаға инабатың қайдан бітсін
 От басында кемпір-шал қазба боса, -деген екен.

Шал ақынның батыр Баянға айтқаны

Шал бірде жол жүріп келе жатып, Баян батырдың үйіне түсіпті. Осының алдында ғана аңнан оралған Баян қонақасына атың әкелген қоянын сояды. Сыйға риза болмаған Шал алдына табақ тартылғанда:

"Құдай артық жаратқан Сары мен Баянды,

Маған астың әкеліп атып алған қоянды.

Менен артық кім жейді

Анау тұрған жалың менен жаяңды.

Келе қалсаң үйіме

Мен-дағы асып берермін..." –

деп барып, өлең сөкет сөздермен аяқтайды.

Түбінде көріктіден текті озар

Уәлі ханның алдына Шал ақын келіп отырса, үстіне бір жігіт "жалшы болып жүрген байым ұрды" деп жылап келіпті. Уәлі хан тұрып:

Ақын, осының торелігін сіз айтыңыз, – деп Шалға қарапты. Соңда Шал жігітке қарап:

Сен, қалшиғаннан қалшыып тұра берме,

Байдың сөзін қисыққа бұра берме!

Байға қарап:

Ердің құны есепсіз кетпес деген,

Қатын тілімен жалшыңды ұра берме.

Шаба берсе жүйріктен берік озар,

Ашуыңнан ақытың ерік озар.

Көрікті бір теңдес әйел алсаң,

Түбінде көріктіден текті озар.

Сұлу алған,

Малшы жалдаған сенің өзің,

Бәрі де өз жөнімен жүре азар! –

депті.

Тегінде, байдың жалшысын ұруы – әйелің қызғанғандық, әйелінің жалшыны жақтаған мінезі болса керек.

Шал мен қыз

Жолы түсін бір қыздың үйіне келе қалған Шал акын оны сөзге тартуы үшін:

Біз алыстап келеміз бас тартқандай,
 Ауыр тартып келеміз тас артқандай.
 Жасым кіші болса да құлақ көрі,
 Көрілікке дауа бар ма жасартқандай?

– деп сөз бастаған ақынға қыз:

Алыстан келемісің бас тарқандай,
 Ауыр тартып келемісің тас артқандай.
 Құлағың тынып, төсегің қатың болса
 Одан артық дауа жоқ жасартқандай,-

леп жауап беріп, бірақ ақын деп елей қоймайды.

Қыз берген қонақасыға, сойғап қойына көңді толмаған акын ілік тақпақ болып, табақтағы етті аударыстыра отырып:

Қысымын 12 айдың коргенбісің,
 Не жауыр, не қотырдап өлгенбісің.
 Байқасам ата малға ұқсамайсың,
 Не киіт, не азадан келгенбісің? – дегенде қыз:
 -Болғанын еттің арық көдеден көр,
 Жемей-ақ өкпелесең өзіме бер.
 Баласы Қүлекенің Шал да болсаң,
 Ақы – иұлың шыққан жоқ, қаужандай бер,-

Деп жауап бергенде, Шал акын оның жауабын мойындап, сөз қадіріп білетініне разы болып, батасып берген екен.

Шалдың Баспай байға айтқаны

Баспай бай менен мін таппас деген ой мен Шалға: "Менө жамандапы" деген екен. Сонда Шал қолма-қол:

Басеке, мал-жануар басқа бітер,
 Қына шөп секілді тасқа бітер.
 Үйінен ит жаланып шықпайтұғын
 Өзіндей жатып ішер насқа бітер,-
 Деп, Бәсекеңнің кім екенін өзіне танытқан екен.

Қыпшақ Бейбіт ақынның айтқаны

Дәулетін Байсақалдың көп айтады,
 Зілқара Атығайда деп айтады.

Олардың дәрежесін шама қылсақ,

Бір көш бұл жігіттер кем айтады – депті 19 ғасырдың Қыпшақ Бейбіт ақын . Біз Атығай Құдайберлісінің ұрпағы Зілқара туралы "Асыл сөзге" жазғамыз. Оның әкесі Байтоқа би Абылаймен сыйлас, Уәлиді хан көтерген беделді адамдардың бірі. 1770 жылдардағы Пугачев көтерілісі тұсында Құлсары батырлармен бірге

Байтоқа Елдібаевтің - /Жолдыбай/ аты ел ағасы ретінде айтылады .Оның бауыры-Қаратоқа би де Уәлиханның атынан елшілікте жүрген ел ағасы – дейді Тортай ініміз. Зілқара Есеней, Төбейлермен бірге Сегіз Серіні кезінде қолдап, қорғап демеп отырғаны белгілі болып отыр. Сегіз Сері қайтқанда қосағы Ырысбике жоқтауында:

Сөйлеген жиында,
Халық ұйып сөзіңе,
Есеней, Төбей, Зілқара,
Жақтас болған өзіңе,— депті
Енді бір өлеңіп келтіре кетейік.

Зілқара /1761-1856/ Сексен бес

85 келіп қапсың қалжыратыш,
Айтамын қайтіп өлең алжып жатып.
Әлі де бір сұлуды қартайтар ем,
Мый берсе майға қосып балбыратып.
Молдеке, қоя тұршы иманынды,
Көресің өмірімді қиғанымды.
Оқыса иманымды қыз молдасы,
Берейін дүниеде жиғанымды.
Тамұққа бізді айдаса, бізді айдаса,
Шалдардан біздей-біздей жүзді айдаса
Тамұққа тартынбай-ақ барар едім
Алдымнан арқан бойы қызды айдаса
Аспан пырлай бозторғай,
Сол бір өткен заманай.
Е-е-ей қыздар-ай, қош есен бол-ай...

Қара би мен бала би

Суы балдай, шөбі шүйгін, тоғайлы, нулы көк Есілге қызықпағандар кемдекем шығар. Осындайлардың бірі-Қалың Керей еліндегі Алдай руы болышты. Олар өздерін аталы ел, сойылгер, қампыгер ел, батыр ел, би ел деп дәріптеген.

Бірде Алдайдан шыққан Қара би бас болып көршілес Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ билерінің басын қосып, "Меңдеке" көлінің басында шекара белгілеуге талас сөз басталады. Керейден Қара би, ал Атығайдан Ырсайының шөбересі Тәсібек деген он бес жасар бала шығады. Төбеде таудай болып паңсып отырған Қара биге сәлем береді.

-Е, Балам, екі елдің шекарасын белгілеуге бітімге келдің бе? – дейді ол.

-Иә, ата. Бітімге келдім. Әуелі Сіз сөйлеңіз.

- Мен сөйлесем шекара су болсын, – дейді Қара би.

- Ата төрелігіңізге құлдық, су болса болсын. Сіз айттыңыз, енді анау отырған алқа топқа хабарлайын.

- Болды, айттым, бітті, хабарла, – дейді би.

- Уа, халайық. Қара би өз тәрелігін айтты. Екі елдің шекарасы су болды. Тәсібек тік тұрған қалпында тобылғы сапты қамшысымен төніректі нұсқайды:

- Міне "Меңдеке" көлі - шекараның оңтүстік шеті, бұдан солтүстікке қарай "Аю атқан" көлі, одан кейін "Қоскөл" бар, одан "Қара көл" бар, одан соң "Құмдықкөл", оған тетелес "Кіндікті" көлі бар. Одан әрі "Жекекөл" бар, сонан соң "Құлымбет" сары бар. Сөйтіп, екі елдің арасындағы сегіз көл-сегіз суды шекараға ұйғарды. Қара бидің "су-шекара" дегені осылар...

- Қара би алжыған екен, аузына Есіл түспей, су дегені несі? – деп күңкілдеседі серіктері. Сонда Қара би орнынан сүйретіліп тұрып:

- Осы Қара бидің ұрылған жері, Тәсібек баланың билігінің құрылған жері,- деген екен деп жазады ақын Ғалым Малдыбаев ағамыз.

Арыстан ақын

Арыстан Тобылбайұлы руы Атығай /1811-1880/. Орынбаймен айтысын келтірейік. Орынбай:

Ол рас, әкем ақын, әкемнің жолын кудым,
Өлеңменен топ сайып бөтім жудым.
Сенің әкең Тобылбай жұрттың биі,
Би болмай, өлең айтып неге тудың?

Арыстан:

Орынбай, жеңілдім деп бас ұрмаймын,
Басымнан ақын сөзін асырмаймын.
Менің әкем Тобылбай билік еткен,
Онымды сенен қорқып жасырмаймын.

Орынбай:

Білмесең, қырық парыздан үйретейін,
Сөзімді өзегіңнен түйретейін.
"Би баласы би бол" деп айтып едім,
Би болмасаң бақсы бол, мен нетейін?!

Сонда отырғап билер күліп жіберіпті. Арыстан:

А, жаным, бидай шешен қызыл тілін,
Өлең жақтап жоқ екен сенің мінің.
Билер сенің сөзіңе езу тартты,
Сөзің асты, сөйлей бер, жүйрік інім.

"Орынбай билердің аға сұлтаны болсын, оған тете билік айтатын Арыстан болсын"депті билер. Атығай Әлкей ақын намыстанып, оған қол қоймай, былайша деген екен.

Әлкей:

Жастан кірдім жақсының арасына,
Сөйледім мен қазақтың баласына.
Қызыл тіл онда да бар, менде де бар,
Қол қойман Қарауылдың баласына.

Орынбай:

Өлеңге таусылмастай кең деуші едім,

Қызғанда жаман сөзді жөндеуші едім.
Екі жақ пен бір тілдің аркасында,
Бастарын сендей таздың емдеуші едім.

Сонымен Әлкей ақын тоқтан қалып, Арыстан екеуіне билік айтады.

Орынбайға:

Орынбай, дәл жиырмада жасың бар ма?
Тазын айтып, ағанда қасың бар ма?
Көп ішінде ағандың тазын айтып,
Тазға бөліп беретін шашың бар ма?

Сонан соң Әлкейге:

Аққу болғың келді ме қаз дегенмен,
Көбейер деп пе едің аз дегенмен.
Ініңнің басыласын көтере сал,
Шығын аз сенен пығар таз дегенмен.

Соңынан екеуіне:

Бұл жерде өлең айтып керіспеніз,
Керісіп бір-біріңді сөгіспеніз.
Атығай-Қарауылмыз - бір ауылмыз,
Ырыссыздың тайындай тебіспеніз, -- депті.

Тоғжан ақын

19 ғасырда өмір сүрген Тоғжан Атығайдың Бөйімбетіне жатады. Өзінің айтуына қарағанда көзі көрмесе керек.

Мен ақ сұңқар аспанға шарықтаған,
Сұңқарға қарға шапқан неткен заман, - деген Тоғжан ақын осы,
Орынбор қаласында оқымысты қызбен айтысынан үзінді келтірейік. Қыз:

- Қолыма қу қарағай алдым көсеу,
Ер жігіт малы тайса, болар мешпеу.
Сұрауға мен де сізден даярландым:
Тоғжан-ау, аспандағы жұлдыз нешеу?, дегенде Тоғжан:
- Сал торым жан ертпейді жарағанда,
Шаптары гүлдей жайнар тарағанда.
Құдаша, менен-дағы өзің жетік,
Шалқаннан сансыз жатып санағанда.
Жасымнан мен де өлеңді малдай бақтым,
Қызығын көріп жүрмін мал мен бақтың.
Кітап пен Құранды көре тұрып,
Аптұрған, былтырғы жыл бала таптың.
Қиқаққа олай-бұлай салсаң дағы,
Таппақ түгіл, ...сына қақтым.
Сол кезде Тоқаң кетті судай тасып,
Айтысқан қарсыластың көңілін басып.
"Менің қандай дұшпаным айтты" екен - деп
Қыз жылап үйден пықты бетін басып.

Тоғжанның Орынбайға айтқаны

Қарауыл Орынбай игі – жақсыларды жанай жүріп, оларды жөнді – жөңсіз марапаттап, сый – сияпат алғып, дәметкіп мінезі бар жан болған. Бір жиында осы Орынбай /Жаулыбай, Көлдей Орынбайдың аталары/ біреулерді көкке көтере мақтап, шапан киіп, басқа ақындардың алдын кес – кестеп сөз бермейді. Бұған шыдай алмаған Тоғжан:

Тоғжанның он үшінде көзі кетгі,
Бір құдай көзіп алып еңіретті.
Кезінде түзу мылтық, құлан атып,
Көрмедім, өнер – білім, жігіттікті.
Нағашым Көлдей еді Жаулыбайым,
Ежелден белгілі еді сенің жайың.
Соқырдың бір шекпенін тартып алып,
Жүрмісің аман -- есен Орынбайым,

деп табан астында айтыс бастап, Орынбайды біраз сілкіп – сілкіп алады.

Тоғжанның кім екендігі тағдыры қағаз бетіне түскен мысқылдай ғана осы деректен байқалады.

Тоғжан Жанак, Шөже, Орынбай, Арыстанбайларға ілесе шығып, эпикалық жанрлар толғаған. Ол Біржан сал, Шәрке сал, Нұркей ақындармен замандас. Айтулы жәрмеңкелерде Әз Шөжемен қатар зарлап, Алшынбай, Құнанбай, Шыңғыс, Құсбек төрелер мен Зілғара, Жанбота, Азынабайлардың алдында тілін безеп, арнау сөздер төккен. Қаннан да, қарадан да ықпапты, кейде дуылдаған шаршы топ, мәртебелі жиын үстінде уәжден тосыла қалса, өзі сияқты бір өткір жанға сөз кезегін беріп: “жөнін сен айтып берші” деп қыздырмалап, күшінін отырады екен-деп жазады І.Жақанов.

Тоғжан ақынның "гөй-гөйі"

Құдай – ау көзімді алдың кормесін деп,
Құрбымен қатар ойнап жүрмесін деп.
Аузыма жалындыраған тілді бердің,
Ырзығын теріп жесін, өлмесін деп.
Құдай-ау көзім болса көрер едім,
Құрбымен қатар ойнап жүрер едім.
Күніне қырық ділте тапқанменен,
Көзімнің жарығына берер ме едің.

Шешенді шешен қылар тапдайы екен,
Жігітті батыр қылар маңдайы екен.
Өтіп кеткен ерлерден бір хабар жоқ,
Қызығы ол дүниенің қандай екен.

Ашылад деп көзіңіз ол дүниеде,
Тек әншейін біз сорды алдай ма екен.
Молдалар сол дүниені көп мақтайды,
Жақсы болса, өздері бармай ма екен?!

Баласы Абылайдың хан Тезегі,
Астында ойнақтайды сұр көжегі.
Қанша хан, қанша батыр болғанменен,
Өлімнің келеді екен бір кезегі.

Тоғжан соқырдың "Гөй – гөй"! Әннің "Гөй гөй" атануы әр шумақтың соң "Гөй – гөйлетіп" үйілетеді, күрсіндіріп бітеді.

Бұл өлеңді Алмас Алматов Балқашбай жыраудан, ол кісіге Рүстембек, Жиенбай жыраулардан жетіпті – дейді І.Жақанов.

Тоқжанның айтқаны

Құлыбек деген кісінің жалғыз баласы дүниеден өтіп, соған ас беріпті. Жиынға Тоқаң өлеңдете кіреді:

Әуелі үлкен десең хаққа сиын,
Жаманға өлең түгіл сөз де қиып.
Құлыбек Бағаналы болысына,
206 үй тігіп берді жиын.
Жиынға Тоқаң барды айғай салып,
Тақтайды екі шекті қолына алып.
Аққошқар, Сайдалы мен көп жамағат,
Тоқанды сөйлетеді ортаға алып.

Сонда Аққошқар көпшілікке қарап: "Бұл тойға Құлтуманы алдырып, Тоғжанмен айтыстырып, көңіл аулағанымыз жөн шығар" – деген екен.

Шөже ақын

Шөже Атығай-Қарауыл арасында туып өсіп, тәрбиеленіп, талай-талай осы елдің намысын жыртып жүрген үлкен айтыскер ақын. Тағдырдың жазуымен өлер шағында Қарқаралы дуаныныңда Құспек төренің аулында қайтыс болыпты. /Қарқаралы ауданы, Киргизия совхозы/ Құспек төре қайдан қаңғып келдің кет өзін пыққан Атығай-Қарауылыңа дегенде, "Ерегескенде өлсем де сенің қасыңда жатам" – депті Шөже. Сол айтқаны келіп екеуінің бейіттері қатар көрінеді.

Шөже Атығайдың ішінде Байқырғыз атасына жатады дейді Ш.Уалиханов.

Шөженің Шоңға айтқаны

Тоқа Шоңның әйелі Айымкүл сүйкімді, сұлу әйел болса керек. Соны көрмесе де, елден естіген Шөже бірде Шоңның үйіне кіріп келсе, Шоң өзінің туысы Қаспақ бимен /бұл кісі қырсықтау болса керек/, тоқа, тілеп Әлсен қажымен /семіздеу болса керек/ тамақ жеп жатыр екен. Әзілдесе беретін Шоң:

- Соқыр, отырмай тұрып Әлсен, Қаспақ және Айымкүл төртеуімізді атап бір ауыз өлең айт та, сосын табаққа кел! – дейді. Сонда ақын ойланбастан:

Әлсенді мылтықпенен атар ма еді,
Қаспақты хан базарда стар ма еді.
Арбаға "шоқындыны" байлап тастап

Койнына Айымкүлдің жатар ма еді?! -
депті. /Шоң орысппа көп оқығандықтан оны "шоқынды" дейді екен/.

Шөженің 13 жасар қызбен айтысы

Бозбала жігіт Шөже 13 жасар қызбен сөз қағыстырады. Қыз қара өлең, жұмбақ өлең айтып жеңе берген соң, Шөже отырып:

- Тағы, тағы,

Тағының сартылдайды тіл мен жағы.

Яшырмай мына қызың сөзге шебер,

Әкемнің көтере көр аруағы, -- дегенде, қыз тұрып:

- Тағы, тағы,

Тағының сартылдайды тіл мен жағы.

Әкенді бура шайнап, суыр жеген,

Тұрады қай жерінде аруағы? – дейді.

Шөже тоқтайды. Өйткені пынында Шөженің әкесі далада келе жатып кісіге шабатын бураға кезігіп қалады. Бура аузын сала бергенде, Қаржаубай опың үстіне ырғып мініп алады. Бура үстінен түсіре алмай, суырдың інінін аузына келіп, пөгіп аунайды. Барар жер таба алмай, Қаржаубай інге кіреді. Бірақ бура іннің аузынан тұрмаған соң, пышақпен інін жарайды. Сонда да бура тұрмай, іннің аузында өледі. Қаржаубай іннен шыға алмай, тұншығып өледі. Міне, қыз осы жағдайды айтып бозбала жігіт Шөжені жеңіп кеткен екен.

Шөже ақынның Ыбырайға айтқаны

Қыпшақ Ыбырай деген кісі бұрынғы Ақмола еліне аға сұлтан болып тұрған кезінде 15-16 жасар баланы атқосшы ғып ертіп алып, Ыбарай ауылына барыпты. Шөженің мінген аты Шалкесбас асау болса керек. Ауылға жақындаған кезде жолда жатқан өлекседен үркіп мөңкіп ақыпты жығып кетеді. Аты ср- тұрманын бауырына алып, даладағы желі басындағы үйіздеп тұрған жылқыларға барып, құлындар нокталарын үзіп, онан иттері қуалап, балалар шулап ауылды азан – қазан қылыпты. Сегіз қанат ақ үйде отырған Ыбырай шыдай алмай, не жағдай болып қалды деп сыртқа өзі барып тұрса, жаяу Шөже баласын жетектеп келіп сәлем беріпті. Аға сұлтан “Сен не қылып жүрген адамсың ауылдың мазасын алып” – деп зекіріпті. Сонда Шөже:

“Ажал тағдыр болғанда қатер- қауіп,

Жығылдым дәулетіне “есім ауып”

Мен бозторғай болғанда сен ақ сұңқар,

Шабытын кетер ме екен маған шауып.

Дарияның ортасында сіз бөйтерек,

Бұтаңа қорғалаған мен көбелек.

Бұтағың көбелекті көтермесе,

Бөйтерек аға сұлтан неге керек” – дегенде Ыбырай таңдашып: “Опыр – ай сен атақты Шөже екенсің ғой” деп ақынды өзі қолтықтап ордасына кірізген екен. Қайтарда ат мінгізіп, шапап жауыпты.

Шөженің Сары Тоқаға айтқаны

Кешегі аға сұлтан шықты Ыбырай,
 Солармен парлас қылған Сізді Құдай.
 Солармен парлас болып жүргенінде
 Жұлдыздай ағыш түсті хан Жамантай.
 Зілғара, Шопан шықты Атығайдан,
 Арындап сөз сөйлеген акын МАйдан.
 Қазақ түгіл орыстан тартынбағап,
 Арғында енді ондай ұл тусын қайдан.
 Былайғы Қаракесек Қарашор бар,
 Бұл маңда Сізден асқан қапдай шор бар.
 Шығышты Шұбыртпалы ер Ағыбай,
 Оның да көзі соқыр өзі шұбар.

Бақтыбай, Берден шықты төменгі елден,
 Шоң шықты Дәулетбике деген елден.
 Баласы бес Мейрамның бас қосқанда,
 Ақылға Сары Тоқа саған келген
 Қарексе Саңырақтың Қияшы бар,
 Жігітке шайтан келсе жігі ашылар.
 Жәңгірің бұл Сібірде асып тұр гой,
 Дәулеттің Бегалыда ұясы бар.
 Ішінде Тарактының Тұяғы бар,
 Жал – құйрық, канаты мен қияғы бар.
 Парымына қарасаң көз тоймайды,
 Би болуға жараған сияғы бар.
 Жазыбек асыл туған артық затсын,
 Бәйгені шаппай алған жүйрік атсын.
 Байғозы Орта жүздің арыстаны,
 Сүйретпей бір ұрпағын পেғып жатсын.
 Қаракесек Кәрсеннен шықты Көпбай,
 Шықты да сөне қалды жанған оттай.
 Қос тарлан Қояныш-Тоғай Бөде, Серік,
 Дабысы мұзға салған параходтай.
 Осылар елдің биік жотасы да,
 Жалғанның кім жетеді опасына.
 Ұрпағым Шөже айтты деп еске алар,
 Алтайдың Сайдалыда Тотасына

Шөженің Мұсаға айтқаны

Шорманның Мұсасы отырып Шөжеге:
 “Менен асқан кісі, елімнен асқан ел көрдің бе ?” деп сұрайды. Шөже сонда:
 - Алтай, қарпықтай ел көргем жоқ,
 Есіл, Нұрадай жер көргем жоқ.

Тай- тайлағы лайсыз судан су ішеді.
Сенің еліңнен мен сияқты айғыр болмаса,
Су іше алмайды деген екен.

Шөженің Ерденге айтқаны

Бір алқалы жиында ел жақсысы Ерденге Шөже ақын былай деп мақтап айтқан екен:

Ақылмен жеңіп алдың айлатыны,
Қамшымен ұрып алдың найзалыны.
Атадан артық туған батыр Ерден
Жеңіп алдың Аққошқар, Сайдалыны.
Мұны естіген Ерден төрдегі жастықтап бас көтеріп Бименде деген баласына:

Мынаған бір нәрсе бер, – дейді.

Шөже Ерденнің менсіябей айтқан шығарыпсалма сөзіне місе тұтпай:

- Құлын берсең сүттен кете алмайды,
Тай берсең жеріне жете алмайды.
Құнан берсең жеріне жетер еді,
Күзді – күні тіссеу болып ет алмайды, -- дегенде Ерден кекесіпмен

- Құлын, тай құнанды жақтырмаса, бұған байтал бер, байтал бер де жайдақ мінгізіп қайтарып жібер,– депті. Сонда Шөже

- Еркеке, не айтарға, не қайтарға
Енді менде жауап жоқ көп айтарға.
Баладан байтал болса сізден сәуірік,

Ерден – Көктің үйірі деп айтарға,– депті. Сөзден тосылған Ерден Шөженің айтқанын орындап, сый – сыяпатпен аттандырған екен.

Шөже мен Ноғайбай шешен

Қырғыздың әйгілі манабы Шәбден: "Бұл Жетісудағы қазақ арасында Ноғайбайдан асатын адам баласы болмайды. Ол алғыс айтса атқан таңдай, қарғаса кара түндей қылады. Менің шенім үлкен. Ноғайбайдың бағы үлкен" – депті.

Ноғайбай бидің даңқы Сарыарқаға жайылады. Сонау арқадан ақын Шөже жолдағы елді аралап, Бетпақ даланы басып, Байқара, Жамбыл адырларынан асып жолшыбай кездескен елдерден сұрай-сұрай "Сұлутөртегі" Ноғайбайдың ауылына келеді. Өзі соқыр кісі екен. Бір жігіт жетелеп жүреді. Ноғайбай әдеті бойынша төбенің басында, көк майсада көп адамдармен отырғанда жол жүріп болдырып Шөже келіпті. Жұрт кезек-кезек сәлемдесіп қол беріп амандасады. Бірталай бай-мырзалардан кейін Нұқан келіп Шөженің қолын алып еді, Шөже оның қолын жібермей қысып тұрып, әндете бастады:

Кейбіреуі тілге жүйрік, бақ тимеген,
Кейбіреудің бағы зор үндемеген.
Қол бергеніңнен таныдым Ноғайбайжан,
Тізгінің басқа ешбір бақ тимеген.

Құдайым, бұл Шөженің көзін алған,
Көзін алып көңіліңе өлең салған.
Арғы атаң арғымақтай Малдыбай би,
Басындай Алатаудың бұлт шалған.

Бар ма екен Ноғайбай сен де арман?
Әселдей Байсейіттің қызын алған.
Келіні Құнанбайдың Арғын деген
Атағыңды естіп саған барған.

Сен шықтың Қасқараудан Ноғайбай боп,
Аруағың қалың орман тоғайдай боп.
Қырық жылғы қырсыққан дауға барсаң,
Бір сөзіңмен бітеді оңай-дай боп.
Атыңды бағып жүрген Қожан, Боқай,
Жабысты етегіңе шоң айна боп.

Сонда жұрт шулап рас Шөжеке Ноқаң осы өзің қолын ұстап тұрған кісі, апырмай, әулие екен. Қайдан таныды депті. Ноғайбай Шөжені бір-екі ай жатқызып, өлең айтқызып, құлақ қойып өте ықласпен сыйлапты. Нұқан ақыпды көп қаламайтын. Атақты Сүйінбайға:

- Иә, қызыл иек, бергенді мақтап, бермегенді даттап, қайдан келдің? - дейді екен. Олай емес, Шөжеге ықыласы ауып, Әсел бәйбішеге киім тіккізіп таза киіндіріп жақсы күткізіп, ат, түйе беріп аттандырыпты.

Сонда, Шөже кетекен соң, халық Нұқа-ау, ақынға қарсы едіңіз, бір соқырды мұнша қолдадыңыз ғой дегенде, Ноғайбай:

- Ақын деп Шөжені айт, шешен деп Бөлтірікті айт, батыр деп Сыпатайды айт, - деген екен.

Шөже мен бала

Шөже Алтай еліне барып, сонда бір ағып тұрған ақын, таз бала бар деп естіп /баланың әкесі ақсақ, шешесі соқыр екен/, соған бір ауыз сөзін айтайын деп, жол жетекшісі екеуі қой бағып жүрген балаға келеді. Сонда Шөже балаға:

- Басыңда тас тақияң кішкене екен,
Қолы сыңғыр бір олақ пішкен екен.
Әкең ақсақ болғанда, шешен соқыр,

Құдайым қыр соңыңа түскен екен, - депті. Бала іркілместен:

- Әзілдесіп қалайық, әзіл сөзбен,
Өлсек орап қояды мата бөзбен.

Ел аралап бұл Алтайға келіп едің,

Не таптың екеу ара жалғыз көзбен? - дегенде, Шөже жанындағы кісіге:

- Сенің көзің де мүкіс пе еді - деп балаға үндеместен жүріп кетіпті.

Шөженің тапқырлығы

Бірде Қарқаралының бетке ұстар төрелеріне Шөже өлең айтып, тиісті сый-

сыяпатып алады. Мұны көрген Егордың Андрейі деген орысы:

- Мына кісі соншалықты дүниені не үшін алды? – деп сұрайды.

Шөженің мақтау өлең айтып құрметке ие болғанын, әр тиісті еңбегіне орай алғанын айтып түсіндіреді.

- Ендеше мені де мақтап өлең айтсын дейді Андрей.

Шөже қасындағылардап мұның дәулеті бар деп сұрап алып, былай депті:

- Оу, Егорымның баласы Андрейсің,

Жаман жерің шошқаның етін жейсің.

Екі сиыр, бір атпен қабалың бар,

Құдайдан бұдан артық не тілеісің?

Шөже, Алшынбай және Құнанбай

1849 жылы Шөже ояз, Алшынбай, Құнанбайлар отырғап жиналыс үстіне кіріп келеді. Алшынбай:

- Әкет мына соқырды, кіргізбе, – деп ақырады. Шөже ашуланып:

Қайтады құс алдынан қараша қаз,

Баласы Тіленшінің Алшынбай таз.

Таз деді деп, Алшынбай ашулансаң

Доктор әкеп Семейден басынды жаз, -- дейді.

Алшынбай Шөжені қамшымен тартып-тартып жібереді. Сонда Шөже:

- Тақсыр-ау, бұ немесе тарсылдаған,

Қара төбет төрдегі арсылдаған.

Келгенде 65-ке қамшы соғып,

Бұ не деген таз еді басылмаған-дегесін Алшекенді Мұса, Тәттімбеттер тоқтатыпты.

Келесі жылдары Алшекең мен Құнанбай отырғанда Шөже қайтып келгенде Алшекең иттерін жіберіпті. Шөже:

Құранды молда, софы теріс оқыр,

Кеуденде өлгеннен соң құзғып шоқыр.

Ордаға үміт қылып келіп едім,

Бұл үйде неғып отыр таз бен соқыр? -- деп тағы Алшынбайды тоқтатқан екен.

Шөже мен Балта

Қаракесек Шаншардың асында Құнанбай мен Алшынбай отырған үйге келгенде Балта:

Өз сөзің дәл өзіңе жөн де соқыр!

Ел кемітіп жүруің жөн бе соқыр.

Көкшетау, Қараөткелді жеген соқыр,

Ел түзеуші, тергеуші сен бе соқыр, – дейді. Шөже:

Ұры піркін қорқа ма бір Құдайдан,

Кісі аспас пара алуға Алшынбайдан.

Жалғыз соқыр халыққа жайсыз болса,

Құтылсаңшы алдымен Құнанбайдан-деп жеңіп кетіпті.

Шөже мен Кемпірбай

Қоянды жәрменкесінде Кемпірбай:
 Сыртында қаралы үйдің шаңқай түсте,
 Жолықтым келе жатқан Шөже дәуге.
 Біреуге мал, біреуге жан қайғы деп,
 Барасың соқыр азбан енді қайда? – депті. Шөже:
 Салмағы бір сөзімнің бір сөзімде,
 Алланың не сұрасаң еркі өзінде.
 Ай мен күн, жердің жүзін көре алғам жоқ,
 Кемпірбай ақылың болса мақған тиме. Кемпірбай:
 Бошан, Шанпар ішінде дегдар едім,
 Ауған қырғыз ішінде сен жарлы едің.
 Көрінгенге көзімді төле дейсің,
 Көзің шыққан жерінде мен бар ма едім? Шөже:
 Қой, Кемпірбай, көңіліңді тындырармын,
 Батпан сөзбен басыңды ұрдырармын.
 Орал таудың қыраны-мен ақиық,
 Қанатыммен тошпыңды сындырармын. Кемпірбай:
 ...Жан жеңбеген соқырға тиісем деп,
 Жығылды төрт аяғым көктеп келіп, – деп мойындаған екен.

Шөженің Көпбайға айтқаны

Көпбай: "Болыс сайлауынан келемін, мен бүтін болыс сайландым" – депті.
 Сонда

Көпбайым, болыс болдым десеңші,
 Пара жеуге қоныс болдым десеңші.
 Байдың басын силасаң, кедейдің жанын кипасаң,
 Жаһаннмның түбіне қоныс болдым десеңші – депті шөже.

Орынбай ақын

Орынбай /1816-1886/ - Қарауыл оның ішінде-Қарт Жаулыбайдың Көлдей деген атасынан.

Орынбайдың баласы Омарға айтқаны

Омар "ақын боламын, батаңды бер" деп, әкесін мазалай беріпті. Сонда әкесі: "Кәне, бір-екі ауыз өлең айта қой, мен тыңдап көрейін" дейді. Омар:
 "Баласы Орынбайдың атым Омар,
 Жол шетінде жатады шірік томар..."
 деп бастай бергенде әкесі тоқтатып, "Қарағым сенен шірік томар шығар, жақсы ақын шықпас, ең болмаса:

Баласы Орынбайдың атым Омар,
 Өнер қуған жігітке өлең-сонар.
 Жамандықпен семіріп ешкім оңбас,
 Жақсылықтан жадырап көңіл толар
 демейсің бе?" – депті. Омар шынында да айтарлықтай ақын болмаса керек

Орынбайдың сөздері

Патшалардың ризығы,
 Тәжі мен тақта болар.
 Ғалымдардың ризығы,
 Қаламы мен хатта болар.
 Ақындардың ризығы,
 Тілі мен жақта болар.
 Күніне мыңдап тауып,
 Жүзден алсаң дағы,
 Оның құралып құралмауы,
 Бір жаратқан Хақта болар

Пірлерге қол тапсырып мұрит болдым,
 Айрылып домбырамнан тірі ит болдым.
 Ондағы пірлер көтін қыса тұрсын,
 Баяғы ескі оынға қайта қондым.

Тәубе неге қылмаймыз біз бір есер,
 Есер пәнде шайтан мен әзілдесер.
 Тау-тастан кінәларың көп болса да,
 Тәубе қылсаң Құдайым бәрін кешер.

Бастан бұлт кетпейді күн айналып,
 Сақау озды шешеннен тіл байланып.
 Тұлпардан есек озып бәйге алып жүр
 Бұл заман кеткен теріс айналып

Өлген соң бай мен жарлы мал демейді,
 Мынаны бер, мынаны ал демейді.
 Басына бай кісі өлсе жастық жастап
 Астына қалың төсек сал демейді.
 Жарлыны, көне, байдан кем көргені,
 Бетіне бірдей қалпы оң бергені.
 Кигізіп төрт қара бөз кесек жастап
 Құдайдың осы емес пе теңгергені.
 Жарандар жад қылындар бір Құдайды,
 Құдай деген пендесіп жарылқайды.
 Адам басы Аллапың добы деген

Соқса да солай қарай домалайды.

Қазақ дегеп үш жүздің баласы екен,
 Жасы үлкен Үйсін деген ағасы екен.
 Еділ-Жайық бойында Кіші жүз бар
 Орта жүз бәрінің де данасы екен /ҚРҰҒКҚ №339/.
 Ғаббас Елеусізғұлының жинастырған дарын келтірейік:
 Баласы Бертағының Орынбаймын,
 Қанша ақын келсе де қорықбаймын.
 Өсиетінің ербірінде қырық парыз бар,
 Ер жерге ербіреуін орындаймын.

Абайылдә хан айдаудан келгенде Орынбай ақынның айтқаны

Абайылдә Абылай ханның баласы орыс хандығын бекітпесе де, 10 жылдай Абайылдә Орта жүздің бірсыпыра руларына хандық құрған; Абайылдәні патша өкіметі 8 жылға Тұра қаласына (Тобыл гүбірнесі) айдап жіберген. Абайылдәнің айдалуына себеп болған:

Кенесары өзіне бағынбаған Аббас төренің балаларының 21 мың жылқысын алып кетеді. Аббас төренің балалары Абайылдәні Кенесарымен ақылдас, деп шағым жүргізеді. Көкшетау дуанын салуға Абайылдә қарсы болады.

Абайылдә Қытаймен қатынас жасап, Баянауылда ресми хан сайланбақшы болады. Орынбай ақын:

Атығайдың баласы он екі ата,
 Ханың – алтын, Атығай –тұрған қалта.
 Кеткен келіп, кемтігің толып қалды,
 Қалыбына-түсерсің, Майлы-Балта.
 Ауылыңның сыртында ақша шатыр,
 Ақша шатыр ішінде халың жатыр.
 Ұшқан сұңқар тұғырға қайта қонды,
 Енді құдай жарылқар Аңғал батыр.
 Ыстықта сайлаған салқының-ай,
 Суықта палалаған барқының-ай,
 Дұшпан алып, қабына салып еді,
 Шірімей-ақ түстің бе, алтыным-ай!
 Сіз кеткен соң ел түсті талай сынға,
 Келе ме деп сарғайдық алда-жалда.
 Барған жерің– ит жеккен Қайың Тұра,
 Әйтеуір құдай оңдап келдің мұнда.
 Қалғанда көп сізбенен бірге кетпей
 Артыңызда біз жүрдік үміт етпей,
 Ит жеккен Қайың Тұра бірге барған
 Биенен құлын тумас Үлбөбектей?..
 Енді дұшпан тағамын татпағайсыз,
 Бейсуат, бейқам болып жатпағайсыз.

Тайғак жол, тас кешуде жолдас болған,
Бетінен, ханым, жеңгем қақпағайсыз.

Жинаушы: Қошке Кемеңгер-ұлы.

Басқарма ("Сана" журналының басқармасы) Абайілдәнің шын аты – Ғубайдолла. "Сана", 1924 жыл, № 2-3. Майлыбалға Атығайдың бір баласы.

Аңғал-Майлыбалтадан атақты батыр. Ұлбөбек-Абайілдәнің қатыны. Абайілдәнің босауына Ұлбөбек себепші болды деген ел арасында сөз бар.

Орынбайдың Ишанға айтқапы

Орынбай Қазанда ел арасында қонақтап өлең айтып жүреді. Бір күні жиналған топ ішінде Ғалымжан ишан да отырады. Қазанда қазақтың ақыны жүр, өлеңі үшін оған халық сый-сияпат көрсетіп, тиып-тебен беруде дегенді естіген ишан: "Сый көрсетіп ақша бермендер, сол бергендерің ақретте өздерінді шаян болып шағады", – дейді. Бұл сөзді Орынбай естиді. Тағы бірде татарлардың арасында өлең айтып отырған Орынбайдың үстіне Ғалымжан келіпті.

Аздан кейін үй-ішіндегі толған халық ишанды мақтап жырла дегенсін, осының реті қалай келер екен деп, азуын басып жүрген Орынбайға сәті түсіп, өзі келгеп ишанды мақтаған болып, біраз даттайды:

Бұл дүние бізге самал бұрын болған,
Асылы пайғамбардың нұрдан болған,
Хазірет "әулиенің" кереметі
Жаралған нұрдан шыққан будан болған,
Жерден шығып, ол көктем түскен емес
Ананың құрсағынан туған болған.
Мұхамбет исламның дінін ашып,
Мекке мен Мәдинаға сайран құрған.
Күнәсің үмәтімнің жарылқа деп
Мүләйімсің халық алдында құрбан болған.
Бір алла пәндесіне ризық шапып,
Біреудікі одан, біреудікі бұдан болған.
Қобызбен қоса сарнап елді кезіп,
Бақсының ризығы жыннан болған.
Шөліркеп жапан түзді мекен етіп,
Батырдың ризығы жаудан болған.
Жол тосып, керуен талап, кісі олтіріп,
Бұзықтың ризығы құннан болған.
Молданың ризығы байдан болған,
Билердің ризығы даудан болған.
Аңшының ризығы аңнан болған,
Балықшының ризығы аудан болған,
Байлардың ризығы малдан болған.
Молда-ишанға ризықты "алла" берген,
Садақа, құшпыр, зекет ала берген,
Нашарды "жебей-жебей" сора берген.

Хандарға дәрежелі бақыт берген,
 Астына мінетұғын тақыт берген.
 Ақынның ризығын көпке шашып,
 Сайраған қызыл тіл мен жақты берген,
 Балықшыға ризықты көлден берген,
 Ақынға ризықты елден берген,
 Теруге сол ризықты себеп болып
 Домбырам қолымдағы желдендірген.
 Себебің өзім жүріп іздемесем,
 Көрмедім еш адамды әкеп берген.
 Бола ма жұрттың бәрі ишан, хазірет,
 Байлар әкеп сендерге бере берген.
 "Аллаһ әкбәр" деп бет сипап қаумет кылып,
 Жай берген дүниені кім жек көрген.
 Бұл сөзім жала да емес, жалған да емес,
 Қазаңда төрт ай жүріп көзім көрген.
 Хазірет, соқсаң да еркін, сөксең де еркін,
 Шашылған ризықты теріп жегем, – депті.

Манадан бері Ғалымжан ишанның Орынбай ақын екеніне хабары болмаса керек.

Соқпаймын да, сөкпеймін де, сен өзің кімсің? – депті. Сонда Орынбай:

Мен едім кешегі айтқан Орынбайың,
 Басымды кессең-дағы қорынбаймын,
 Садақа шаян болып шағар депсін,
 Сендердей ала алмасам, етпен уайым.

Ғалымжан хазірет қысылғанынан қалтасынан тұтас жүз сом қағаз ақша алып Орынбайдың алдына тастапты. Орынбай:

Ишеке, құдай қылар ақ бұйрығын,
 Тастадың жүз сомдықтың ақ құйрығын.
 Ұжмақта шаян болып шақпай сені
 Табылсын садақадан бұл сыйлығың, --

деп кекетіпті.

Орынбайдың Салық хазіретке айтқаны

Қызылжарда мешіт медресе ұстаған Салық хазірет дейтін діндар ноғай болған. Бір күні Салық хазіретке біреу барып:

Атбасар, Қызылжардың базарына Орынбай дейтін ақын келіп әрдайым өлең айтады. Жиналған базардағы халық оған сый-сияпат көрсетіп қошеметтейді. Бүгін тағы осы Қызылжардың базарында халық оны қаумалауда, – депті.

Орынбайды көрсем сыбағасын берер едім, – дейді Салық хазірет.

Бұл сөзді Орынбайға тағы біреу жеткізеді. Салық медреседе дегенсін іздеп келсе оның алдында екі ноғай отыр. Солармен қызу әңгімеге кіріскен. Үшеуі сәлем берген Орынбайға ожырая қарайды. Бұрын Орынбайды көрмеген хазірет: "Бұл кім?" – дейді жанындағылардан.

– Әр жерде жырлай беретін қазақтың дарақы жыршысы, – дейді, жанындағылар. Аздан соң "ас пісті" деп әлгі екеуі хазіретті әлдеқайда ертіп алып кетеді.

Олардың қайда кеткенінен хабардар болған Орынбай, бір ауыз сөзді қағазға жазып шәкірттердің бірінен хазіретке беріп жібереді. Қағазды алып оқыған Салық хазірет шәкіртке: – Сол қазақты осында шақырып әкел, – дейді.

Орынбай келген бетте айта жөнеледі:

Қонаққа жиылыпсың өншен ноғай,
Дүние қолда болса бәрі де оңай,
Ішіне бір қазақты алмасын деп
Лаухұлда жазған ба екен жаббар құдай?
Патшалардың байлығы тақтан келер,
Молдалардың байлығы "ақтан" келер.
Мыңды алып, миллионды айдасаң да
Алған сайын озбырлығы тарта берер.

Сонда Салық хазірет: -- Тәубе-тәуфиың бар ма? – депті. Орынбай:

Тәубе неге қылмаймыз біз бір есер,
Есер пәнде шайтанмен өзілдесер,
Тау менен тастай күнәң болса-дағы,
Құдайға шын жыласаң өзі кешер.
Құдайға жат та жыла, тұр да жыла,
Пәлені қаза менен көрсең шыда,
Тәубә қылсаң құдайым кешем депті,
Кешпейтұғын бізде бар төрт-бес күнә.

Кешпейтін қандай күнә? – депті Салық хазірет. Орынбай:

Бес уақыт намазыңды жинамасаң,
Ораза ұстап жаныңды қинамасаң,
Алланың кешпейтұғын бір күнәсі
Атаңды анаң менен сыйламасаң.
Тамұғыдан ни біләсіз?!

Орынбай:

Тамұқтың түбі терең неткен деймін,
Аузынан бір тас құлап кеткен деймін,
Түбінің тереңдігін содан байқа,
Екі жүз елу жылда жеткен деймін.
Тамұғының түбінде не бар?

Орынбай:

Түбінде тамұғының құдығы бар,
Әркімге құдай салар құрығы бар,
Күнінде қияметтің зар жылайтын
Арсыздың мұнда қылған қылығы бар.
Ал, құдықта не бар?

Орынбай:

Ішінде ол құдықтың сандығы бар,
Мұсылманға иманның таңдығы бар,

Иманды адам тамұққа күймес деген
 Алланың айтып өткен жарлығы бар.
 Ал, сандықта не бар?

Орынбай:

Ішінде ол сандықтың жыланы бар,
 Мұсылманның иманға ұраны бар,
 Алдымен сол тамұққа молда күйер.
 Қанайтын нашарларды пейілі тар,
 Халыққа шариғатын тура айтпайтын
 Қолында көллім алла құраны бар...

Орынбайдың қыздан жеңілуі

Орынбай ақын қартайып, шөгіп жатқанда сөлем беруге барып отырғандардың бірі:

- Ореке, талай елде, талай жерде болып, талай акындармен айтыстыңыз. Сонда жеңілген жеріңіз болды ма? – депті.

Неге болмасын. Жас жігіт кезімде бір қыздан жеңілгенім әлі есімде, – депті.

"...Бір бай қызып ұзататын болып той жасады. Сол кешке, қыз ойнаққа баруды ұйғарды. Күндіз бір топ жігіттер келе жатқан жолымызда балалар-шанамен сырғанақ, теуіп жүр екен. Олармен араласып төрт-бес бойжөткен қыздар да сырғанақ қызығына түскен. Бір қыз шанамен біздік алдымыздан заулатып өте шықты. Шанасы тоқтайтын жерге жетер-жетпесте ауып қалып, орнынан тұра сала үстіндегі қарды қағып жатыр. Қасымдағы жолдастарыма осы қызға бұрыла кетейік, кешке жаныңызға отырғызғанда әзілдесуге мына қылығы дұрыс болады деп, жанына келдік. Бұл қызбен айтысу да ойымда болатын. Әлгіндей болмай басқа қыздар да шаналарымен заулатып келіп, бірінен соң бірі қарды бората жанымызға тоқтап жатыр. Әлгі қыздың ақындығын осы жерде сынап алтым келіп:

Су ағар жылға сайдың жантағынан,
 Өлеңімді қызға деген жарты қылман.
 Талтайып тау басынан сырғығанда
 Бұтына кесек-кесек қар тығылған, – дедім.

Қыз:

Су ағар жылға сайдың жантағынан,
 Мен де өлеңді тап сізге жарты қылман,
 Бұтыма кесек-кесек қар тығылса
 Жақын кел, асатайын артығынан, – деді.

Бұдан кейін тілім байланып, ұялғанымнан кешкі қызойнаққа да бармай қалдым", – деп аяқтапты сөзін Орынбай.

Орынбай мен Шөже

Бұл акындар көп айтысқан. Соның кейбіреуін келтірейік. Орынбай:

– дегенде дауыл соқты тына қалды,
 Алтынды тастан өлшеп, сынап алды.
 Кемтарсың, жасың үлкен-айымын ғой
 Әйтпесс берер едім сыбағанды, – дегенде Шөже:
 - Орынбай, мен сезімтал, сен көреген,
 Сонда сеп сыбағама не берер ең?!
 Бірін бер екі көздің мені аясаң
 Бір басқа жалғыз көз де жетер деген, – деп жеңіп кетіпті.

Тағы бірде Шөже астында қара ала аяқ атпен келе жағып ауылдың шетіне келе бергенде аты үркіп аттан құлап қалышты. Орынбай атпен қасына шауып барса соқыр Шоженің бақайлары жоқ екен, үсіп кеткен болу керек. Етігі атта кеткен. Орынбай:

- Мінгенің астыңдағы қарала аяқ,
 Жаратты, Төңірім, сені ғаріп қылып аямай-ақ,
 Астыңда атың, аяғыңда етігің жоқ,
 Отырмысың қу соқырым, жалаң аяқ, -депті. Шөже :
 - Орынбай о да дедің, бұ да дедің,
 Алдында қалың топтың не демедің.
 Жақсы аттан жығылса, жаман табалар деген
 Тап сенді ұрайын бұ не жегенің, – деп тағы жеңіп кетіпті.

Тағы бірде Орынбай:

- Ассалаумағалейкум ақын Шөже,
 Өнерімен жақсыға жақын Шөже.
 Кенесары-қырғыздың соғысында
 Ерлік пенен көзі шыққан батыр Шөже, – депті. Шөже:
 - Көзімді соқыр қылса Құдай қылған,
 Мыңнан бір-ақ жан шығар бүтін тұрған.
 Құдайдың қылған ісін сықақ қылып
 Осы жерде кәпір болды-ау мына ант ұрған.
 Ант ұрғап әке-шешен аштан қатқан,
 Аулында ала жаздай ноғай жатқан.
 Аштықтың зардабына пыдай алмай
 Ноғайға шешен к... құртқа сатқан, – дегенде Орынбай:
 - Ант ұрған оны айтады, мұны айтады,
 Былшылдап осы соқыр нені айтады.
 Сен менің шешемменен жүріп пе едің
 Шешемнің к... сатқанын кім айтады?
 - Орынбай бұл барғаннан базар барсаң,
 Мен айтайын Орынбай тілге напсаң.
 Баласы Қойкелдінің айтыл еді
 Іздеп жүріп т... кесіп алсаң, – депті. /ҚР ҰКҚ №472, №3/.

Орынбайдың Әпеке биге көңіл айтуы

Қайтқан баласына қайғырып жатып алған Әпеке биге Орынбайдың айтқан....

көңілі:

Тұлпар бар ма, тұяғы майрылмаған,
 Сұқар бар ма қияғы қайрылмаған?
 Адамға тағдыр, ажал жеткен шақта,
 Кімдерден кімдер жылап айрылмаған.
 Бауыры бүтін сау бар ма,
 Өлімнен үлкен жау бар ма?
 Пұлсыз берді, құнсыз алды,
 Бұған айтар дау бар ма?
 Тірлікте бірлік ізде жанға сая,
 Ұқпасқа айтқан сөзің болар зая.
 Бақиға кеткен, қайта келмес болар
 Келмеске жылағап көздің жасы зая /ҚР ҰКҚ №472 №3/.

Орынбайдың батасы

Орынбай жол жүріп келе жатып бір байдың үйіне ат басын тірсейді. Шөлдеп келген жолаушыларға бәйбіше екі саба қымызды қызғанып, ашқан көже ұсынады. Орынбай:

Уа, бай!
 Сақалың аппақ құдай,
 Қатының семіз Тудай.
 Көжең өзі ащы, өзі удай.
 Үйіңнен жүгіре шық,
 Бала шағаңмен улай-пулай, Алла әкпар!, – депті.

Орынбайдың келінінің сөзіне тосылуы

- Ақ емес, не қара емес торы келін,
 Өз қатарлы келіннің зоры келін.
 Әдеп сақтау келінге содан болар
 Екі бұттың арасын торы келін, – деген Орынбайдың сөзіне келіні:
 - Ақ емес, не қара емес, мен бір торы,
 Оның рас, денемнің асқан зоры.
 Мен елімнен бүлдірмей алып келдім
 Ендігісін қайынаға өзің қоры, – дегенде Орынбай тоқтап қалыпты.

Орынбай Бертағыұлының алғаш үш жүзге танылуы

Қаракесек Шаншардың асын ұрпақтары үш жүз баласына жар салып, бұрын-соңды берілген астардың бір үлкеніне айналдырып өткізгені тарихтан белгілі. Міне, осы асқа орта жүзден Орынбай ақынды жарты жыл бұрын шақырған екен. Әдетте ас беру мейрам ретінде діни ғұрыптардан басқа ат шабыс та, палуан күресі, көкпар тарту, ақындар айтысы да, басқа да сайысқа түсетіні хақ. Ақындар айтысының ең соңында Найман елінен келген Дана ақышмен Орынбай

ақын айтысады.

Дана жас жағынан Орынбаймен шамалас болса да сөзге шебер, ә дегеннен-ақ Орынбайдың оңайлықпен қолға түспесін сезген Дана өлеңмен он екі сұрақ берген екеп. Барлығына Орынбай мүдірместен дұрыс жауабын береді. Ол өте разы болып, айтысты әрмән жалғастырмауды жөн көреді. Дананың дінгі сауатының өзінен төмендеу екепін сезген Орынбай айтысты аяғына жеткізу ниетімен, ал енді сізден менің бір сұрағым бар депті де:

"Мұндайда аса жүйрік бойын сақтар,
Жұртқа мәлім ақынды әркім мақтар,
Нәби, мүсәл, машайық, сахабалар,
Бас иіп бәрі келіп неге тоқтар" — дейді.
Біраз ойланып, жауап таба алмаған Тана:
Жанасып жақсылармен жүре алмадым,
Қасында ғалымдардың бола алмадым,
Ғұлама екепінді мойындадым,

Менісін өзің айтшы біле алмадым, — деген екен. Сонда Орынбай сөзін түйіндеу мақсатымен:

Ғалым болсаң әрине таласарсың,
Надан болсаң жолыңнан адасарсың,
Жалғыз ауыз сөзімді өзім шешсем,

Тағы да сылтау тауып жалтарарсың! — дейді. Сөзден бұлтартуға шамасы келмеген Тана:

Қазыбек қаз дауысты келген елің,
Жарайды сөзге дәлел бергендерің,
Жалғыз ауыз сұрағың шешілсе егер,
Таласпаймып, бәйгеден қалған жерім, — деп мойындаған соң,

Орынбай:

Әуелі сөз бастайын ағзуы биллә,
Мұхаммед құдай досы өзің қолда,
Жиырма тоғыз қаріпсіз сабақ болмас,
Әл-хамсыз намаз болмас,
Екі жиған саруар рәсулолла,
Бәрінің бір тоқтар жері Құлху Алла — деген екен.

Осы айтыстан кейін Орекең аты үш жүзге аян болып, белгіленген бәйгеден басқа Құнанбай алтын оқалы шапан жапса, Ояз ақшадай сыйлық берген деседі.

Орынбайдың тапқырлығы

Кезінде бірнеше дуан үстінен патшаның советнигі болып шеп-шекпен китен, өзі бай, руы күрсары керей Тұрлыбек Күшенұлы, сол кездегі қазақ даласының екі алпауыты Шорман мен Шоңның арасындағы араздықты тоқтатып татуластыру мақсатымен үлкен жиын жасап ел арасынан қазылыққа үлкенді-кіппілі үш би және сол кезде тапқырлығымен көзге түсіп жүрген Орынбайды апарған екен.

Дәл төрден орын алған Тұрлыбек, оң жағына Шорманды әдейі отырғызып...

Шоңды тосады. Шоңның жасы шамасы кішілеу болса керек, жағалай сәлем беріп келе жатып Шорманға қол бермей өткенін көріп отырған Тұрлыбек бас биіне иек қағып сөйле дейді. Ол жүз жыртызғысы келмей жер шұқыған күйі отырып қалған екен. Екінші, үшінші билер де бірін-бірі алға салып бұғып қалған соң, есік жақта отырған Орынбайға қарайды. Сонда Орекен лып етіп орнынан тұрып:

Мынауың Шоң, Шорман ба мақтап жүрген,

Қастығын бір-біріне сақтап жүрген,

Оралдың ағиықтары осылай болса,

Күшіген жеп кетпей ме қаптап жүрген – деп сөзін әрмән жалғастыра бергенде, Шоң орнынан атып тұрып болды-болды деген күйі Шорманға иіліп сәлем беріп татулыққа келеді. Жиын табысты аяқталып тарқайды. Орынбайдың тапқырлығына разы болған Тұрлыбек бір күндері ел аралап келе жатып үйіне түседі. Қамсыз, жайбарақат отырған Орекен, төсеулі жатқан ешкі терісін сілкіп жіберіп төрге төсеп, сояйын десе ыңғайлы малы да жоқ, сасады. Бұған түсінген Тұрлыбек аздап сусын ішіп жүріп кетейін десе босағада торсық та көзге ілінбейді. Сол жолы Орекенді өзімен бірге ала кетеді. Ел аралап шаруа бітірген Тұрлыбектің жетегіне біраз жылқы байланылады. Қайтарда ол Орекенді еліне қалдырып жиылған малдарды түгел береді де, енді мен келер жылы осы уақытта соғармын, торсығында қымыз болсын деп қолып қысады.

Ойын-той десе қалмайтын Орынбайға осынша бөтен малдарды ұстап тұру қиынға түседі, қашқаны қашып, ұрланғаны бар, ақыры бітеді. Жыл айналып қайтқан уағында Тұрлыбек те келеді. Баяғы өзі көрген үй, төрде тулақ, байқаса торсық та, жылқы да жоқ. Тұрлыбек реніні білдіріп, апырай бұл қалай болды дегенде, Орынбай:

Өлгенші байымайды елден алған,

Балықшы байымайды көлден алған,

Құдайдың бергеніндей болмайды екен,

Ел қыдырып, жылу жиып желдеп алған, – дегенде сөз мәнісіне түсінген Тұрлыбек, көмекшісіне қарап жіберіп, мына Орынбайға менің өз жылқымнан бес құлынды бие әкеліп беріңдер депті де жүріп кеткен екен.

Орынбайдың қонақкәдесі

Орынбай бір үйге қонады. "Қонақ кәде айтыңыз" деп үйдегілер қоймайды.

Байдың жастау тоқалы мен бойжеткен қызы және бір жылтырлау жігіт бар екен. Олар да байды қолдап "Ореке білгеніңізді айта бер, болмаса тоғыз аяқ су ішкізіп, көк қарын етеміз" деп зорлайды. Сонда Орынбай:

Өленді айт дегенде айтпай болмас,

Мен білсем қызың менен құдаң ойнас.

Түсі сұр ұнамсыздау бала екен,

Тағы да тоқалыңа бармай қоймас, – дегенде үй иесі "сенің сөзіңді ұрайын" деп қисая кетіпті.

Орынбайдың Ыбырайға айтқаны

Атақты Орынбай ақын өнер қуып ел аралаған бір сапарында Ақмола

дуанына барады. Ол кезде Ақмола аға сұлтаны Ыбырай Жайықбай баласы екен. Аға сұлтандардың ішінде дәл Ыбырайдай мейманасы тым-тым тасып, елге істеген қиянат-забыры шектен асқаны кем де кем-ақ болар. Орынбай ақын келді деген сөз құлағына тиген сол содырлы сойқан ауызы дуалы ақынға көп алдында өзін мақтатып, мерейін өсірмек ойға кетпей ме. Сөйтіп арнайы кісі жіберіп Орынбайды шақыртады. Ылғы болыс, биығай мен сығай жуандарды жинайды. Әңгіме – дүкен дулап қызған шақта Орынбайға "менің атақ-дәрежемді өлеңмен сипатташы" деп қолқа салады ғой. Оның елге істеген залал-забыры ішін қыж-қыж қайнатып жүретін от ауызды, орақ тілді ақын, өз-өзінен құдай келтіргеп сәтін қалт жіберсін бе.

Шақырдың Қарауылдың Орынбайын,
Арқалап алып келді қарағайын.
Әкең естек болғапда, шепең – қалмақ, /естек-бапқұрт/
Алып кеп адам қылған Қошқарбайым. /Қыпшақ батыры/
Арғы атаң айдаушы еді екі мәстек,
Қолағаштай мұрның бар кайқы төстек.
Сүтке тойған лақтай секіресің
Есіріп, байыған соң мұңдар естек.
Арғы атаң Қара тауда көзім көрген,
Қаңғырып Қара тауда ашқан өлген.
Ашқан өлген атаңның өлімтігін
Сүйрелеп екі қасқыр талап жеген. –

дегенде, Ыбырай шыда алмай, ашудан жарыла жаздап, Орынбайға қаһар төге пүйілігеді. Оның ашуынан ақтанкер ақын қаймықсын ба, қайта өршелене түседі. Ақ алмастай өткір тілін тағы сілейте сілтейді

Сен неге сонша апшу шақырасың?
Бар ма еді сақтап қойған менде қасың?
Әкең естек екенін жұрт біледі.
Бұл күнде жетіліп тұр қара басың. –

деп және өлтіріп салады. Ыбырай дымы құрып отырып қалады.

Орынбай ақынның өлеңдері

Баласы Бертарғының Орынбаймың,
Қанша ақыл келсе де қорынбаймың,
Фөндөнің өрібірінде қырық парыз бар,
Әр жерге әрбіреуін орындаймың.

Он бес парыз намазда бізге міндет,
Жиырма бір уәжіп бар қылсаң қызмет,
Отыз үш Мұстахап, жиырма макре,
Бір намазда бар жиырма сегіз сүннөт.

***

Бір хикая жазамын үшбу дәптер қағазға,
Ақымаққа таяқ деген бар, ақылы қысқа сабазға,

Мұсылман болсаң жаһат қыл, иман руза, намазға,
Дәулетің болса жетерлік, көзінді салғын малы азға,
Рызық берер бір құдай, жарлымын деп тағы азба.

Меймая келсе есікке, жүгіре шық кешікпе,
Қырқының бірі қыдыр деп, дұғасы тиер нешікте,
Шықырып құрмет етпесе, қыдырып барма есікке.
Қыдырған адам байымас тәңірім берсін несіпті,
Дүшпанды жең де рахым қыл, жеңген сайын өшікпе,
Қашқан жауға қатып ер, өне бойы қорқытып тығам деме тесікке.

***

Азаматтар, жарандар, құлақ салып қараңдар,
Заманақыр жігіт бірін-бірі жамандар.
Ақылсызқа сөз айтсаң, бетіменен далаңдар,
Ауылыңда болса ақсақал, сөзге тығып панаң бар.
Ондай адам болмаса, топта көзін алаңдар.
Қашан да елді басқарар, жақсы менен жайсаңдар,
Нәсілсізге жүк артсаң, көтере алмай қисаңдар,
Опасы жоқ, сұм дүние, қайсымызға баяндар.

Қызыл тілім, жорғала,
Ағызған балдай сорғала,
Ендігі ғұмырым азғана.

***

Уа, жігіт-ақсын, қандайсың
Келбетісін, маңдайсып,
Ел төмен болғанды,
Ілтифатқа алмайсың.
Қылдан тайған сорлының,
Қыр соңынан қалмайсың.
Айғырсынып тұрасың,
Алдыңа жанды салмайсың.
Таудай болса өз мінің,
Оған көзін салмайсың.
Таудай болса өз мішің,
Оған көзін салмайсың.
Жат мінезің болса да,
Ақ құдайшыл жаңдайсың.
Іске кірсең арамдық, -
Қосақтайсың, парлайсың.
Жақсылықтың жағына,
Жалғыз қадам баспайсың.
Жамандықтың жанынан
Жалғыз ширек қалмайсың.
Бұл мінез, бұл құлықпан,

Туып өскен ұлтыңнан
Қайтып бір қарғыс алмайсың.

Орынбай түскен үйінің қонақасына лақ сойғанда айтқаны

Саяқта құр ат едім кербезденген,
Анау-мынау кісіге мілгізбеген,
Құйырған бір торсықтай қой болмаса,
Лақ етін жасымнан жеген емен.

Сараң бай нашарларға қараспайды,
Жаман сөзі жақсыға жанаспайды,
Қолда толық дәулеті бар адамға
Лақ сою қонағыпа жараспайды.

Бәйбіше, лақ сойған ісін айып,
Өкінерсің дәулет кетсе қолдан тайып.
Ел білетін ақынға лақ сойған соң
Өлеңімен кетпей мұжұртқа жайып.

Мен Орыбай ақынмын жұрт білетін,
Талай жақсы адамдар телмірегін
Лақ сойдың, бәйбіше, қонағыңа
Сөйлейтін алдыңызға келді ретім.

Орынбайдың қызы Аққалай мен Шөже

Шөже арнайы іздеп келсе, Орынбай ақын үйде жоқ екен. Шөже келгенде Орынбайдың қызы Аққалай алдына жібек орамал ұстап, оның екі шетін екі қызға кергізіп, перденің арғы жағында өлең айтып отыр екен. Сонда ақын қызға сөз қатады:

– дидарын сұлу қыздың көрс алмаймын,
Көзім жоқ еріп тағы жүре алмаймын.
Жалғанда соқыр піркіп кемдік екен,
Қатын ба, қыз ба, сірә, біле алмаймын, – деген сөзіне Аққалай:
- Қаржаубай сенің әкең шын жарлы едің,
Ішінде ауған қырғыз сен сорлы едің.
Көзіне көрінгеннен күн сұрайсың,
Көзіңнің шыққанында мен бар ма едім?
Аулымның ақсакалы Алтай, Қарпық,
Қолында сырнайшының жезден тартық.
Кезбе де, соқыр да өзің болғаннан соң,
Кім болайын деп едің бұдан артық – дегенде Шөже үндемеді.

Байтақ ақын

Қаздауысты Қазыбек мекендеген, Алшынбай, Қақабай және Мәди мен Кемшірбай, Олжабай, Мауқай сынды ақндардың тал бесігі тербеліп, жер бесігі күңіренген Үшқара, Едірей, Арқалық таулары- Арқа елінің арқасына біткен қасиеті де, аруақты жер. Жаңағы шок жұлдызындай жыр дүлдідерінің қатарына қосылуға Байтақ ақынның таудай таланты дәлел.

Байтақ ақын байлықты мансұқ етпеген өр болған, өктемдікті шенеп- шінеп, өлеңді ғана өрісім деп өмір сүрген. Оны Орта жүздің беделі әрі сөзге шешен биі Алшынбай Тіленішұлының өзі Алладай пір тұтқан. Байтақтан жоғары шығып отыруға жүрексінген. Сөзі мірдің оғындай Байтақтың ақындық күдіреті суымай, мұқалмай біздің ұрпаққа жетуінің өзі оны, арқалы ақындығында, шабыттың қайсарлығында демеске еш шара жоқ.

Байтақтың руы – Атығай – Қарауыл дейді бұл әңгімені айтушы Кәрім Сауғабай. Кедей болған. Мал ұстамаған. Өмір бойы шайдың сүтіне деп екі ешкі ұстаған.

Малының өрісі таяу Алшынбай мен Мұса-Мырзаның арасы жөнді болмайды. Бір күні Алшекең Байтақты өзіне шақырып алған.

- Байтақ, осы сені сөз тапқыш шешен деп айтады?
- Иә, не Алшеке.
- Байтақ осы сені бір жерге жұмсам барарсың ба? – дейді.
- Алшынбай жұмса ақ патшаға да барамын.

Сонда Алшекең Байтақтың арқасын қағып, “Байтақ-ай, Алшынбайды бірсыпыра жерге жеткіздің-ау. Тобықтының тұтқасы Құнанбай айтпаған сөзді, айттың-ау, пай, пай Байтақ-ау” – деп Алшекең өз өзінен толғанып, біразға дейін үнсіз отырады.

- Байтақ, сен осы үйден киім өзгертіп киіп, астыңа ат мініп, Мұса-Мырзаның алдына барып қайтшы – дейді:
- Алшеке, Шаншар елі таныған Байтақты осы күйімен Мұса танымайды деп отырсыз ба? Осы киіммен жүре беремін, – депті.

Байтақтың жол жүргенде иығына салып жүретін екі басты кілем қоржыны бар дейді. Бар құнды дүниесі қолында сылдырмағы бар асатаяғы екен. Ол алтай жаз бойы жалаңаяқ жүретін болған.

Мұса-Мырзаның ауылына таяғ келіп намазын оқып бітіргенде Байтақтың қасына он шақты бала келеді. Асатаяғын қызықтап балалар Байтақтың маңына жақындайды:

- Ата қайдан келесіз? – дейді. Балалардың сүйреткен қол арбасы бар екен.
- Мынау қай ауыл? – дейді Байтақ.
- Мұса-Мырзаның ауылы.
- Шеткер ақ үй кімнің үйі?
- Мұса-Мырза тақауда тоқал алған, сол кісінің үйі дейді балалар бірінен-бірінен қалыспай.
- Ал ана бір қанаттас ақ үйлер бөйбішесінің ауылы. Одан кейінгі оқшау тұрған тоқал бөріктей дөңгеленген қараша үйлер Мұса-Мырзаның қойшы, жылқышыларының үйлері. Біз сол ауылдың балаларымыз дейді.

- Ал, балалар, сөздерің төтті екен. Мен сендерге мынандай сұрағым бар. Мына ала қоржында не бар, білесіңдер ме? Білмесеңдер айтайын, қоржында қазы-карта, жал- жая бар, жамбас та болуы тиісті. Осы тамақтың бөрің сендерге Алла бұйыртса беремін. Сендер мені мына арбаларыңа мінгізіп Мұса-Мырзаның үйіне түсіріңдер. Жылқыша кісінеп тоқтандар, – дейді. Мен “Әйт шу” дегенде жүре беріңдер, – деп қоржындағы етті алып береді.

Мұсаның үйіне келеді. Шапдатыш, бұрқыратып жетеді. Мұнысы Байтақтыңмен сенің ауылыңа кісінді жегіп келдім деп Мұса-Мырзаға көрсеткен қыры екен.

Байтақ ақбоз үйдің есігін айқара ашып кіріп келсе, Мұса-Мырза айдай толған аппақ тоқалына аяғын сипатып жатыр еді. Байтақ аяғының шаңын кілемге сүрте-мүрте төрге жайгасады. Мырза рұқсатсыз баса көткіп келгенін ұнатпайды, ақыра “кімсің?” деп оның сәлемін алмай, қабағын қарс жауып, зілді сөйлейді. Байтақ тұрып:

Байтақ деген ақынмын
Алпынбаймен жақынмын,
Келмей жатып Мүске,
Неге маған ақырдың?
Ордабаймен құдамын.
Тай-құлынның етіп жеп,
Қымыз ішкен бұламын.
Біле-тұра жөнімді,
Не себепте

Мұса-Мырза сұрадың?! – дейді.

Солда Мұса-Мырза тоқалды аяғымен түртіп қалып, құлын сойғызуға хабаршы жібертіп, “сусын әкел” – деп бұйырған екен.

Байтақ бұл үйде табан аудармай бір жұма жатады. Бір күні:

- Мұсажан менің еліме қайтатын уақытым болды, – дейді. Сонда Мұса-Мырза ер тоқымды сарала қамшысымен, киістіелген жүгенімен қара ақбақай атты әкседі. Үстіне күзен ішік жабады. Аяғына қарақұрым орта жүздің үлгісімен тігілген саптама әкелді, басына пұшпақ бөрік кигізеді. Солда Байтақ айтқан екен дейді:

Мұсажан, астыма ертоқыммен ат әкелген екенсің маған, сонау қалың Шапшар елінен бір дөңгелек тұяқ таба алмай жүр дейсің бе, маған. Алланың әу баста жазғаны осы жаяушылық. Атың өзінде қалсын, жетектеп жүрс алмаймын! Мұсажан басында бармақтай ғана өзіндік бағың бар еді, ол бағыңды әркімге тарата берме! Мына пұшпақ бөрік өзінде қалсын, бір қайыршы бағыңды алғанымен не бітіреді дейсің. Қарағым жаяуға етіктің керегі жоқ, ауыр болады. Бұл да өзінде қалсын деп етігін де тастады. Мынау атамның жолы ғой, тышқан терісінен істелген алайып дейді. Сонда Мұса-Мырза күйзеліп, толғанып тұрып:

“Алпынбайдың қайыршысы мынаны істеп тұр, азаматы маған не айтпайды” деп үлкен ойда қалады.

Байтақ ақбоз үйден шыққанда қараша ауылының шетіндегі үйде бір қария қайта-қайта күрсініп отыр екен. Байтақ соған бұрылып сәлем беріп, “Ақсақал мынау сізге бұйырған дүние еді” деп қолындағы күзен ішкіті қарияға беріп

кеткен. Содан Байтақ Алшынбайға келеді.

- Ал, Байтақ әңгіме айт, – дейді. Болған оқиғаны бүге-шүгесіне дейін жеткізгенде Алшекең риза болып, “Пай, пай Байтақ-ай” – деп көзіне жас алып, кемседеп жылаған дейді.
- Патшаның шен-шекпенін алған Мұсаны жер қаратып қайтқаныңа ризамын. Сен Байтақ осыдан былай төмен отырмай менен жоғары отыршы, – деп Алшынбай небір жақсымен жайсандар отырған төріне Байтақты отырғызыпты.

Ыбырайды Атығайға келмейтін еткен Тәңірберген

Досқананың Ескенесі ұрлық жасап елдің тынышын алды, мен бұны көрейін, Атығайды бір жазалайын деп аға сұлтан Ыбырай өзі келіпті. Атығай жағы ақылдасып оған сөйлесуді Тәңірбергенге жүктепті. Ол кісі өзі ақсақ екен. Ыбырайдың үстіне бір кісі Тәңірбергенді арқалап әкеліпті. Ыбырай: “Мына адамға мініп келе жатқан кім?”, – депті. Сонда Тәкең:

- Осы күні мейманасы асқан үш адам бар еді. 1-мына Досқананың Ескенесі. Ол ұрлық-қарлық пен елдің тынышын алып еді. Құдай оның жазасын бұл дүниеде беріп, көзін шығарып, бұл дүниеде соқыр Ескене атандырды. 2-адам тілім ащы мен едім, менің аяғымды алып азан айтып қойған атымнан лақап атымды бұрын айтқызып “Ақсақ Тәңірберген” атандырды. 3-басынан мейманасы асқан адам өз туысынан қыз алып шектеп асқан күнәлі сен едің. Саған бұл дүниеде сауал болмай барлық күнәң ол дүниеге бірге кете ме, әлде қайтеді деп ойлап отырмын. Тым аспа, тәуба қыл. Сопы айтайын деп келе жатырмын, – депті. Ыбырай:

- Е, мен Қыпшақтан қыз алсам шаригат қосады, – депті. Сонда Тәкең:

- Ыбырай сенің білімің аз, түркіше ғана екен, басына бақ қонған сон шаригатқа сыйғызып отырсың. Егер сенің білімің араб-парсыша болса, онда сен тоқал шешенді шаригат қосады деп алар едің, – дегенде Ыбырай:

- Біз кейін қайтайық, осы елдің кейінгі дауы Тәңірбергеннің алдынан бітсін, – деп жүріп кетсе керек. Ел арасында Ыбырай тоқал шешесіне барады деген сөзді Тәкең осылай жеткізген ғой. Ескенені жазалаймын деп келген Ыбырайды Тәңірберген осылай Атығай еліне келмейтін қылышты. /ҚР ҰҚК №339/.

Сұр иттің артын сұқ ит жалайды...

Темір жақ, айыр көмей Тәңірберген өз заманында өте шешен адам болыпты. Елге де құрметті болған екен. Бір елді аралап, көп адаммен келе жатса, алдынан қарақшы Ескене /соқыр/ шығып олжа сұрайды. Сонда Тәңірберген:

- Ей, Ескене-ай! Бекер сұрадың-ау! – депті.

Жұрт “неге” деп сұрапты. Тәңірберген “айтсам Ескене іренжіп, тамақ ішпей өкпелеп кетеді ғой, қойыңдар”, – депті. Жұрт жалынып сөздің мәнісін сұрайды. Ескене ашуланбайтын болады. Сонда Тәңірберген айтыпты:

Сұр иттің артын сұқ ит жалайды,

Сұқ иттің артын сұғанақ ит жалайды,

Сұғанақ иттің артын соқыр ит жалайды,-

Деп еді. Мен ел кезіп, бет арымды бес төгіп, өтірікті шындай, шыңды жындай қылып сұғанақтанып келе жатсам, соқыр ит менен оджа сұрайды, – депті.

Тәңірбергеннің сөзден тосылуы

Майлы Балта Ойрат шешен мал жимай тілін безеп жүре берген салт атты, сабау камшылы кісі болса керек. Бір кездесіп қалғанда Тәңірберген кекетіп: .....

- Құр піспегім, жоғары шық! -- дейді. Сонда Ойрат шешен:

- Е ...дұрыс айтасың, Тәңірберген, Бес рулы Майлы Балтаны қысқа күнде қырық айналдырып пісесің. Сонымен жиған майың қайсы, – депті. Тәңірберген Сөзден тоқтап қалған екен.

Тәңірбергеннің Ойратты ұялтуы

Тәңірбергеннің үйіне Майлы балта Ойрат келіпті. Төкең жақсылап қонақ асы берген екен. Ойрат жамбастың етін тым мінеп кесіп алып, үй иесіне тек сүйегін қайырыпты. Сонда Тәңірберген жамбасты көлденең ұстап тұрып:

- Апырмай, жақсы ат мінсе, майып мініп жалымен қайыратын еді, мына жарықтықтың жалы тұрсын жаны да қалмапты-ау! – депті. Ойрат ұялып қалыпты.

Жанғал би

"Аттары ұқсас, өздері аталас, ауылдары жапсарлас болғасын ба, осы Жанғал Оразов пен Аңғал Саполатовты (кейде Қарамсдин деп те жазылады) бір-бірінен ажыратып жете танымаушылық кездеседі. Жанғалды білгендер Аңғалды аңғармай, керісінше Аңғалды айтатындар Жанғалды жете білмей жатады. Бұл екеуі де бір дәуірде жасаған, қоныстары да қатар, бір-бірін біліген адамдар. Тіпті Аңғал бір ұлына Жанғалдың атын – Жаңқабыл есімін берген дейді. Екеуі де Атығайдан шығады: Жанғал Бағыс болысынан, Аңғал Майлыбалта болысынан. Екеуі де би, старшын болғап. Кенесары көтерілісі тұсында да аты аталады. Бірақ шындығында, бұлар Кенесарымен сыйлас, тілектес болғаны, кейде қолдау көрсеткені болмаса, екеуі де оған қолдарына қару алып тікелей, тұрақты түрде қатыспаған, және бір жәйт сол тұст. Кенесарының атын жамылған ұры-қарылар бейқам отырған екеуінің ауылының да жылқысын барымталған" – деп жазады Тортай Садуақасов. Енді бұл үлкен кісілердің тарихи орнын танып-білу үшін олардың өмір жолына толығырақ тоқталайық.

Жанғал Оразов Атығайдың Бағыс табынан. Бағыстан Қыдыр, Серкеш, Әйтімбет, Данқой тарайды. Патша өкіметіне қараған кездегі әкімшілік бөліністе Бағыстар екі болысқа бөлініп отырған. Тоқтамыс би бастаған бір бөлігі Баба руымен қосылып, Көкшетаудың солтүстік шығысында Баба-Бағыс руын құрайды. Абылай, Әбілқайыр, Пірәлі Ғаббасов сұлтандар бастаған екінші бөлігі Бабасан руымен бірігіп Бабасан-Бағыс болысы болып, атамекендерінің бірі – Бурабай өңірін мекендейді.

Жанғал осы соңғы болыстан, атақты Әтімбет бидің (әулие атанған, Мекеде – Мұхамед, Түркістанда – Қожахмет, Көкшетауда - Әйтімбет деген ескі сөз де

бар) ұрпағы. Әйтiмбеттен: Айбердi, Рысқұл, Өте-Қайыш (бiр анадан), Мәшек туады. Отеден: Ораз, Жарқын және Досқана; Қайыптан: Ескене және бұлардың бауырлары Жылқыайдар тарайды (бұлар Абылайдың айналасында болған белгiлi адамдар). Ораздан: топқа түскен әлдiлер "Бес қасқа" аталған Тiлеуқабыл, Жәдiгер, Жанғал (Жанқабыл) Байғабыл, Мырзағұл, Томалақ және Тәңiрберген (одан Қуат) туады. Ел аузындағы әңгiмеде Жанғал жас кезiнде 11 айық жақта кiшi жүз жасақтарымен бiрге жортуыл-жорықта жүреген дейдi. Аталары еншi бөлемiз, ауылға келсiн деп алысқа ат сабыттып, арнайы адам жiберген екен. Жанғал бұған да мойын бұра алмай, келеген адамға "менiң еншiмдi ағам Жәдiгерге қосып берiңдер" деп қайтарған дейдi көрi құлақтар. Ол жасынан осындай батырлығымен көзге түссе, кейiн ел қалауымен би болып сайланып, әдiл билiгiмен де кең танылған. Ал 1835 жылдан бастап старшын болып сайланған. Аға сұлтандар: Жылғара Байтоқин, Ғұбайдолла, Тоқтамыс би, Абылай, Әбiлқайыр, Пiрәлi Ғаббасовтармен жақсы қарым-қатынаста болған. Ақсақалдардың айтуы бойынша ол (Әбiлқайыр, Пiрәлi Ғаббасовтармен бiрге) көтерiлiс алдында Кенесарыны ата мекен – Абылай қонысын аралатып, Қылшақты өзенi бойында (Егiнгөбе, қазiргi Жамантүз, кейiн Кенесары атындағы кеңшар) бiренше күн қонақ еткен. Кейiн көтерiлiс кезiнде бұл болыс бiрнеше себебтерiмен Кенесарыға ермей қалған. Осыны пайдаланған қайсiбiр ұры-қарылар Кенесарының атын амылып бейқам отырған бұл елдiң 9 мың жылқысын барымталап, халықты қан қақастып, таптырмай кеткен. Мiне, сол қаралы күндер Жанғалдың да Кенесарымен түс суытқан тұстары болған (Бұл туралы Тезекбай биден қалған сөздiң бiр нұсқасы "Мәдениет" газетiнiң 1993 жылғы 11р санында, оқиға уақыты дәл болмаса да жарияланған). Ашынған жұрт бұл дүниенi бiрден Кенесарыдан көредi. Осыған орай ол Кенесарыны әдейi iздеп барады, бiрақ Кенекеннiң жауабы қысқа болады, жылқы алған жоқпыз, сұрастырайық дейдi. Жанғалдың да амалы құрып, жұрттың жоғы табылмай, ел ерге қарайды, ер жерге қарайдының керi болады. Ол жақтағы да ер етiкпен су кешкен жәйттi ұғып, қапа болады. Соған қарамастан сыйласқан ерлер бiр-бiрiне деген iшкi түсiнiстiгiн сақтап қалады. Айтқандай, 7-8 жылдан соң жылқының қайда сiңгенi анықталады. Қиянат жасаған жiгiттерiнiң кiнәсiн мойындаған Кенесары осы болыстың басты адамдарына (iшiнде Жанғал да бар) жүгiмен бiрнеше түйе айдатып жiбередi, сәлем айтып, хат жолдайды. Бұл айтылған әңгiме ауаның архив деректерi растайды. (ҚРО-МА, 345-1-1436), (ҚРОМА, 347-1-1883).

Бұл деректе Шудағы Кенесарыға Қожағұл би бастаған 9 адам барады, құрамы белгiсiз. Бiрақ бұл ел адамдарының оған екiншi рет баруы.

Елдiң күнкөрсiсi мен ырыздығы болған осынша жылқының ұрықарының қолында кетуiнде қатар қонған ағайындас болыстардың терiс пиғылды кейбiр адамдары да ынғай берген. Артынан бұл оңай олжа iздегендер анықталып, кiнәсi мойнына қойылғаннан кейiн, ағайыншылықтың iргесi сөгiлмес үшiн олар қыз берiсiп, құда болып тарасады. Әзбай, Тасбелат, Жанғал, Ақылбай, Наурызбай (Мендекин) бастаған Бағыс болысы мен көршi қараша қанай әулеттiң арасында туысқандықтың тағы бiр желiсi өрбидi. Ал, негiзгi малды сiңiрiп кеткен қырдағы болыстардан ақыр соңында айып-айбана алынады.

Бұл екi арада Кенесарымен бiлiстiгiне байланысты сенiмсiздiк бiлдiрiлмесе

де, секем алып жүрген патша шенеуніктері (мұның алдында үкіметке деген көзқарасын "надежный" деп көрсетсе, одан кейін де старшындық қызметін атқара берген) ішіне тартып, көңілін аулап Жанғалға да бір шапан (Кафтан, 1846) тиеді. Басқа сый-сыяпат алмаған. Атығай-Қарауылдың беделді адамдары халықтық дипломатия жолымен Кенесары қолынан Ғұбайдолла, Пірәлі сұлтандарды елге қайтарғанда бұл кісі де бұдан сырт қылмай, белсене араласқан.

Жанғалдың бейіті Жаматұзда, Қылпақты өзенінің бойында жатыр. Анау жылдары Елубай ақсақал (Жанғалдың бауыры, Жөдігердің ұрпағы) бастаған ел адамдары басын көтерген. Басына қойылған таста өмір сүрген уақыты 1792-1857 жылдар деп көрсетілген. Ал архив құжаттарында (ҚРОМА, 347-1-3892) 1842 жылы ол 46 жаста дейді және ауыл старшыны, "простой, усердный и услужливый" деп мінездеме берген. Сол құжаттың басқа бір бетінде (екінші бір әкімшілік өкілі тіркеген) 49 жаста "добрый исполнитель, имеет склонность к человеколюбию" деп көрсетеді. Сонда оны 1795 жылдары туып, 1862 жылы (1861 жылы тірі) қайтыс болған деуге болады. Аталас ағайындар: Бектас би, Әзбай Тілеубердин (1789 жылдары туған), Қожағұл Тасболатов (1800), Қарабай Байжолов (1813), Қанай Жігітеков (1779), Сейтен Боранбаев, Жабай Сейтенов (1807), Тілеп Дәуқарин, Елемес Балпышев, Ақылбай Тілепов, т.б. елағаларымен бірге халықтың басын құрап, Бурабай өңіріндегі ел іргесін бекіте түскен.

Бұл жер (Жамантүз – "Ханский пикет") Абылайдың қара жолы, Атығай-Қарауылдың қара жолы өтетін тұс. Жанғалдың аталары да осы төңіректі жайылған. Абылай ханға келетін елшілер, керуеншілер, әр түрлі шенеуніктер, ру басылары, билер мен батырлар хал ордасына өтетін ауыз. Шабатын жау да, шығатын дау да осы тұстан қылаң берген. Сондықтан мұнда белгілі бір өкілеттігі бар жауапты адамдардың ауылы қонған. Ауылда сайлы жігіттер, Егінтөбенің етегіндегі сайларда тың аттар ұстаған. Келетін өкілетті адамдар алдымен осында аялдап, түстеді. Маңызды адамдардың не пиғылымен келген жедел ордаға жеткізіліп, суыт хабар алысқан. Қайсыбірінің шаруасы осы арада шешіліп, кері қайтарылып отырған. Жанғалдың тұсында да аға сұлтан Ғұбайдолла, Абылай, Әбілқайырларға келген шенеуніктер осы ауылға ат басын тірейтін болған.

Жанғалдың атымен байланысты бір билік айту Құдайберді мен Есенбай рулары арасындағы жер дауына орай болған. Бұлар Атығай-Қарауылдың ішіндегі айбынды аталары. Әсіресе, Құдайберді табы мал – жаны да мол, би мен батыр да көп шыққан жуан ру. Шұңғырша мен Жаксылықтың жас сұлтаны Қайып Сартаев ешкімнің бет-жүзіне қарамай жеңістік бермей қояды. Оның арқа сүйеп отырғаны өз әкесі, ықпалды сұлтан Сартай Шыңғысов. Бұл да кезінде патшаға көндікпей бас көтерген, кейін Петерборға барып келген, аға сұлтан болған көкжалдың бірі. Содан екі жақ ара ағайынға жүгінбек болып келіседі. Дау-жанжал өршіп кеткеннен кейін, Қарауыл жағынан да, Атығай жағынан да төбе би сайланады. Бұлар біріншіден сол елдің есесін жібермейтін естияр, екіншіден қара қылды қажарған әділ, билігін қарсы жақ қалтқысыз қабылдайтын қалаулы би болуы тиіс. Ағайынды екі елдің арасын бітістіру үшін Қарауыл жағынан Қараша-Жаулыбайдың беделді биі Сауысқан Мардақов шығады, бұл сол кезде дуанда заседатель болып отырған Алтыбай Мардақовтың бауыры. Атығай жағынан Бағыстың белді биі Жапғал Оразов сайланады. Жер дауы бар екі рудың да басшы

кұрамында сұлтандар болғандықтан Ыдықбай – Байқошқардің сұлтаны Өтен Қамбаров және қосылады. Жанғалдың аузынан жалын атқан кезі, ел арасын ығыр кып бұра тартқан Қайыпты ол былай деп қайырып тастаған дейді:

Сенің атың – Қайып-ты,
 Менің де атам – Қайып-ты,
 Қыңыр адам бір жақ, деп –
 Тартып жүрме айыпты.
 ... Зілғарадай ерлердің
 Жұлығынан келмейсін.
 Құлболдыдай билердің
 Құлдығы бол - өлмейсің.
 Төрежан мен Данияр –
 Қайтіп алдын көрмейсің?
 Жанғал менен Алтыбай –
 Айтса қалай көнбейсің?
 Ағайынды ала ғып,
 Қай ісінді жөн дейсің?!
 Сартай төре болмаса –
 Саркыт көпке бермейсін.
 Жақсылық пен Шұңғырша,
 Жақсылардың мәрт еді,
 Ата сағын сындырмай,
 Аттың басын тарт енді!
 Атығай мен Қарауыл –
 Бөлінбеген енпсі,
 Бөтен емес бір бауыр!

Сөйтіп, осы кісілердің әділ билігі арқасында ел зымыраға келіп, ынтымақпен жарасым табады. Мұндағы Төрежан – Құдайбердінің басшысы Төрежан Итемгенов. Құлболды Ақиев – Көшкұлы Ораздың атақты рубасы, Жылғарамен қатар шыққан белгілі би, 1777 жылдары туған, қыстауы Айыртаудағы Сарыөзекте. Алтыбай бұл дауға заседатель ретінде жетекшілік еткен, билік айтқан оның бауыры Сауысқан би. Данияр Құлбеков – Андай-Рысайдың үлкен биі. Бұл оқиға 1834 жылы болса керек. Мұны архив құжаттары (ҚРОМА, 388-1-740) да растайды.

Ол кісінің тағы бірі қыры: Кезінде Әлібек батырды (Жылғара Байтоқиннің баласы) зорлық-зомбылы жасады деп, оған өшіккен біраз топ, патша шенеуніктерінің қолдауымен оны Көкшетаудан жер аудару туралы арыз жазды. Жанғал қатарлас сөзге ерген бірталай ру басылары осыған қосылып кетеді. Жылғараны, Қосышпұлды, Сындыбайды жақсы білетін Жанғал жас перінің сағын сындырмай, бұл жағдайға қосылмайды.

Абылай ханның төлеңгіттерінен тараған замандастарының басына дау туып, кісі есігіне кіріптар болған, қырғыз руына жататын: Қадыр, Қабыл, Қуандық, Садыр, Мәтішке, Таңатар, Балықбай, Баян, Ішлік, Қуат, Жоламан, Метрей, Жантілес сияқты адамдардың және олардың ұрпақтарының басына азаттық алып, ел қатарына қосылуына ол кісі де ат салысады. Сондай-ақ ағайын

болып араласып, Сатыбалды, Жолан, Жарықшақ, Бактыбай, Құнанбай сынды үлкендерімен досжар болған Үйсін, Қырғыз, Алшын, Керейіт, Тоқтауыл, Тарақты ауылдарының қатар қонып, ірге бекуіне де бұл кісі Маңдай Тоқтамысов, Пірәлі Ғаббасовтармен бірге өз үлесін қосқан.

Ол сонымен бірге өз елінің де басын косып, береке – бірлігін арттырып, жер дауынан туындаған ел ішінің өкпе-назын басып, түпкілікті қоныссыз тиянақтап береді. Қылшақтыда /Жамантүзді/ бір-екі бауырымен өзі отырса, ата-қоныс Қызылағашта Қосым, Тілеуқабыл, Қайын ата, Жылқайдар балаларын, Мапырашта - /Кіндікқарағай/ Жарқын ата, Байғабыл балаларын, Бапатта /Жасыл/ Сағындық әулетін жайғастырып, ата-бабадан қалған нулы-сулы жерлерін біржолата бекітіп, отырықшылыққа бет бұрады.

Жанғал би көзі тірісінде-ақ өз ізбасарларын билікке араластырып тәрбиелеген. Бауырлары Жәдігіерді, Мырзағұлды, Сағындықты, Қосымды /елге сыйлы жомарт адам болған/ Тілеуқабыл мен Байғабыл /Байғал/ балаларын, немере інілері-Жарқын ата балалары Жұмық пен Медетті, өз баласы Тезекбай биді, бауырлас ізбасарлары Қашқын, Шәпей Томалақовтарды, Жұмағұл Әлібеков, Итбай Баубеков, Иманкүл Қартов, Қыстаубай Құйкин т.б. ел мүддесіндегі қызметке тартып, жөн-жоба көрсеткен. Ел бірлігін өсиет еткен. Жанғал қайтыс болғаннан кейін, дуалы ауызды дүлділінен айрылған Өте-Қайып атасының бағы қайтыңқырайды, Атығай-Қарауыл ауқымындағы топқа түсуден шеттенкіреп қалады. Оның құрметіне Жанғалдың есімін иеленген адамдар болған. "Жанғалдай бол, заңғардай бол" дегендей тілектер де айтылған. "Ат тұяғын тай басар" дегендей кейін құнарлы топырақтан айтулы азаматтар да өсіп шыққан.

Жанғалдан Тезекбай, Етекбай және Есбол тарайды. Оның алғыр ұлы Тезекбай да би болып сайланған, шешен, өлеңші, ақын дадам болған. /Майлыбалтада да Тезекбай ақын, Жауар Қарауылда, басқа да Тезекбай атты замандастары болған/. Бір өкініштісі ол әкесі Жаңғалдан кейін /1862/ екі жылдан соң ерте дүниесін салған. Ел аузында одап қалған сөздер бар. Оның жастай қалған ұлы Қуанышбай /Қанай бидің ұрпағы Мыңжасар биге күйеу, бәйбішесі Ақмарал- "Шопай кемпір" деп аталады/ да ссейе келе шешендігімен танылып, билікке араласады. Осы Қуанышбай бидің атына байланысты шешендік бата сөздердің кейбіреуі сол Тезекбай биден қалған. Жалпы Жан, алдың тұқымы қаулап өсе қоймаған. Етекбайдан тұқым қалмаған. Тезекбай би ерте қайтыс болып оның баласы қуанышбайдан Сәдуақас, Әпикөн, Қоңырбай туады. Атасына тартып туған деген Қоңырбай да 38 жасында көз жұмады. Оның Мағрипа деген қызы, Жұмабек, Жұмағат деген екі ұлы да жастай шетінеген. Сәдуақасан Қазі, Қажкен, Балкен туады.

Патша әкімшілігінің қысымынан жер суы тарыла берген Қуанышбай би кейін ~~қалың~~ Қылшақтыдан /Жамантүзді/ Мапырашта /Кіндікқарағай/ ағайындарының ортасына қоныс аударған. Өз замандастары Балұан Шолақ, Біржан сал, Айдалкел билермен жақын араластығы болған Қуанышбайдың да айтқан шешендік, бата сөздері бар-деп жазады оның ұрпағы Тортай Садуақасов.

Тезекбай ақын

Орта жүздің ішінде Атығай руынан, оның ішінде Кәдірден тараған белгілі ақын Тезекбай Шоқтыбайұлы 1827 жылы қазіргі Тайынша ауданы Амандық ауылында кедей шаруа отбасында дүниеге келген. 1912 жылы 85 жасында туған топырағында дүние салған. Өз тұсында Тезекенді жеңген бірде-бір ақын болмаған деседі. Айтыста алдына жан салмаған атақты Кемпірбайды, Жәмішбайды, аға сұлтан Құнанбайдың ақыны Балтаны, тағы басқа белгілі ақындардың тізесін бүктірген, қас жүйрік Шөже ақынды айтыста сүріндірген де осы Тезекбай. Ол жөнінде дерек "Айтыс" кітабында (қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, Алматы – 1964 ж.) толық жарияланғаны белгілі. Рас, кезінде Тезекеннің ұлағатты өсиет сөздерін жинайтын адам болмаған. Тезекеннің өзі жазу сауаты ашылмаған адам екен. Сол себепті де артына жазбаша ештеңе қалдыра алмаған. Ел аузындағы азын-аулақ кейбір сөздері ара-тұра баспа беттерінде жарияланып жүргендіктен оны қайталауды жөн санамадым.

Шоқтыбайдан Тезекбай, Жарылғас туады. Тезекеннің өз кіндігінен қазір ұрпақ жоқ. Бақберген деген ұлы, Зұбайра деген қызы ертеректе дүние салған көрінеді. Інісі Жарылғастан – Сыздық. Сыздықты көзіміз корді. Сыздық та бірсыдырғы ақын еді. Сызақ бертінірек қайтыс болды. Сыздықтың Рахымжан деген баласы көрші Талдыкөл ауылында тұрады. Қазір жасы 84-те. Өмір бойы ұстаз болған кісі. Тезекбайдың туған жиені Қалия Жұбандықов 1872 жылы қазіргі Шортан (Шучье) ауданында дүниеге келген. 1939 жылы қарашаның 17-сінде 67 жасында Қазақ ССР халық ақыны атағын алған-деп айтады Мәжит аға Сейітмағанбетұлы.

Тезекеннің ел аузында қалған бір естелігін сөз реті келгенде айта кетуді жөн санап отырмын. (Немере туысы Рақымжанның қолында сақталыпты).

Тезекен бірде Омбыда 1889 жылы генерал-майор Сұлтанғазы Уәлихановпен кездескенде айтқаны:

Алаш ұлы арғыннан асып келдің,
Сыр дуанның бойындай тасып келдің.
Сізге қонған бұл бақыт ерекше ғой,
Сары алтынды жолшыбай шапып келдің.
Қисайғанға неге айтам, жүргенге айтпай,
Томсарғанға неге айтам, күлгенге айтпай,
Шығыстың артық туған ақ сұңқары,
Сегіз дуан атағын білгенге айтпай.
Ішінде орта жүздің белгілі ермін,
Танымасаң інішек танысайық,
Атығайда Тезекбай деген менмін.
Мен сөйлеуге Сұлтеке келді кезек,
Сайлау жердің әрине бәрі де өзек.
Арғында мен тұрғанда кім сөйлейді,

Баласы Шоқтыбайдың атым Тезек, – дегенде Сұлтанғазы разылық білдіріп, өзінің оң тізесінен орын беріп, үстіне шапан жапқызып, құрмет көрсеткен екен.

Тезекке жүрген жерінде өзін былай деп таныстырады екен:

Аяғымды басамын қырынырақ,
 Менің Тезек болғаным бұрынырақ,
 Асыл сөзді айтуға бәрі күштар,
 Оларға Тезекбай болу қиынырақ.
 Әуелдеп менің сөзім көпке жеткен.
 Үш жүз мені Тезеке деп еркелеткен.
 Орта жүздің ішінде ақын болып,
 Несібемді халықтан нәсіп еткен.
 Өткенменен кеткенді аңдығанмын,
 Жаксы менен жамапды парлағанмын.
 Тобықты Құнанбай бай, Бақанастың суын ішіп,
 Сегіз дуан ұлығын шарлағанмын.
 Жасымнан ақын болдым менің өзім,
 Бірнеше сұлтандарды көрді көзім.
 Бір шеті Троицкий, Торғай, Семей бардым.
 Жеткенді неше жұртқа менің сөзім.
 Арғы атам Атығай да Көдір батыр,
 Қас батыр қайран батыр қайда жатыр.
 Менің де жататұғын күнім жакып.
 Тоқсан піркін жакындай келе жатыр.
 Сексен беске келді ғой мепің жасым,
 Өлсем иман болса екен жан жолдасым.
 Үш жүздің баласына сөз сөйледім,
 Жаман болса сөзімді кім тыңдасын.

Атығай Тезекбай ақынның сөзі

Осы сөз Тезекбай Шоқтыбайұлының сөзі ме, әлде Тезекбай би Жаңғалұлының сөзі ме ол жағын ашып айту қиын, себебі айтушы ашып айтпапты.

Атығай Дәуіт еді он екі ата,

Шыққанмын хан - қараға өлең айта, – деген Тезекбай ақын. Бір сөзін келтіре кетейік:

Сақал шығар өкпелең, мұртқа, балам,
 Тура сөйлен жақпайсың жұртқа, балам.
 Сұм дүние кімдерге ода берген
 Шаруанды бак, қойыңды құртта, балам!

Тезекбай ақынның Төңірберген шешеннің зиратына айтқаны

Төңірберген шешеннің зираты "Абылай қара жолының" үстінде екен. Сол зиратты көріп, бата қып тұрып, Атығай Майлыбалта Тезекбай ақын былай депті:

Кезеген дүниені адам пақыр,
 Жеткізген бұл дүние кімге ақыр.
 Темір жак, айыр көмей Төңірберген

Тіл қатпай, үні шықпай міне жатыр.

Тезекбай мен Шөже

Қарқарылыда Шоқпар деген байдың үйінде Тезекбай Шөжемен айтысыпты:

Шөже не ғып ел кезіп жүрсің дегенде, Тезекбай:

Алтын басым сау болса, жоқты қарам,

Борышты қылды саудагерге хақ тағалам.

Алтын басым сау емес, қарызым бар,

Тәңірім жылу жидырды, бар ма шарам. Шөже:

Сөйле деп шыдатпайды тіл менен жақ,

Сыбағанды беремін Тезек бейбак.

Не себепті саудагерге борыштысын.

Борышты болған жөніңнен сөйленіп бақ.

Тезекбай:

Оя жеті атпен Ақтауға кірс салдым,

Жүктің бұтын бір сомнан, жәшік алдым.

Қуандықта үш сымбал бұл ұрлатып,

Екі мың тоғыз сом төлеу салдым.

Тапқан қар борышқа жетпеген соң,

Арғын менеп Найманнан жылу алдым...

Шөже аға, сен де ғарыш, мен де ғарыш,

Екеуіміз де ел кездік домбыра алып.

3000 теңге тапқаным мынау еді,

Қағзымды оқып көр қолыңа алып.

Мен Тезекбай жүдеп келдім биыл -- дедім

Сау кісіге ел кезу қиын дедім.

Сеп, Шөже, біздің Атығайдан алып жүрсің,

Маған, сен, бермеймісің тиын дедім.

Атығай Қуанышбай бидің баталары

Атығайдың Бағыс табынан Жанғал бидің немересі, Тезекбай бидің ұлы Қуанышбай би, батағой Көкшетау облысы, Щучье ауданы төңірегінде 19 ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп 1915 жылы қайтыс болған. Баталарын бере кетейік:

Абылайдай орда бол,

Ақ тілеулі жолда бол!

Қабанбай мен Бөгенбай

Бастап кеткен қолда бол!

Жәнібектей өрде бол,

Төле бидей төрде бол!

Қазыбек пен Әйтеке

Айтып кеткен жерде бол!

Атқан тандай апық бол,
Шыққан күндей жарық бол!
Шығыс пен батысқа
Шыңгыстай тапық бол!

Аплатондай дана бол,
Атымтайдай сара бол,
Ғаріп пенен қасерге
Наушераундай пана бол!

Түзде жылқы қайырсын,
Жаудың қолын айырсын.
Алапасын алып мол,
Алашқа аты жайылсын!

Көнелердің көзі еді,
Көп әулие сөзі еді.
Бісміллә деп сөз бастар,
Бізге келген кезегі.

Балам, балам, бақты бол,
Досқа жұмсақ, дұшпанға қатты бол.
Жирепшедей жезтаңдай,
Қаусырма жақты бол!

Абылайдай көсем бол,
Қанай бидей пешен бол.
Елдің қамың жесең мол,
Ер бол, аман-есен бол!

Қазыбектей дана бол,
Қазып кеткен сара жол.
Төле бидей қастерлі,
Ел-жұртына пана бол!

Өйтекедей Алшында
Киен болсын қамшында.
Азамат боп алашқа
Алка топты аршында.

Құлсарыдай батыр бол,
Жаудан қайтпас батыл бол.
Өйтiмбет бидей әулие
Сөзiң елге мақұл бол.

Өр бол көкжал Барактай,
 Жауды бетке қаратпа-ай.
 Ұланы бол үш жүздің –
 Құйрық пенен қанаттай.

Қабанбайдай қайратты,
 Бөгенбайдай айбатты:
 Лузыңа қарат сен
 Алыс-жақын аймақты.

Уақтағы Баян бол.
 Алты алапқа аян бол.
 Баурыңа тарт жұртыңды
 Бәйтеректей саяң мол.

Жәнібектей жол баста.
 Жанатайдай қол баста.
 Тоқжандайың топ жарып,
 Кенеле бер мал-басқа!

Шал ақындай терең бол,
 Саулап тұрған өлең бол.
 Абайдлдадай кемел бол,
 Едігедей ерен бол!

Кенесарыдай ту ұста, –
 Кең бол, кекті қуыспа.
 Меймапыңа қонақжай,
 Мейірімді бол туысқа.

Наурызбайдай өжет бол,
 Қарындасқа қажет бол,
 Арыстандай шешен бол,
 Қызыл тілді безеп көр!

Айтып өткен нақылды,
 Аплатондай ақылды,
 Шыңғыс төре ұлындай,
 Алашқа жай атыңды.

Орынбайдай ойлы бол,
 Иманжүсіп бойлы бол,
 Қасымбайдай қойлы бол,
 Қоңырқұлжадай тойлы бол.

Ақандайып сері бол,
 Ақыл-ойдың кені бол.
 Атығайдың ері бол!
 Қарауылдың кері бол!

Атығайдың қырғызда,
 Қолың жетпес жұлдыз да,
 Шөжедейін тіл безеп,
 Тура атқанда тұрғызба!

Біржандай бол Керейде,
 Көмбе алтыны көмейде.
 Ұтыс берсін жұғыс боп,
 Алтын сақа кенейге.

Шолақтай бол Үйсінде,
 Көпке пайдам тисін де.
 Иіп беріп нәріңді,
 Иіле біл, исінбе.

Тілмашы емес болыстың,
 Өнерін бақ орыстың.
 Мәмбетәлі мырзадай,
 Осуіне өрістің!

Ұлық бол да, кішік бол,
 Ынжық емес, пысық бол.
 Дүние бір итжығыс,
 Додасына түсіп көр!

Домекендей тонды бол,
 Жөдігердей малды бол.
 Жарқын атаң жұртындай
 Өсіп-өнген жанды бол.

Жаңғалдай-ақ батыр бол,
 Тезекбайдай ақын бол.
 Қажымұқандай қайратты,
 Бір өзің онға татыр бол!

Зілғарадай зілді бол,
 Қайтпас қара тілді бол,
 Дәулеткелдідей дәулетті,
 Аққошқардай пұлды бол.

Өзімдей-ақ қазы бол,
 Туралықтың тәжі бол.
 Ағайынға қолы ашық,
 Айдапкелдей қажы бол.

Атан тартпас алып бол,
 Адам таппас жарық бол,
 Қағанағың қарқ бол,
 Сағанағың сарқ бол,
 Қызың – қияға, ұлың ұяға қонып,
 Қызығыңа қарық бол!

Үй іші, үрім-бұтақ аман болсын,
 Дастарқан жиылмайтын тағам болсын.
 Табиғат таусылмайтын ризық беріп,
 Бірі – малсақ, бір ұлын дана болсын.
 Бақ қарасын,
 Қыдыр дарысын,
 Ел-жұртыңның жырт намысын!
 Талмайтын талап берсін,
 Самғайтын қанат берсін.
 Баянды бақыт берсін,
 Ұзақ ғұмыр, тұрлаулы уақыт берсін!

Жалғанда кем боламайды баталы құл,
 Шашайын бата менен жемісті гүл.
 Дүниеге жаңа келген жас сәбиді
 Әуелі жасын ұзақ, бақытты қыл.
 Айбынды қара ормандай шоғырлы қыл,
 Әр іске аптықтамай сабырлы қыл,
 Тарлықсыз кең пейілді, көңілді қыл.
 Ғылымға талапты, ойлы, зейінді қыл.
 Оңғарып өр талабын, мәртебесін,
 Көтеріп халық алдында пейілді қыл.
 Жиында айтқан сөзін жүйелі қыл,
 Өз басын құрбысынан киелі қыл,
 Ержүрек Жәнібектей парықты қыл,
 Айнымас Сүлеймендей тақытты қыл.
 Асырып алты алаштан шешендігін,
 Сүр таңдай Жиреншепей жақтылы қыл...
 Қарабалуан Жәнібектей жүректі қыл.
 Абылайдай отыз ұлды перзентті қыл,
 Ұлдарын ер Шорадай келбетті қыл,
 Батамды перзентке қабыл айлап,

Атағы алты алашқа құрметті қыл.

Ақылшы бол, дана бол,
 Адасқанға пана бол.
 Жақсыны мақта,
 Напарды жақта.
 Момынды сыйла,
 Тентекті қина
 Бұққанды теппе,
 Жыққанды сөкпе,
 Жарлылық өлім емес,
 Дүние қоңыздың өмірі-
 Өмір емес

Нүрсейіт бидің Ыбырайға айтқаны

Ыбырайдың аға сұлтан кезінде Қуандық ішінде бір үлкен ас өтеді. Ол асқа Қарауыл баласын аты әйгілі ер Қанайдың неменесі – от ауызды, орақ тілді шешен Қарауылдың Қараша-Жаулыбайның атақты Нүрсейіт биі бастап апарады. Ол ағайындас Алтыбай, Саусқан билермен үзенгілес жүрген. Бұл кісінің бір ерекшелігі шежіреші, шешен адам болған. Қазақ халқының досы Потанин оның айтуынан біраз ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алған, естелік қалдырған. Аста, әл бетте, балуан күрес, ат шабыс бөрі де болатыны белгілі. Нүрсейіттің балуаны да жығылады, бөйгеге қосқан аты да шаң қуыш қалады. Біреуге тиіспей жүре алмайтын Ыбырай осы жағдайды пайдаланып, Нүрсейітті сөзден бір тосып, сүріндірмекті ойламай ма. Әдейлеп Нүрсейіт отырған үйге келеді.

Ағадан сауға сұрай келдім, – дейді мысқылдап.

Сонда Нүрсейіт Ыбырай: а оқтай қадала қарап:

Біздің Арқаға келіп, етек-жеңіді жиып, алдына мал бөліп, желкеңе жал біткен соң құтыруға айналған екенсің... Қазақтың бір аты озып, бір аты қалып жатыр. Бір балуан жығып, бір балуаны жығылып жатыр. Онда тұрған не бар? Ал ішкі елден қаңғып келген естектің аты озып, балуаны жығып, бөйге алғанын көргемін жоқ, – дейді.

Сөзбен оңбай омақасқан Ыбырай ат-шапан айыбым деп, қалтасынан 25 сом ақша суырып, Нүрсейіттің алдына тастай береді.

"Жаман Бура"

Қарауылдың Қараша атасы өз ішінде Аю, Бөкей, Малай, Қанай болып төрт тармаққа бөлінетіні белгілі. Бөкейде Бура есімді мейілсіз аялаушы, ұя бөрік кісі болады. Ондайларды қашап да жамандар санатына қосатын елдің әдеті емес пе. Бура да "жаман Бура" атанса керек. Бура бір жылы, жұртпен қатар Атбасар базарына барады. Сауданың иінінен хабарсыз байғұс, удай қымбатқа бір кілем сатып алады. Онысын қанжығаға бөктереді. Бос байласа керек, ол бар болғыры жолшыбай шешіліп түсіп қалады. Бура үйіне сымпыл құр қол оралады.

"Базаршылағанының" жөйін айтады. Әкесінің соншалықты шаландығына қатты ыза болған Ордабай шыдай алмай:

- Әй, әке-ай, әкеңіз жаман деуші еді, - деп салады.

Әкесіне сөз тигізгені, қаппалықты жуас десе де, Бұраның пымбайына жаман батып кетпесін де. Баласына ақыра айғайлап:

- Ой, әкеңнің аузына ғана... сол! Менің әкем сенің әкеңнен жаман болып па екен?! - дейді.

Шіркін-ай, қазіргінің баласы да әкесі солай қадір тұтып, әкесі үшін солай намыстанса ғой!...

Нүрсейіт бидің сөзден тосылуы

Халқымыз "жақсыдан жаман туады – бір аяқ асқа алған ызы, жаманнан жақсы туады – адам айтса нанғысыз" деген емес пе, Бұраның Ордабай атты баласы әкеге тартпаған, мейлінше еті тірі, алымды да шалымды боп өседі. Көсіп ігілеп Орынбор асып кетеді. Ахмет правитель деген шонжардың қойына бағып, еңбегімен әбден жағады. Сөйте-сөйте байлыққа да, билікке де қолы жетеді. Күндердің күнінде кілең күрең түсті 1200 жылқы айдап елге оралады. Алыстан келген ағайынға қайырлы болсын айту, қазағымның ата салты. Нүрсейіт би Ордабайға қайырлы болсын айта барады. Әңгіменің бір інінде сөзбен іліп-шалмайынша отыра алмайтын қазыскемнің сүйкеншек әдетіне бағып:

- Әкең жаман Бура еді, сен қайдан мұндай болдың? – дейді ғой. Сонда Ордабай іле түсіп:

Рас айтасың Нүрсейіт, әкем менің жаман Бура,

Бірақ та сол жаман Бурадан мен тудым тура...

Сен сияқты, арғы атам Қанай, бергі атам Бекболат, өзі әкем Жанабатыр, өз атым Нүрсейіт болса, мен Қараөткел, Атбасар, Қызылжар, Хокшегау төрт дуанды қарыма іліп жүрер едім. Ал менің осы дәрежеме де риза болмайсың ба? – деп жауап қайырады. Нүрсейіт сөзден тосылып, үндей алмай қалды.

Атығай, Қарауыл ханын сайлай білген елміз

Зілқараның баласы Әлібек батыр туралы біз "Асыл сөзде" жазғанбыз. Қолға түскен бір материалды келтіре кетейік.

Атығай Маңдай ерді бір жаламен Уәли дарға асыпты. Оған көнбеген Атығай-Қарауылдар мына Уәли басынайын деді, бүтін Маңдайды өлтірсе, басқамызды күшік құрлы көрмейді, бұл Уәли қазақта болмаған ырым бастады деп Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ Уәлиді хан ордасынан қуса керек. Уәли көше қашыпты. Кеткен елді Керекуде тоқтатыпты.

Содан Уәли Сырымбетке келген екен. Оны Сегіз серінің мына өлеңінен аңғарамыз.

Хандарда Уәли төре болған пасық,

Жазықсыз Маңдай ерді дарға асып.

Атығай Маңдай құнын жоқтағанда,

Шығысқа жөнеліпті көш қашып.

Ауғаның Уәли ханның біліп қалып,
Тобылдың жандаралы күшін салып.
Тоқтатқан Керекудің маңайында,
Жіберген патша әскері тосып алып.
Осылай орыс досы тор құрыпты,
Беттерін кейін қарай көш бұрыпты.
Өздері сүйеп жүрген Уәли ханды,
Әкеліп Сырымбетке қондырыпты.

Уәли өлмей тұрып хандық таратылып, аға сұлтандыққа талас басталады. Сырымбеттен Ала көл, Салпық алыс емес. Бұл жерде Зілқараның Әлібегі отыр. Әлі хал не керек Шыңғыс Әлібекті бір жаламен жер аударыпты. Одан Шоқанның, елдің көмегі арқылы Әлібек батыр аман есен келіп бір аста Шыңғыспен кезігіп қалмай ма. Шыңғыс: - Иә, Әлібек, барған жерің аман ба екен, ол жаңғыр ханы кім екен? – депті. Сонда Әлібек батыр: Әй, Шыңғыс!

Атығай, Қарауыл ханын сайлай білген елміз,
Қарсыласқан дұшпанның тілін байлай білген елміз.
Ханы зәлім болып, зорлық көрсетсе,
Ханын тағынан айырып, айдай білген елміз! – депті. Шыңғыс

үндемеңгі.

Сонда отырған Орынбай былай ескертіпті:

Мұхаммет құдай досы айта білсең,
Атан түйе, жүк сияр арта білсең.
Атығай, Қарауыл мен жұрт сенікі
Уәли Шыңғыс бауырыңа тарта білсең.

Шыңғыстың Құсмырыңға кетуі, одан Есенеидің аға сұлтандықты тартып алуы Абылай тұқымынан биліктің кете бастағанын Сегіз сері де аңғарған екен:

Абылай ханға тартпаған балалары,
Ел билеуге жетпеген шамалары.
Уәли Орта жүзге хан болса да,

Қазақтың жақтырмаған даналары, – деп дұрыс айтқан болуы керек.
/ҚР КҚ №20/.

Қарауыл Көшен акын

Бұл залым елден кісі таңдады ғой,
Қайдағы бай кісіні жандады ғой.
Тауықтан қалғаныңды Шыңғыс алып,
Балаңнан басқа нәрсең қалмады ғой, – депті.

Шоқанның айтқаны

Әубәкір деген имам мешітке кепігіп келетін Шыңғысты тоспай, 4-5 жамиғат намазын оқып қойыпты. Шыңғыс бұған қатты ашуланып, имамды шақыртады.

- Ата, Сіз Әубәкірді неге шақырттыңыз? – депті Шоқан.

- 4-5 рет намаз менсіз оқылып қойыпты. Сол үшін ол имамның әкесін көзіне көрсетейін деп шақыртып отырмын, – дейді Шыңғыс. Сонда Шоқан:

- Е, ол бишара Құдайдың өмірін орындай ма, әлде сіздің өміріңізді орындай ма? – депті.

Бәтжан мен Мұса мырза

Атығай Байжігіт қызы Бәтжанға бір молласын ертіп Шорманның Мұсасы келген екен. Тұрмысқа шық десе керек. Молла қыз баланың тұрмысқа шықпағанын Шариғатқа қарсы деп ол былдырлапты. Сонда Бәтжан: "Бұрын аймақты ел, әлемді жер, әсерлі ер айтқаны ем билер болыпты. Енді ол елдер, жерлер, ерлер, билер кетіп олардың орнына шұғанақ шатшық сулар, бытыраған елдер, былдырлаған молла, шүлдірлеген билер қалыпты. Ол молла-билердің ақылы шүметейінде қалыпты", – деп тоқтағанда Мұса үндестен аттанып кетіпті /ҚР ҰҚК №339/.

Атығай Айдос бидің айтқаны.

Атығай мен Қарауыл екеуі бір билікке таласып қалыпты. Қарауыл жағынан Аман, Ахметжан дегендер сөзге тоқтамапты. Сонда Атығайдан Айдос былай сөйлесті: "Көптің ұйғарымына кім тоқтамайды? Екесіз ұл, атасыз құл тоқтамайды. Бұл екеуінің затында шікілік бар. Сендер тегіне тартып отырсыңдар ғой. Аман сен Қарауылдың құлы едің. Ахметжан сен Қапардың тоқалынап, ойнасынан пайда болған едің. Сол тектеріне тартып отырсыңдар ғой. Атығай-Қарауыл ежелден егіз өскен елсіздер. Өздерің бітімге келіндер", – дегенде Қарауыл жағы қарсы дау айтпапты. /ҚР ҰҚК №220/.

Байбатырдың айтқаны

Атығайдан біреулер мал алып оның артынап Байбатыр барып:

Таласқан Бұхарада сарт пен ноғай,

Талайға пана болған біз бір тоғай.

Атығайдың ортасынан мал алатын

Сендерге қатын Атығай бола қалды неғып оңай, – дегенде сөзден тосылып малын берген екен.

Ысқақтың айтқаны

Атығайдың Бабасаныпылз Бергіөнек баласы Ысқақ:

Мен ғарып жалғыз шыққан Атығайдап,

Тілеймін амандықты бір Құлайдан.

Дұғасы ұстазымның қабыл болып

Әуелі орын алдым Қарпық байдап, -- депті.

Ізбасты мен Токсан би

Осы билік өзіңе бітті ме, атаңа бітті ме?, – деген Ізбастының сұрағына Токсан би:

- Төрт Момынның баласы енші алғанда Атығай-ағалықты, Қарауыл-байлықты, түбек Керей-мырзалық пен билікті, уақ Керей-батырлықты алыпты, - дегенде Ізбасты бөгеліп қалыпты.

"Әшім айна екен..."

Керей елінің бір жесірін Атығайдың жігіті алып қашыпты. Оны даулауға Керейден Токсан би келген екен. Қызды қайтарамыз десе қыз "өлсем де бармаймын", – депті. Сонда Атығайдан 18 жасар Әшім Токсанға;

- Шайтанның неше атасы бар?, – деп сұрапты.

- Білмедім, -депті Токсан. Әшім:

- 4 атасы бар! 1. Арыс-дегенім, мына жігіт жолына түсіп отыр. 2. Намыс-дегенім, елді намыстандырып отыр. 3. Бедірсей-дегенім, мына қыз бедірейіп, өлімге басын байлап отыр. 4. Бетпақ-дегенім, Сізге өлімін арқалатайын деп отырған бұдан не сұрайсыз. Мына бетпақты құрбан етіп салып берейін, сіз адам етіп алыңыз деген екен. Сонда Токсан: - Уа, мыны Әшім айна екен ғой, – деп жесірді қалдырып жүріп кетіпті.

Күшен Қарауыл Сарыбайдың оразасын бұзуы

Ораза - ісі жоқтыкі екен,

Намаз - малы жоқтыкі екен.

Қара-құрасы бар

Бізге лайық емес екен, – деп Қарауыл Сарыбай оразасын бұзыпты. /ҚР ҰҚК №339/.

Қанжығалы Ақпан жыраудың Қарауыл Баймағанбет қажыға айтқаны

Қанжығалы Ақпан жырау Қарауыл Баймағанбет қажынікінде жиырма бір жылдай жалшы болады. Бай оның кейінгі он жылдық еңбегін “ас іштің, киім кидің” деп бермейді. Ақыры тұмса бұзаулаған ала құнажын береді. Ақпанның бәйбішесі Батпа сауғалы барғанда асау құнажын тепкілеп маңынан жуытпайды. Ақпан жырау сонда Баймағанбетке көптің көзінше:

Ала сиыр Батпаны екі тепті.

Енді келсең жаныма өлдің депті.

Түбінде осы Батпа өліп кетсе,

Ақы түгіл төлейсің құн мен кекті! — дегеп.

“Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады” деген емес пе, ақынның уытты сөзінен қаймығып қажы ертеңіне жуас сиыр беріпті.

Атығай Есенаман

Аң үлкені жолбарыс,
Қабап менен жолдас болар.
Топтағы би, тақтағы хан болсын
Дәмнен үлкен болмас болар.

Қарауыл Қоныркұлжаға Тұңғаттың айтқаны

Қоныркұлжа сиыр айдап бара жатқан Тұңғаттан мынау қай ауыл деп сұрапты. Тұңғат:

Бұл ауылды сұрасаң құрама,
Ұлт жанды ел бұл арада тұра ма.
Сиырым кетіп барады
Ендігісін менен сұрама, – деп жүріп кетіпті.

Белгісіз ақынның айтқаны

Қалқаштан Құдайберлі, Бөйімбетті,
Құдайым берген екен не керекті.
Екеуі тізе қосып жедел өсіп
Ішінде Орта жүздің өнер төкті.

Үйсіннің ұятсызы

Көшебе Керейдің біреулер малын ұрлапты. Іздестіре келсе Үйсіннің елге аты шулы бір ұрысы алған екен. Керейлер даугер жағын бастап баруға Атығай Құдайберлісінің Байсымағына жүктепті. Бұл кісі қара сөзге дес бермеген шешен, тапқыр, айтқыш екен.

Жолда Ұлы жүз еліне түстеніп шыққанда ол елдің адамдарының бұл ұрыдан мезі болғанын айтып "...бұл өзі ұят болды, әй, малдарыңды ала алсаңдар жарар еді...", – деп шығарып салыпты. Билердің алдында Байсымақ: "Біз Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ төрт момын ел едік. Мынау Көшебе балалары малын ұрлатып осы жерден малдарымызды тауып отырмыз...", -- дей бергенде, жаңағы ұры:

Көшебе көп ел, көше алмайды Сибансыз,

Бір құлға жан берем деп, Көшебе қалған имансыз, –деген Көшебе ме едіңдер, солай болып жүрмесін деп дөң айбат көрсетіпті. Сонда Байсымақ:

- Әй, бұлар Көшебе екеніне ұялса, сенің Үйсін екеніне Үйсіндер сенен ұялады. Үйсіннің ұятсызы тек отыр, – дегенде жаңағы ұры тоқтап қалыпты. Содан малдарын өсімімен алып келген екен дейді.

Байсымақ шешеннің айтқаны

Бір аста Керей елінің балуаны жеңіліп, аты қалып қойып сол елдің бір

тентектеу баласы елдің мазасын алыпты. "Мен Атығай, Қарауыл сендерге көрсетем, бөлен деген балуанымды әкелем, түген деген жүйрігімді әкелем, осы ана жылы біздің ылғи тұлпар туатын биемізді ұрлап әкетіп еді, осы ұрлық сендерден келді, мынау дәуде болса сол биеміздің тұқымы", – десе керек. Сонда Байсымақ шешен:

Әкеңді білеміз ғой, аты Әлім,

Оның ұры екені жұртқа мәлім.

Біреудің адал малын ұрлап жеумен,

Атанды бар қазаққа Әлім-зәлім.

Атығай, Қарауылға шамаң келмес,

Қылып ал, қыларыңды келсе әлің.

Айғайламай тиышына отыр,

Кетірмей мына тойдың жақсы сәнін, – дегенде жаңағы тентектің аузы жабылыпты дейді.

ҚАНЖЫҒАЛЫ АСАУБАЙдың Қарауыл Асылбекке айтқаны

Атақты шешен, әрі ақын Асаубай (1811 – 1902) бірінші әйелі өліп, Қарауыл – Ақан Жанатай батырдың қызына үйленбекші болады. Батырдың тоғыз ұлының біреуі Асылбек Асаубаймен жасы шамалас, қалжыңдасып ойнай береді екен.

Сонымен Асаубай қалыңдығына ұрын келеді. Келесі күні Асылбек бие сойып, той қылады. Шешен - әр кезде шешен емес пе, Асекең пымылдық ішінде де қасындағы қыз – келіншек, бозбалаларды өзіл – қалжыңымен қағытып жақсы – жақсы лебіз білдіріп отырса керек. Күйеудің әңгімесіне пымылдық сыртындағы адамдар да құлақ түріп, тына қалады ғой. Асылбек Асаубайды сөзден бір қағытып алайын деп:

- Жаман – жәдігер, қанжығалының баласы пеге сайрай береді, осы... – десе керек. Сонда Асаубай:

- Жақсыдан сен жаман тудың, үндеймісің?

Мен жаманнап жақсы тудым соны да күндеймісің?! – депті. Сөзден тосылған Асылбек шығып кетіпті.

Сақау Мұсаның Саққұлақ шешенге көңіл айтуы

Бірде қанжығалы Саққұлақтың Нұралы деген баласы қайтыс болып, Саққұлақ уайымдап төсегінен басын көтермей жатып алыпты. Оны естіген көрші Қарауыл, Жауар елі көңіл айтуға бармақ болып, барған соң көңіл айтуды сақау Мұса дегенге тапсырыпты. Үйіне кісі келсе де, Саққұлақ басын көтермей жата беріпті, көңіл айтады деген Мұса төмен қарап отыра беріпті. Жұртта үн жоқ, көңіл сөз күтіп біріне-бірі қарасыпты. Бір кезде Саққұлақ басын көтеріп алып: - Уа, Мұса, неге үндемей жұртты аузына қаратып отырсың, – депті. Сонда Мұса айтыпты: Алты Ауыл Әжібек, жеті ата жеті ру – гөрт ата Қамбар – Жанбар – бүкіл Қанжығалыны қарыңа іліп алып жүрген Саққұлақ едің. Құдай саған бес ұл берді, төртеуін өзің алып, біреуін халыққа бердің. Өзің алған төрт ұлын аман, халыққа

берген ұлынды құдай алды, елің жесір қалды. Жесір қалған елге сіз көңіл айтар, біз елге қайырын берсін айтармыз деп келіп едік, бізге айтқан көңілің жоқ, я амандығың жоқ болған соң не айтарымды білмей дағдарып отырғаным ғой, - депті. Сонда Саққұлақ: - Әй, сақауым-ай, ерін оң тастай ма, не сол тастай ма деп жатыр едім, жарайды, оңға тастадың, ендеше көңілді мен айтайын, - депті.

АТЫҒАЙ ЖАНДОСТЫҢ БІР СӨЗІ

Шоқан қайтарында Тезек төре "Еліңнің басты адамдары кім" деп сұрапті. Сонда Шоқан "Елімнің басты адамдары Атығай Жандостың Келдібегі, Зілғараның Әлібегі, Сасықтың Токсанбайы" – деген екен. Сол Жандостың бір сөзін келтіре кетейік.

- Әй, қатын!– десең,

- Оқ!– десе,

- Бағанағы бар ма?– десең,

- Жоқ, – десе:

Дау да, жау да іздеме, Екеуі де өз үйінде.

Топжарған Токтамыс би әулеті немесе Жұмабай Шаяхметовтың аталары туралы

Осы Көкшетау округінің алғашқы басшыларының бірі Токтамыс билік әулеті де топ жарған тарландарға толы. Орта жүздің ірі билерінің бірі, Атығайдың Бағысынан тарайтын Жапұзақ Назаровтың ел билеген балалары – Токтамыс пен Төбет еді. Токтамыстың өзі -- Атығай – Қарауыл, Керей- Уақ, Бағаналы, т.б. болыстарға ықпалы бар, патша әкімшілігі алдында да беделді төбе би болған. 1820 жылы оған Коллежский Ассесор атағы берілген. Полковник шепіне ұсынылған апық дерек те бар. 1826 жылы 10 шілдеден Көкшетау округінің аға сұлтаны қызметін атқарған. Оны екі жылдай басқарып жүріп қайтыс болған. Ол он екі ата Атығайдың Бағыс тармағынан тарайды. Бағыстың өзі Әйтімбет, Даңқой (Дәулетбек), Қыдыр, Серкеш аталарына жіктеледі. Токтамыс Жанұзақов Серкештің Назар атасынан шыққан елағасы. Патшаға қараған кезде Бағыстар бауырлас Баба және Бабасан аталарымен қосылып екі болыс болып отырған. Бабасан мен Бағыс болысы Бурабай, Тайынша өңірін жайлап, оған жоғарыда айтылған Ғаббас төренің балалары жетекшілік еткен. Ал Баба – Бағыс болысы Омбыға қарай орпаласып, оны негізінен Токтамыс би әулеті басқарған. Ертеде жасаған Ажар ақын былай деп жырлайды:

Туған жоқ асып қазақ Токтамыстан,

Хан болып Орта жүзге атағы ұшқан.

Токтамыстан: Күсеп, Жантай, Маңдай, Қантай, Өтеп, Әжібай, Алықұл, Рақым, Суқан тарайды.

Капитан шені бар Төбет Жанұзақов биден: Мұса, Мұстафа (халың әрекетіне қосылмай, жылқысы барымталанған осы Мұса, Мұстафаларға арналған Кенесарының хаты сақталған), Махамбет, Қош, Жакып, Әбілдә, Убайдолла, Әшір, Қоржын тарайды. Бұлардың ішінен де би, болыстар көп шыққан. Жандай біраз

жыл болыс болып, ерте дүние салған. Атақтысы, әрине, Маңдай.

Маңдай Тоқтамысов 1795 жылдары туған. 1815 жылы № 729 страшып куәлігін алған. 1832 жылдан птабс-капитан. 1831 – 1845 жылдары болыснай, 1845 – 1851 жылдары аға сұлтан болған. Елді отырықшылыққа көшіру, егін салу, өнер үйрету мәселелеріне көңіл бөлген. Кенесары көтерілісі тұсында билеуші өкіметтің өкімін орындаған. Жезқазғанның алғашқы кен көздерінің ашылуына ықпал еткен (Ол тұста Бағаналы наймандар, Ұлытау өңірі Көкшетау округіне қараған). Құжаттарда Маңдайға "разсточительный, услужлив и умен" деген мінездеме береді.

Маңдайға жете туған ұлдарының бірі - **Әбді-Ғафар**. Ол жас кезінде Омбы Азия мектебінде (кейін Сібір Кадет корпусы) оқыған. 1835 жылы Көкшетау округінде "Султанский письмоводитель", одан кейін Коллежский Регистратор (1839), Губернский секретарь (1842), сотник (1855) атақтарын алған. 1852 жылғы заседатель, 1852-1854 жылдары аға сұлтан қызметін атқарған. 1859 ж. кіші алтын медаль алған, 1862 ж. тағы да заседатель. Шоқанға аға болған алдыңғы қатарлы қазақ шенеуліктерінің бірі осы Ғафар Маңдаев! Бір қызығы, атасы - әкесі-немересі (Тоқтамыс – Маңдай – Ғафар) үшеуі бірдей аға сұлтандықта болған атақты әулет. Бұларға да "Дворян әулеті" атағы берілген.

Бұл текті тұқымнан Суһап, оның баласы капитан шенді Нығметолла, Қантай, Хасен Көксов сияқты басқа елге де елеулі адамдар шыққан. Бұлардан кейінгі жамағайындарының бірі Омбыда Сәкенге, Мағжандарға қамқоршы болған, ел, қоғам ісіне белсене араласқан, ел басқарған, арманда кеткен Мұқан Әйтпенов еді. Тоқтамыс биден тараған (атасының тәрбиесіндегі Жандайдың баласы да болуы мүмкін) Алтаяяқ деген кісінің Мылқасар, Жүзжасар, Қабден деген балалары, Досан, одан Бектемір, Қыпшақбай сияқты немерелері болған. Бектемірден Шаяхмет 1887 ж. 22 жаста деп көрсетілген.

Міне, осы ортадан заманның әртүрлі ауыртпашылығымен ғұмыр кешкен Шаяхмет ақсақал шықса, оның ұлы -- баршаға белгілі қиын-қыстау жылдары Қазақстанды ұзақ жыл басқарған алғашқы қазақ, ұлтымыздың көрнекті өкілі Жұмабай Шаяхметов! Қысқаша тұжырымдап айтқанда Жүмекеннің ата-тегі мен әулетінің тізбесін былай қайыруға болады: Атығай – Бағыс -- Серкеш – Назар – Тоқтамыс – Алтаяяқ – Досан – Шаяхмет – Жұмабай – одан: 1. Равиль – Болат, Айдар, Ринат, Ноэль; 2. Ноэль – Жұмабай. Ол кісінің бүтінгі ұрпақтары да тәуелсіз еліміздің игілігіне еңбек етуде.

Жалпы осы Тоқтамыс би билік етіп, жайлаған қазақ елінің бір құтты қонысы болған Омбы өңірінен танымал кайраткерлер: Зейнелғабиден Әл-Омскауи (Әл-Жауари), Смағұл Садуақасов, Қошкө Кемеңгеров, Фазыл Кәріпжанов, Жәнібек Кәріпжанов, Мұстақым Төлебаев, Балташ Тұрсынбаев, Қызыр Жұмабаев және Арон Жүсіпов, Илияш Сатанов, Қайрат Кәріпжанов, Мұхтар Оразбаев тағы басқа үлкен азаматтар шығып, көпке белгілі болды.

Атығай Сасық би Тәтіұлы

Сасық Тәтіұлы Көкшетау округіне қарасты атақты билердің бірі. Құдайберді Атығайдың Көшқұлы-Ораз атасына жатады. Бұл да Қаракөктің

тұқымы үзілмеген әулет. Атасы Сегіз көпке белгілі адам болса, оның ұлы Түйте Сегізов те алды Құлсары, Құлеке батырлардан үлгі алып, ізін басқан. Соңы Жылғара, Құлболды билермен үзеңгілес болып, қатарынан кара үзіп жүрген қадірлі адам. 1831 жылғы деректе (ҚРОМА. 338–1–436) былай деп тіркелген: "Кудайберди Атыгаевской волости старшина Тютте Сигизов; В пенсиою положено по 50 пудов муки, ржаной, но вместе оной из Петропавловского окружного казначейства получает деньгами, с которого времени неизвестно" (146).

Сасық бидің өзі елге әділ билігімен танылған беделді адам болған. Ол кісінің бауыры Қықым би де көпке белгілі. Ал өз баласы Тоқсанбай да кезінде болыстыққа кандидат, болыс болған құрметті қазақ. Шоқанның елімнің басты адамдары Сасықтың Тоқсанбайы, Зілғараның Әлібегі деп айтуына қарағанда Тоқсанбайдың да тегін адам болмағаны айдан анық. Кейінгі ұрпақтарынан да елге белгілі адамдар өсіп шыққан. Оның балалары: Тәжібай /1857-1932/, Сайдахмет /1836-1944/, Керей /1871-1906/, Махмет /1874-1932/, Мәжит /1875-1954/, Қазкей /1879-1936/.

Қазан төңкерісінің алдында көзі ашық, қайсібірі оқыған, алдыңғы қатарлы елағалары көбейе түскен еді. Олардың сапатында **Хасен Кәкенов**, Ахметжан Ғафаров (баяғы Тоқтамыс бидің немерелері, Бекен Жұмабаев, Жақып Ырысов, Жанбота Қарпыков, Азынабай Жантаев, **Тоқсанбай** Сасықов (1869 ж. кандидат, 1872 ж. Болыс болған. 1871 ж. күміс партмене, 1872 ж. алтын жүзік, 1873, 1874 ж. күміс асхана жабдығын, 1875 ж. күміс сағат, 1876, 1877 ж. ж. мақтау қағазын алған), осы Тоқсанбай болыстың жанында ескіше оқыған, шәкірт тәрбиелеген **Қайыр-Әбілқайыр Қойкелдин** деген естияр елағасы болған (ол 1904 жылы дүние салған, Тоқсанбай болыс дүниеден өтерде өзін сыйлас болған қадірлі Қайыр молданың қасына жерлеуді өсиет етіпті, ал Қайыр-Әбілқайыр Қойкелдиннің басқа ұрпағының бірі – кезінде Қазақстанның Оқу министрі болған Қажаммет Балахметов еді, (Қайрекеннің басқа ұрпақтары да еліміздің өсіп-өркендеуіне үлес қосып жүрген белгілі азаматтар), Шоғырмақ Тағанов, Бегалы, Сердәлі Шөбеков және басқаларды атаған жөн.

Дәулетбай би

Бұқар-скең Абылайға: "Момынға келіп бек болдың" дейді. Арғынның Момын бұтағынан келіп тарайтын (Атығай, Қарауыл, Бәсентіін, Қанжығалы, Тобықты, Сарыжетім-Шақшақ) елді айтып отыр. Шоқан қырға келіп, Жақсылық руының бір байына (**Дәулетбай**) малшы болды дейді. Міржақып Дулатов айтады: "Қарсы, Ғұзардан жаяу қашып шығып, Түркістандағы тұқымдасы Әбумәмбет деген кісіге қызметкер болып тұрыпты. Онап қорланып, үйсін Төле бидің түйесін бағады. Мұнда да бай тоқтап тұра алмай, Сарыарқаға келіп, атығай **Дәулеткелді** байдың жылқысын бағыпты", "атығай **Есенаман** байдың іргесіне алып келіп, ақ отау көтеріп атығай, қарауылдан алты қатып алып беріп хан көтерген екен". Атығайда ертеректе Есенаман деген кісіде өткен, сондай-ақ Баба, Бағыс бөлігі тарайтын Есенаман атты жуан ата да бар. Бұл арада үлкен ата, ру аты айтылып отырса керек. Хан ордасын айнала да осы аталар жайлаған. Арыстанбай ақынның Кенесарыға: "Атаңа алты қатын алып берген, Атығай-Қарауылдың баласымын"

деуі де, бір адамның басына жасалған жақсылықты емес, бүкіл ұлт мүддесін меңзейтін еді. Мәшһүр Жүсіп болса: "Жәрменкелік жер сұрағанда, Есіл бойынан Қызылжарды берген екен. Атығай Дәулеткелді байдың қыстауы екен.

Сонан соң Дәулеткелді бай: - Жерімді орысқа берді деп өкпелеп, Жиделібайсыңға кетемін – деп, ауыл кетіпті. Соның тұқымына Тәшкентте жолынып сөйлестік. "Көтенші деген Қоңыраттың ішінде өсіп-өніп кеткен екен" дейді (жеріне қара шекпендер қаптап, амалы қалмағандықтан, Қазан төңкерісінің алдында да Қарауылдың, Қанжығалының біраз үйлері атамекен Жиделібайсыңға ауа көшіп, әурс-сарсаңға түскен).

Абылай ханның айналасында аты ерекше аталатын адамның бірі – Жақсылық Қарауылдан шыққан Дәулетбай би. Жас Абылайдың атақты бидің төңірегінде болуы жайдан-жай емес. Құтты ауылдан құтайып өскен ханзада қауымның құрметіне бөленеді, үлкендердің батасын алады. Дәулетбай мырза ертедегі батырлардың серігі сынды-Шалқұйрық атты тұлпарды Абылайға мінгізіп, абыройын асырады. Осы Шалқұйрық атты тұлпарды сыйлаудың бір символдық мәні бар. Ол-елдің игі –жақсыларының Абылайды атқа мінгізуі-Алаштың ақ мүйізді ақ серкесін таққа мінгізуі еді. Көп еленбей жүрген, аты ардақтауға лайықты аталарымыздың бірі Дәулетбай бидің бүгінгі күні өсіп-өнген ұрпақтары да баршылық. Олардың санатында елге белгілі азаматтар Әшербек, Сапарбек, Боранбай Құнанбаевтардың атын құрметпен айтуға болады.

Айбас би

Бұл кісі Баба-Бағыс болысының құрметті адамы. Сол ауылдың биі Тілеген Күшіков екеуі Маңдай Токтамысовтың бастауымен Көкшетау округінің Солтүстік-шығыстағы, Омбы тұсындағы қонысын бекітуге ат салысқан. Әкесі Бозай би де елге белгілі аса беделді адам болған. Оған қараған жұрт Бозай ауылы, болыстың ішіндегі Бозай бөлігі деп атаған. Ол кісілердің аты ескі деректерде: Күшік Игіліков, Игіберді Елемесов, Жалбыр Аманбаев, Бозай Бегімбетовтер сияқты сол елдің үлкен билерімен бірге аталады. Ал ауызша шежіреде Бағыстың Қадырынан Әжімет тарайды. Осы Әжіметтен: Бердалы, Бозай, Елшібай, Жайық туады. Бозайдан Айбас, Таймас тарайды. Әжіметтің өзі аса сыйлы, ел ағасы болғандықтан 100 жылқымен Түркістандағы Әзірет Сұлтанға апарып қойған дейді. Айбас бидің қашан туғаны белгісіз болғанымен, онымен қатар жүрген Тілеген би шамамен 1802 жылдары туған. 1864 жылғы құжатта Қашқын, Түксүк, Жаманай, Жанан Айбасовтардың, Көбеген, Көпен Таймасовтардың аты аталады. Айтулы ел ағасы, айтқыр би Айбас Бозаев әулетінен кейін де халыққа танымал адамдар өсіп шыққан. Солардың атақтыларының бірі көрнекті мемлекет қайраткері Фазыл Кәріпжанов. Сондай-ақ, Жәнібек Кәріпжанов, Мұстақым Төлебаев, Қайрат Кәріпжанов, Мұхтар Оразбаевтарды айтып кеткен жөн.

Қошке Кемеңгеров т.б. байланысты деректе, туған жері Томар (Омбының Шарбақкөл ауданы) деп аталады. Бұл төңіректің әуелдегі атау – Айбас-Томар.

Қарауыл Көбен би

Қарауылдың Қылды-Ноғай тармағының болысы, атақты би. 1842 жылғы деректе "старшин, 45 лет, краткий, вежлив и услужлив" деп көрсетеді. 1852-1853 жылдары аз уақыт Көкшетау округінің аға сұлтаны қызметін атқарған. 1853 жылы сотник, кейін хорунжий шеніне ие болған. Кенесары қозғалысы кезінде, оған еріп, артынан қайтып оралған. Бұл болыстан Мәселей (Василий) Дөсетов (оның баласы Шорман да ел басқарған), Тайқошқар Қадыров, Баржақсы Саполатов (алаштың ардақтысының бірі Ахмет Баржақсиннің атасы), Қазыққожа Ахметқожин (оның баласы Шормат та көп жыл ел басқарған) сияқты белгілі адамдар да шыққан.

Қарауыл Сарт би

Сарт Байсарин Есенбай болысынан. Старшын болған белгілі би. Бұл елді ұзақ жыл адуынды сұлтан Сартай Шыңғысов басқарып, оның бауыры Тортай, Жаналы, баласы Қайып та билік еткен. Сол тұста Сарт Есенбайдың белгілі адамдары Жазы Тілекин, Шауыпкел Дерісалдин, Шөбек Байсарин, Байбатыр Айсариндермен бірге билікке араласып, ел басқарған. Бұлардың дені Кенесарыға еріп шығып, кейін елге қайтып оралған.

Алаш қозғалысының бастауында тұрған асылдардың бірі -- атақты Мәмбетәлі Сердалин жоғарыда аталған Шөбек Байсариннің немересі. Және бір айта кететін нәрсе Мәмбетәлі Бурабай өңіріндегі Бағыс ішінде Өйтімбет атасына жататын атақты Қожағұл бидің жиені. Қожағұл би де елінің атынан жоқ іздеп Кенесарыға барған.

Байболат шешен

Байболат Ақжалов Ақкиік болысының белгілі адамдарының бірі, оның Ақтеке тармағынан. Өз еліндегі Жансүгір Баубексов, Төлеміс Қарасаев, Күсеп Құлатаев сияқты белгілі беделді билерден тәлім алған. 1855 жылғы деректе тізбе бойынша бұл әулетті былай көрсетеді: "Байболат Ақжолов бауырлары: Кенжебай, Токболат, Шашек (Шәшкес) және Қалдырбай; 21 жылқы, 7 сиыр, 30 қой бар".

Бұл кісінің немере бауыры Топай Қондыбайұпы Бурабай өңірінде белгілі гүлама молда болған. Кеңес өкіметінің қысымын да көрген. Кейбір қолжазбалары баласы Тайқара Топаевтың қолында сақталып қалған. Соның бірінде Ташмұхабед Әділұлының да аты аталады.

Топекеннің өз сөзі де болуы мүмкін, әлде елден жинағаны ма, Аллапың ақ жолын насихаттайтын сөздерінің бір парасы мынадай:

Махтарда тілі жоқ болар,
Көрініні қорлап кемірген.
Тәубә қылса өкінің,
Күпәсі бойдап жеңілген.
Тәубәның бар ғой пайдасы,
Шығармасаң көңілден.
Қиямет күні қор болар,

Шайтанға ат болып жегілген...

Қызыл тілің сайраған
Ажал келсе байланар.
Ақылы бар адамдар
Өлімді ойлап сайланар.
Дүниеде тірі жүргенде,
Азықтарыңды сайлап ал.

Қарауыл Көрпе би мен Шоқай шешен

Шоқай ел аралап жүріп Қарауыл Көрпе бидің ауылын жанай өтіп бара жатып кездескен бір жігіттен:

- Мынау кімнің ауылы?– деп сұрапты.
- Көрпе бидің ауылы.
- Ол үйге түскен еркек те қатын,– дең, ілгері жүріп кетіпті Шоқай. Сүйтсе Көрпе деген би әйел екен.
- Әлгі жігіт Шоқайдың сол ауылдан алыс емес көршілес қонған бір байдың үйіне түскенін, естіген-көргенін, білгенін Көрпе биге жеткізеді.

Дереу Көрпе де атын міне салып, Шоқай түскен байдың үйіне келіп амандасқаннан кейін, бай Көрпеден Шоқай дегенді білемісің деп сұрайды. Сонда Көрпе би:

Қыздар бар сандық аузын кілттеген,
Жігіт бар тебетейін түбіттеген.
Жасынан дау-шар іздеп пайда қуған
Бар еді Шоқай атты жігіт деген.
Билікте тілін безеп, олжа алса да
Сілемдей тұл бойына шыр бітпеген.-

Мыша отырған сол Шоқай болады, – деп, үйден пығып жүре беріпті.

Шоқай сол үйден қонағасын ішіп шыққан соң жолшыбай келе жатып жолдастарының бірі:

- Шөке, мана Көрпеге жауап бере алмай сонша қысылып қалдыңыз ғой. Ұлы жиында талай мүдірмей сөйлеген қызыл тілің Көрпені көргенде барлыққан жабыдай, құтың қашып сасып қалғанын қалай, қатынның аты қатын. Көрпенің заты ұрғашы емес пе еді? – депті.
- Жауап қайырсам, ол сөзден ұтатын еді, үйткені естіп-біліп келіп отырғанын байқадым. Онан да үндемей құтылуды жөн көрдім. Менің сөзім егіз болғанда, оның сөзі сегіз еді, – депті Шоқай.

Атығай Қадір Құбиханның сөзі

Алдарында тұрады жанын үзіп,
Бар болса қарыз берген о да қызық.
Уәделі күнінде сұрап барсан
"Қолда жоқ" деп тұрады түсін бұзып.

Акку суға сүнгиді басын салып,
 Денесі көрінеді қырда қалып.
 Мысалы жақсылардың сол секілді
 Адалға болысады пар ат алып.
 Уай дүние біз ақымақ сені қуған,
 Бірақ та сенсіз жерде жоқ қой думан.
 Ақылың Аплотандай болса дағы,
 Сені керек қылмаған қайдан туған.
 Шырқ айланар шіркін тауық,
 Жемің болса қолыңда.
 Қай-қайдағы сені тауып.
 Топырлайды жолыңда.
 Дос болам деп ант береді,
 Жем іздеген жанама.
 Жемің бітсе жалт береді
 Анық дос деп санама. /ҚР ҰҚК №339 №22/.

Өлеңді жерде өгіз семіреді

Тоқа ішінде Алтайдың ұрылары мал әкетіп, бітімге Атығай Арық би мен Тоқа Шоң би пығыпты. Шоң би ірі денелі адам болса керек, Арық би күйкі кішкене, ажарсыз адам екен. Шоң сөз бастап "Арқаның арық биі, сапарыңыз оң болсын, еліңіз жүдеп пыққан екен", – деіті.

Сонда Арық би: - Өлей болсын, Акку құстың төресі, жеке жүріп оттамас. Аса ердің жақсысы, бұралқы сөзді бұттамас. Мен арық болсам, елімнің жоғын жоқтап жүдеп келген болармын. Өлеңді жерде өгіз семіз, ұрылы жердің биі семіз деген бар, семіз болатын ретіңіз бар ғой, – депті. Шоң би басқа сөзге келмей, жанындағы адамдарына, мына бидің малын беріңдер, қоса жолын беріңдер, – деп даусыз бітім айтыпты.

Атығай Асау би мен Бөлен шешен

Атығай елінде Асау би мен Есептемір Бөлен шешен бір-біріне аса қадірлі адамдар болыпты. Бір жиында:

- Қонақ неше түрлі болады? – депті Асау би.
- Қонақ төрт түрлі болады – дейді Бөлен би:
- Құдайы қонақ, Қыдырма қонақ, Арнайы қонақ, Сыпайы қонақ.
- Жігіттің неше жұрты бар? – дейді Асау би.
- Жігіттің үш жұрты бар, – дейді Бөлен би:

Қайып жұрты-күншіл, өз жұрты-міншіл, нағашы жұрты-сыншыл, – депті. Сонда Асау шешен: "Бөлеке, жігіттің 4-жұрты да бар еді ғой", – дейді.

- Жігіт өссе де, өшсе де, өлсе де, тірілсе де өзінің құрбы-құрдас, үзеңгілестерімен емес пе, солар ғой жігітті жігіт қылатын, – десе керек.

- Құдайдың бергені – үйден қонақ кетпейді. Бірі кетсе бірі келеді. Біреулері бір келмейді, бірнеше келеді. Осыларды келініз көріп: "мынау тағы

келе жатыр ма?" дейді. Бұл неткені? – депті Асау.

- Ол келіннен ырыс кеткені, – дейді Бөлен.

- Ауылдың жас балалары кәрі қонақты жақтырмайды, соны күтуден ерінеді. "Осы шалдарға не жоқ, қыдырды, жеді, бірсыпыра қызық көрді, енді үйлерінде жатса қайтеді?" – дейді. Бұл неткені.

- Ол балалардан ерік кеткені.

- Бөле! "Қонақ – қоңсы" дейді казак. Қонақ дегені кім, қоңсы дегені кім?

- Қонақ дегені мына мен, жылына бір шақыртумен келемін. Қоңсы деген мыналар, – деп айналадағы кісілерді көрсетеді. Пәленнің үйіне пәленше келіпті, барып амандасайық деп келеді, – дейді.

Науан Хазірет

Қарауылдың Шұңғырша атасына жатады. Бұхара-Шәріпке барып дін оқуын бітірген. Науан хазірет Көкпетау дуанына тұңғыш мешіт салғызып, медресе ашып, осы өңірдің баласына алғаш хат танытып, көзін ашқан ғалым, үлкен ұстаз.

1900 жылдардың басында Патша үкіметі жергілікті халықты шоқындырмақ болған әкімшілікке қарсы шыққаны үшін тұтқынға алынып, Науан жер аударылады. Хазірет Ақан сері мен ұстаз Шәймерден Қосшығұловты /Атығай Зілқара тегінен/ астыртын елші етіп, Түрік сұлтанына хат жолдайды. Науан хазіреттің бұл қимылы шынында ел үшін еңіреп туған ердің қаһармандығы еді. Осы қимылдары үшін Шәймерден мұғалім 5 жылға, Науан 3 жылға сотталып Сібірге жер аударылған. Елдің арыз-шағымдары, өтініштері бойынша екеуі де мерзімінен бұрын босаған. Науан хазіретті Енесейден Атығай Бабаназар және Жанбатыр қажы алып келген. Хазіреттің әкесі Талап, Қазетай, Қалымтай деген ұлдары болған. Мәмбетәлі Сердалинге берген батасын келтіре кетейік.

Қайда жүрсең де аман бол,

Мұхамед болсын қостасың.

Шарияр болсын достасың,

Лұқпан болсын құрдасың,

Сүрініп кеткен жеріңде,

Жеті әулис жетелеп,

Кереметімен қолдасың!

Төбенізге торласың!

Көңілге алған талабыңды

Бір жасаған Құдайым

Күдіретімен оңдасың! Аллаһу акбар!

Қарауыл Қасым байға Шәріп шешеннің айтқаны

Қарауыл Қасым деген байдың үйіне Шәріп деген бір шешен, бірақ кедей адам келеді. Үйде өңкей жуандар болыс, билер, байтар қымыз ішіп отыр екен. Қасым бай екі жағына екі жастық қойып жамбастап жатыр. Шәріп кісілермен сәлемдесіп төмендеу отырған соң, Шәріппен керенау амандасып: - Бұл қалай,

мұнда жүдеу жүргенің? – дейді. Сонда Шәріп:

Жарлының жақсысы, малдың жаманы жоқ,

Кедейдің бір қырсықтан аманы жоқ.

Жалған шіркін көнбейді жалғағанға,

Дүниенің қаз тұратын табаны жоқ, – дейді.

Қасымның қатыны қымыз сапырып отырып:

Мынауың үсті- басы алба – жұлба болып сайрап тұрған бірдеңе ғой! – дейді
де көк тостағанды толтыра қымыз құйып береді.

Сонда Шәріп тостағанды қолына ұстап, қымызға қарап тұрып:

Атын жаман болса,

Ішінде арманың кетеді.

Балаң жаман болса,

Дәрменің кетеді.

Қатының жаман болса

Үйіңнен мейманың кетеді.

Мейманыңмен бірге

Иманың кетеді, – деп аяғын босатып береді. Қасымға қарап:

Таңданба, бағым бар деп бағыңызға,

Бағыңыз мәңгі тұрмас тағыңызда.

Аузыңды ұстап саныңды бір соғарсың,

Бағыңыз бастан кешкен шағыңызда, – деп үйдеп шығып кетеді.

АҚАН СЕРІ

Алғаш Ақан сері /1843-1913/ туралы Мағжан Жұмабаев жазды. Ол кісі 1921 жылдары ел аралап, көрген, дәмдес болған кісілерден сұрап Ақанның ақындығы, өлеңдері туралы жазды.

Одан кейін І.Жансүгіров өзінің атақты "Құлагер" поэмасын 1937 жылы жарыққа шығарды. Ақан серінің әндерінің пығу тарихы, маңызы туралы А.Жұбанов көп еңбек етті. "Ақан сері-Ақтоқты" пьесасын Ғ.Мүсірепов суреттеді. Бұл кісілерден кейін, әрине, сүбелі еңбек С.Жүнісовтың "Ақан сері" романы. Өлең, әндерін жаңа қырынан зерттей, тереңдей жазған композиторымыз І.Жақанов болды.

Менің айтпағым, Ақанның айтқыштығы, шешендігі, ел аузындағы, әр түрлі баспалардан алынған сөздері. "Жігітті ел мақтаған, қыз жақтаған" – деп ел тегін айтпаған ғой, Ақанның сөздері мірдің оғындай, Өзірет әлінің қылышындай қиып түсіреді. "Басқа пәле тілден" – деп, кім білсін, Ақанның тағдырының ауыр болуына да өзінің тілінің өткірлігі себеп болды ма екен?

Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының сирек қорында жаның жапнатта болғыр Ғазиза Нұртазина апамыз 1947 жылы тапсырған №339, №9 хаттамалардан алынған материалдардан да әңгімелер берілді. Сол апамыз: "Ақтоқтының ішінде Ақаннан бала кеткен, оның аты Тоқан. Қызыл ағаш колхозында тұрады" -деп жазыпты. Токанның ауыр тағдыры туралы ой толғапты. Өлең сөздерін кісілердің аттарына дейін айтқанына қарағанда, Ақан туралы біраз ақиқатты білген кісі сияқты. Мәшһүр-Жүсіп "Ақан сері жігіт көркі, сөздің

бұлбұлы еді", – депті.

Ақанның қайынатасы Шоманға жауабы

Шоман күйеу баласының ажар-көркіне, ақсұңқардай сипатына, тәрбиесі.. сөз, инабат іріміне көңілі әлей толып, бек қатты шаттанады. Ақанға арнай сөз бастап:

– Балам, сенің келуіңмен елім қызық думанға бөленіп, бір жасап қалды. Ризамын! Алдыңнан ай, артыңнан күн тусын! – деп, отырған жұрттың қолпаштай көтермелеуін туғыза бата береді де: – Ал енді өзінді осы ел һәм мыпа отырған халайық, игі-жақсылар ақын-ақын деп хан көтеріп, дәрежелейді гой, көнекей, өлең айтып жіберші! – дегенде. Ақан іркілмейді. Ыңғайлана отырып тамағын кенеп алады да нақ бір, бұрыннан дайындап келгендей-ақ төгілте жөпеледі...

Атаңыз Ажы қожа келген кенттен,
Үш жүздің баласына қолы жеткен.
Азырақ дәрежеңіз көтерейін
Несілің келе жатыр Хожақметтен
Қыз алған бізден бұрын Шамши төре,
Азыхан күйеу болып ол-дағы өткен.
Бірі – бай, бірі – көпес граждандар
Не керек байдың малы арам тектен.
Олардай бай гражданин болмасақ та,
Келеміз артта қалмай қалың көптен.
Бізді де қара қазақ осал демес,
Сіздердей асыл текке қолы жеткен!

Осы араға келгенінде кенет Шомат қожа оң қолын көтере қойып: – Тамам, балам, тамам! – дейді. Ақан тоқтай қалады.

АҚАН СЕРІЕЦ БИМЕНДЕ БОЛЫСҚА АЙТҚАНЫ

Әуелі сөз бастайын бір Құдайдан,
Құдай егіз жаратқан Арғын, Найман.
Басқа жүзден Орта жүз дара шығып
Дүниеге өсіп - өніп қанат жайған.
Екінші сөз сөйлейтін Абылайдан,
Хандықпен аты шыққан әрбір жайдан.
Ұранға атын қосқан Абылайдың,
Сөйлейін Төлекұлы Сандыбайдан.
Сандыбай шыққан еді асыл тектен,
Қарадан хан боп өткен ақсүйектен.
Қара қалмақ Торғайдың басын кесіп,
Бақ алған он жетіде жекпе - жектен.
Ерлігі үш алашқа мағлұм болып,
Ұранға аты шыққан сол себептен.
Атасы Сандыбайдың Тулақ - Төлек,

Ішінде орта жүздің заты бөлек,
 Жеті атадан келеді билік құрып,
 Бәрін де келістіріп айту керек.
 Жарасар не десем де асыл затқа,
 Кұдайдың қалауымен жеткен баққа,
 Кез болдым Бискеңе Атбасарда
 Айтатын біраз мынау аруаққа.
 Бак қонып, аруак қалып, құдай сүйген,
 Ту ұстап, тұлпар мініп, берен киген,
 Кешегі Сандыбайұлы Ерден батыр,
 Қоқанның хандығына жалғыз тиген.
 Сондай ер өтіп кетті жүртқа қорған,
 Қаймықпай Сібір мепеп Орынбордап,
 Айнабұлақ басында соғысқанда,
 Қоқан мен Қоңыратты қойдай қырғап.

Атығай жазаң алда берілмеген...

Шынында Қарауыл Кемелдің Әнәпиясінің қалыңдығын алып кашушы Атығай Тоқсамбайдың баласы Тәжібай. Ол қыздың аты Ұрқия екені, басқа скепі есімде жоқ. Бұл жөнінде Атығай - Қарауылдың арасында үлкен дау болып, ақыры қызды Әнәпияға бермей Тәжібайға беріп, оның орнына Бейімбет ішіндегі Мүсіреп дегеннің қызын төлеуге берген. Осы Мүсірептің қызын Әнәпияға берген күні бұл жөнінде Ақанның шығарған өлеңі болды:

Біздің ел жылқы алуға ерінбеген, Қайқымын іркіт ішіп күрілдеген.
 Атығай, жазаң алда берілмеген. Қарауылдың қимылын көргеннен соң,
 Жылқыны Қарақайлап айдағанда, Құдайберді Бейімбет дірілдеген
 Болыс - биің қалды ма керілмеген. Қимылы Әнәпия қалай екен?!
 Қарына құрсағының найза тиіп Жүзде алған арғымағым сүрінбеген.
 Қасқыр тартқан жабағыдай іріндеген. Әйелме Мүсірептің қызын алып,
 Сабанды керегеге ілдіргенде Ақша бет, оймақ ауыз, күлімдеген.

Ақанның Әйберген жездесіне жауабы

Ақан оқу жасына жетеді. Ата-анасы оны басқа молдаға бермейді. Шыңғыс сұлтанның қолына ұстаған молдасы Әйбергеннен оқығанын жөн көреді. Арғы тегі қалмақ боп келетін Әйбергенге Шыңғыс Қорамсаның үлкен қызын алып берген ғой. Шыңғыстың сөйтіп пана болуы арқасында Әйберген бір жыл бұрын Мекеге барып келіп, қажы атына ие болса керек.

Ақан оқуға аса зеректік көрсетеді. Өзге балалар бір әріпті қаттай алмай қозыдай шулап малтығып отырғанда, бұл іші пысып, басқа бірдемелермен айналысып кете береді. Сонда көбіне-көп өлең жазады. Қой! – деп Әйберген бір айтады, екі айтады.

Кіпкентай Ақан қояр болмайды. Сөзін тыңдата алмаған Әйберген ақыры

болмаған соң ашуланып кетеді де, балдызының қолындағы қағазын жұлып алып:

Оңбаған дозақы соя!. Сабағыңа ыждаһат етпей, өлең жазғанда сенің нен бар!

Ата-бабаң ақын болып өтіп пе екен сонша ? – деп ұрсады.

Жәй ұрысканын міс тұтпай, ата-бабасына тиіскені кішкентай Ақанды қатты намыстандырады. Жалма-жан жездесіне жалт ете қарсы қарап шартта жүгініп отыра қап, көзіне көзін тік қадай:

Менің ата-бабам ақын болып өтпесе,

Сіздің атаңыз жылтыр,

Сіздің кажыға барып келгеніңіз былтыр.

Ата-тегіңізді ар жағынан тірілтсем,

Төрт аяғынан бірдей сылтыр! – деп салады.

Жездесінің ұрысканына қатты намыстанған Ақан: "ата-бабама тиіскен бұдан дәріс тыңдамаймын!" – деп үйіне кетіп қалады. Осыдан кейін оны Кентау деген молдаға берген екен.

АҚАН СЕРІ МЕН НАУАН ХАЗІРЕТ

Бір деректерде Ақан сері мен Науан хазірет бажа деп жазады. Бірде Ақан Науан хазіреттің үйіне келіп, үйінің алдында тұрса, жауын жауып кетіпті. Науан:

- Ақанжан үстің су болды ғой, үйге кір десе. Ақан:

- Жаңбыр жауа бастаса алланың нұрын жұтамын – деп сәдден балық судан шығып аузын ашады екен. Тұра тұрайын алланың нұрын жұтып – депті.

-Оны қайдан білесің, – деген екен Науан. Сонда Ақан: "бөлен деген кітаптың, пәленіңші бетін аш сонда бар" – депті, Үйге барып көріп келген Науан таң қалып: -Сенің ұмытпайтын себебің - сені Алла оқытқан ғой, ал бізді адам оқытқан – депті. Сонда Ақан тұрып:

- Аспаннан аррахман нұрын шапсар,

Қорқақтар су болам деп бұрын қашар.

Сол нұрдың бір тамшысы тис ме деп,

Дариядан сәдден балық аузын ашар – депті.

* * *

Науан хазірет "насыбай атқан жарамайды" – деп көп айта беріпті, Сонда Ақан:

- Жарамайды, жарамайды, жарамайды,

Насыбайды атпасаң, бойдағы ашу тарамайды.

Парыз-уәжіпті орындасаң,

Құдай бір атым насыбайға қарамайды – депті.

* * *

Науан хазірет: "Сөздің басы пісміллә, не істесең де пісміллә деп бастау керек" дей береді екен. Сонда Ақан:

-Пісмілләсі жоқ бірінші сөз қандай сөз? -депті

-Білмедім – депті Науан. Сонда Ақан:

-Ойбай-ау, ол- ассалаумағалейкум емес пе? – депті.

* * *

Науан хазірет: "Мұсылмандарға базарға келу харам, базарға бармандар" – деп уағыз айтқанда Ақан:

- Жаман болса базарың,
Неге салдың назарың,
Білмейтін бе ең мал десе,
Періштенің азарын -
Мал алудың қамы ғой

Осы салған азапың – депті. ҚР ұлттық кітапханасы. Сирек қор № 339 хаттама.

Науан хазірет Бұқар барып оқып келінгі. Ақан:

- Үмміл құра деген не? – деп сұрапты. Науан: "білмедім" депті, Сонда Ақан:

- Үмміл құра дегенім -қағыба-шәріп
Барсын деп әмір еткен Жаббар халық,
Үмміл құра, Фазима атын білмеген соң

Құр сапты аяқ болыпсың, Бұқар барып – депті. Бұл әңгімені Шұқыркөл (Солтүстік Қазақстан облысы) ауылында тұратын Атығайдың Құдайбердісінен тарайтын ұрпақтары Сана апамыздан жазып алдым. 2000 ж.

* * *

1905 жылы Науан хазіретті Көкшетау уезінің бастығы Коноваловты боқтады деп жала жауып жергілікті орыс әкімдері үш жылға жер аударыпты. Басында ол сөзге сенбеген Ақан, жай сөз шығар басқа боқтаса да, хазірет боқтаушы ма еді. "Науан хазіреттің безгегіне Коновалдың соты ем болмаса, киік оты ем болмас" – деген екен, Ақан бажасын "безгек" деп қатжыпдай берсе керек. Артынан Науанды жер аударып алып кеткенде:

-Хазірет қайғы болып тұр Атығайға,
Тимей тұр қарауылдан ешбір пайда,
Адамын бұл заманның не қыласың,
Дінге бұрын бермеген ықыласың.
Атығай, Қарауыл мен Керей, Уақ,
Жоқтамай жатыр әлі ел ағасын
Дүние жарық емес күн болмаса,
Қадір жоқ күнде өткен түн болмаса.
Әлібек батыр мен Бекен мырза,

Солар-дағы болмады-ау тым болмаса – деп назаланыпты,

ҚР ұлттық кітапхана. Сирек қор, №339 хаттама.

* * *

Науанның әйелінің әкесі Фахруддин деген кісі ноғай болыпты. Ол татарша, қазақша өлең шығаратын болса керек. Науан хазірет әйелін ноғай деп менсінбейді екен. Сонда Ақан:

- Әйелін місе тұтпай дейді ноғай,
Фахруддиндей болып бақ, болса оңай.
Жаралған өзі адамның азғыны боп,

Сорлаған ата-анадан-адам тумай – депті. ҚР ұлттық кітапхана. Сирек қор, №9 хаттама.

АҚАН СЕРІНІҢ БІР КЕЛІНШЕККЕ АЙТҚАНЫ

Ақан сері ел аралап келе жатып, бай баласы Азнабайдың отау үйіне түседі. Сәлем беріп, жайғасып отырған кезде Азнабайдың әйелі, "осы үйде дайын бауырсақ та жоқ шәй да бітті, осы бір таусылмайтын қонақтан өлетін болдық қой" деп күңкілдейді. Сол сәтте Ақан Азнабайға қарап:

Қарағым, шығып қапты сақал-мұртың,
Келіннің ұнатиным мінез құлқын.
Үй-іші, шаруаның бәрі жақсы,
Айтсаңшы кім болады қайын жұртың?
Жақсылап бұл келінді бағу керек,
Алдына лағыл шамын жағу керек.
Қонаққа бұдан былай күңкілдесе,
Азу тісін балғамен қағу керек.
Жақсы әйел жігіт сырын шаппайтұғын,
Бұралқы басқа жүріс баспайтұғын.
Қырсығы жаман қатын ерге тиер,
Мұндайды арттан теуіп тастайтұғын,

Дейді де орнынан тұрып жүрс береді. Отау үйден шыққан бетте Ақан сері Аз-набайдың әкесінің үйіне кіріп келді де былай дейді:

Отауға түсіп едім қонуды ойлап,
Кіші үйде отыруға күліп-ойнап.
Алдымнан шабаланып шыға келді,
Бір қаншық босағаға қойған байлап.
Қабам деп келіп еді басқа тептім,
Ағызып улы тілдің зәрін төктім.
Қыңсылай тепкенімде қалып еді
Отаудан үлкен үйге шығып кеттім.

Сол үйде отырған біреу аңқаулау болса керек, отаудың иті қаншық емес, арлан еді ғой депті: Сонда Ақан сері былай деген екен:

Ол үйде арлан да бар кекірейген,
Мысықтай сирек мұрты тікірейген.
Ұлыңыз арлан, келініңіз қаншық, болар,
Алдыңнан шабаланып шықса егер.

Сонымен Ақан түнімен үлкен үйде ән салып, домбыра шертіп, ойын-сауық құрады. Ертеңінде таңертең қымыз ішіп отырғанда бәйбіше: "Ақан-жан кешегі сез осы жерде қалсын, балалардың бір білместігін кешіре сал" – деп иығына шапан жабады. Сонда Ақан:

Бәйбіше, жан екенсіз асыл дара,
Сай екен көркіңізге ақыл дана.
Маған жапқан шапанды сіз алыңыз,

Жүргем жоқ ақымақтарға айып сала, – деп шапанды бәйбішенің иығына жауып, жүріп кетеді.

Ақан Сері мен Смағұл молла

Ақан Серіні, әсіресе дін иелері жек көрген. Олар қайтсе де Ақан өнеріне тосқауыл, кедергі жасап отырған. Солардың бірі Атбасар уезінде молдалық құрып, ислам дінінің жаюшы Смағұл Көктөбет ұлы болды. Смағұлдың өзі де өлең шығарады екен. Ақтоқтыдан да, Құлагерден де айырылып, қасырет шеккен Ақанды тағы да мұқатпақ болып Молда Смағұл: "Сен жын-шайтанның жолына түсіп едің, ақыры осылай болдың", – деп табалап өлеңмен хат жазады. Бірақ Ақан Ақтоқтысы мен Құлагерінен айырылыса да, ақындық шабытынан айырылған жоқ еді. Молда Смағұлға ол да өлеңмен өлтіре жауап береді. Смағұл:

Ғиззатлу, сәлем жаздым Ақан саған.
 Ғақлаят жауап қайтар жазып маған.
 Болса да аспан - қағаз, теңіз - сия,
 Болмайды сөз аяғы түгел төмө.
 Өзінді дариядай көтергенмен
 Көрінді шұқапақ боп маған тамақ,
 Бір кезде Қарауылдың серісі едіп
 Жоктаумен жалғыз тайды кетті бағаң.
 Хат жаздым қарасия қолыма алып,
 Күллісі жиырма тоғыз екен әріп,
 Қайыр хош, Ақан саған, жазған хатым
 Сәләмәт бір кісіден келсін барып.
 Үш жүздің үлгісі мен деп айтасың
 Ессіз, падан екенсін білдім анық.
 Белінді ескен жіппен буа салып,
 Үстіңе киінгенің шекпен шарық.
 Ібіліс ошуасына жолдас болдың,
 Оныңды недейді екен кітап, халық.
 Алмайтын кітап тілін не жының бар.
 Етіңіз енді оған ризалық.
 Ылғи ойда жүресің адыры жоқ,
 Сайды тәуір көресің бұдыры жоқ.
 Ескі қыстау-мекенің, күн көрісің,
 Ақаным, бұл мінездің кәдірі жоқ.
 Баласы Қорамсаның Ақан Сері,
 Белгілі бір жақсының баласы еді.
 Күйзелген қайғысы боп Құлагері,
 Бұл күнде әурелеп жүр жынмен пері.
 Ат емес, айғыр емес тай Қодыға,
 Жылға емес, өзен емес тай Қодыға,
 Рулы ел жиналса да жете алмаған,
 Ішінде әкем менің Айқодыға.

Ақан:

Жақсының жолдас болдым данасына,
 Үш жүздің сөзім жетті баласына.

Жылында мың тоғыз он екінші,
 Сөз жаздым Атбасардың қаласына.
 Молласы указный Қызылкөлдін.
 Смағұл бай Қодыға баласына.
 Өзін мақтау тірі өлім деген қайда,
 Мақтаған өзін-өзі жараса ма.
 Дүниеде Қарыябай да бай боп өткен,
 Жер жұтып, о да біраз меңнат шеккен.
 Атандым мен жасымнан Ақан Сері,
 Уәлаят жеті ықламға аты кеткен.
 Атаңды айға ұқсатып мақтаймын деп,
 Жүрмеңіз кәпір болып бұл реттеп.
 Бастысы әзәзілдің бұл Смағұл,
 Түк жұқпас жұттан шыққан қу Смағұл.
 Ауызда ғайбат айтқан тазалық жоқ,
 Ауызып арам болды жу, Смағұл.
 Өзіңше мені қыпсың "тағаң - Ақан",
 "Білмеген дөнеңені надан Ақан".
 Бастасаң сен сөзінді "бісмілладан",
 Сөз етсін ғылым жайын ағаң Ақан.
 Өлеңді жас күніңнен жаттадың ба,
 Басқа жан айтысуға таппадың ба?
 Айтасың ұлы атаңның маған жөйін,
 Айтуға өз әкеңді батпадың ба?
 Әкеңді сен жазыпсың Ай Қодыға,
 Ішінде рулы елдің бай Қодыға.
 Қодығадан кодық та туушы еді,
 Шырағым, әкең сенің қай Қодыға? – деп тұжырған екен.

АҚАН СЕРІНІҢ ҚЫЗҒА АЙТҚАНЫ

Ақан сері Ерейменге барғанда бір байдың қызы: "Е, тәйірі Ақан, Ақан дегендерің бір қу бақан ғой, оның үстіне кірмейтін несі бар" – деп кіріп барыпты. Қыздың жүкті екенін сезіп қалған Ақан:

-Көкала тай көтерші негінді,
 Өлсең тауға қояйын сүйегінді.

Буаз марал секілді көрінесің,

Қайсы жеңгең көтерді күйегінді – депті,

Қыздың ағалары ерегісін Құлагерді әдейі өлтірді депті Ғазиза апамыз. ҚР ұлттық кітапхана. Сирек қор, №339 хаттама.

ЖОЛБАРЫСТЫҢ ТЕРІСІН КИІП АЛЫП

Ақан Құлагер өлген соң жатып қалғанда бір дұшпаны ежірейіп келіп: "Қалың қалай?" – деп сұрапты. Ақан:

-Кілтті былай бұрасаң болады өсек,
 Жатып алдық сондықтан салып төсек.
 Жолбарыстың терісін киіп алып,
 Ежірейіп енеді есіктен есек-депті. ҚРҒА ҰЛТТЫҚ кітапхана. Сирек қор,
 №339 хаттама.

АҚАННЫҢ ҚАСИРЕТІ

Ақан Құлагерінен, итінен, құсынан айрылған жылы әйелі де өледі.
 Кішкентай баласы Жақанмен қалады. Ол мылқау болып туған екен. Өзінің
 келешегін ойлап былай депті:

- Сорлы жан мылқау туған Жақаным-ай,
 Ақ кірді менің шап, мұрт, сақалыма-ай.
 Артымда тұяқ болар кімім қалды,
 Егер де жүріп кетсем сапарыма-ай.
 Құдайдың күдіретіне амал бар ма,
 Туған соң мылқау болып жалғыз қарға.
 Өсекпен неше түрлі күлуіше,

Бұл да бір ермек болды дұшпандарға. ҚРҒА ұлттық кітапхана. Сирек қор
 №9 хаттама.

МЕНІҢ АТЫМ СҰРАСАҢ АҚАН СЕРІ

Құлагер өліп, Көкшетауда Кәрім деген, ел аузында "Көнтөк молда" аталған
 кісі Науанның үйінде отырған Ақан серіге: -танымадық кімсіз – депті. Сонда
 Ақан:

-Менің атым сұрасаң Ақан серің,
 Ғазірет Ғалы дүлдүліндей тұлпар керім.
 Дүниеде оған жстөр ат бар ма еді,
 Өлді ғой мен қайтейіп, Құлагерім,
 Ор болып калушы еді шапқан жерің,
 Шаттанып тұрушы өді қосқан елің.
 Атығай, Қарауылға олжа салған,

Бота тірсек, қыз сағақ, сандал керім – депті. /ұлттық кітапхана. Сирек қор.
 №9 хаттама/.

БАЛҚАДИША ӘНІНІҢ ШЫҒУЫ

Балқадидишаға жолыққанда Ақан 50-де, Халиша 20-да екен. Балқадидиша бір
 байдың жаман баласына атастырылыпты. Бұны Ақан сезсін деп ойын басқарып
 жүрген жігіт:

Жасың бар, 20-да жылың тауық,
 Балкен-жан жүрген жерін ойып-сауық.
 Осы ма ата-ананың әлпештеуі,

Жамаңға қосады ғой іздеп тауып – депті. Жамаң күңі әлгі жігітке
 ұмтылыпты. Сонда Ақан:

- Болса да жігіт жаман, малы жақсы,
 Көрінген анадайдан жаны жақсы.
 Жабуы киіз тұлпарыңнан,

Күмістей торқа жапқан жабы жақсы - қайтесің енді деп, Ақан ішге тулап
 жатқан Балқадидиша өнін төгілтіп салған екен. Ел тына қалыпты.

Қызы едің Ыбекеңнің Балқадидиша,
 Есілді өрлей біткен, шіркін-ай, тал Қадидиша.
 Сексен қыз серуенге шықса дағы
 Ішінде қара басың, шіркін-ай, хан Қадидиша.
 Дегенде Балқадидиша, Балқадидиша,
 Боларсың біздің сөзге, дүние-ай, зар Қадидиша.
 Бұлаңдап асау тайдай жүрген басың
 Боларсың қандай жанға, құдай-ай, жар Қадидиша,
 Баласы Ыбекеңнің Балқадидиша,
 Бұралған белің нәзік, шіркін-ай, тал Қадидиша
 Бір емес екі жеңгең келіп отыр

Рұхсат бізден Сізге амал пе, бар Қадидиша. /ҚР ұлттық кітапхана. Сирек қор,
 №139/.

АҚАН СЕРІНІҢ КӘШІМОЛЛАҒА КӨҢІЛ АЙТУЫ

Сарымолланың жолдасы Шыңғыстың қарындасы екен. Олардан Қабдолла,
 Кәшімолла деген ұлдар туған. Бұлардың біреуі Шыңғыспен (Шоқанның әкесі) бір
 жерде бірге оқышты, Қабдолла бір сапарда жолда қайтып, көңіл айтуға Ақан
 серіні Шыңғыс алып барыпты. Сонда Ақан:

-Ассалаумағалейкум, мырза, Кәшім,
 Құдай артық жаратқан бір баласың.
 Құдайым атаңызға дәулет беріп,
 Белгілі орта жүзге бір данасың,
 Деймісін, ей шырағым өлмеген бар,
 Құдайдың күдіретіне көнбеген бар.
 Талайға сапар жолда қаза жетіп,
 Үй-ішін, ата-анасын кермеген бар.
 Шыңғыстың үлкен ұлы Шоқан еді,
 Император, патша жұртында оқып еді.
 Құдайдың күдіретіне дауа бар ма,
 Оған да сапар жолда қаза келді.
 Ақжолда Мендекеден Шөңкі болды,
 Белгілі орта жүзге даңқы болды.
 Одағы Қызылжарда опат болып,
 Белгілі жақсылардың арты болды.
 Шорманның бір баласы аты Мұса,
 Бақ-дәулет артық болған кім сұраса.
 Омбының қаласында қаза келіп,
 Әркім де құтылмайды топырақ жазса.

Қыран болмас қанаты қайрылмаған,
 Тұлпар болмас тұяғы майрылмаған.
 Алладан тағдыр жетіп келгеннен соң,
 Кімдерден кімдер жылап айрылмаған.
 Беріпсіз, ей Кашеке ағаңызды,
 Жыртыпты тәңірі жетіп жағаңызды.
 Тәңірім сол қазаның қайырын беріп,
 Өсірсін мал менен бас бағаңызды – депті.

Сонда мырза Кәшім басып көтерген екен. Ә.Ілиясовтан жазып алдым.
 (Шұқыркөл ауылы).

АҚАН СЕРІНІҢ СЕРІКТЕРІ

Арқаның ардагер ақыпы, әрі әншісі Ақан сері қасында бір топ әнші, күйші, шешен жігіттері бар Атбасар базарына келе жатады. Ойын баққан өңінен от ауыз, орақ тілді, айтқыш жігіттер жол-жөнекей бір ауылға келіп, ат шалдыру үшін байдың отауына түсе қалады. Отауда байдың келіні мен қызы отыр екен. Екеуі де қонақ келді екен демей, мыңқиып отыра береді. Ақандар үйге сәлем беріп төрге жайғасады. Тым-тырыс. Келіншек пен қызда үн де, қимыл да болмайды. Ерсіге ауысып бара жатқан үнсіздікті Ақан бұзып:

- Келіннің сарандығы түрінде тұр, – дегенде, босаға жакта отырған жас жігіт сөзді іліп әкетеді:

- Менің көңілім екінші бірінде тұр.

Ендігі кезекті төрде отырған, осы жігіттердің ішіндегі ең мосқалдауы алады:

- Ат соғып алыс жолдан шаршап келдім,

Есіл-дертім шаңырақтағы сүрінде тұр.

Келіншек пен қыз бұл сөздерді елең де қылмайды. Сонда тағы бір жігіт:

Әр нәрсенің өзінің жүйесі бар, – дегенде оның қасында отырған жігіт іліп әкетіпті:

- Бұл қыздың бақырауық түйесі бар, – дейді, Сонда сөзге араласпай отырған тағы бір жігіт:

- Сен екеуін бұл қызға соқтықсаңдар,

Жаман-жақсы болса да иесі бар, – дейді,

Осы сөтте келіншек пен қыз орындарынан тұрады да, үйден шыға жөнеледі.

Аттанғалы жатқан қонақтарға бай бір жігітін жіберіп, үлкен үйге шақырады. Дастарқанна күрт, ірімшік төгіп, сары май қойып, қонақтарға шай береді. Шай қайнатқан суы ылай екен. Осындай дастарқанның басында отырған Ақан алдына алғашқы шыны аяқ пай келгенде:

- Бұлтты түнде тұмайтын ай антұрған, Бірінші жігіт:

- Көктемде өткел бермейтін сай антұрған. Екінші Жігіт:

- Ірімшік пен сықпа күрт кімге дәрі,

Қанты жоқ, кәмшiтi жоқ шай антұрған. Үшінші жігіт:

Қылшық түскен мұрты бар май антұрған. Төртінші Жігіт:

- Қонақасы бермейтін бай антұрған. Бесінші жігіт:

- Мал кешкен томарлардан алып келіп,

Ылай судан шай қойған қай антұрған?– депті. Сол, кезде төрде отырған мосқалдау жігіт ең соңынан сөз алып:

- Қай алыстан қонақтар келіп қалды,

Шаңырақтағы сүрін асар даяр тұрған – дейді.

Осы сөздер сүйегінен өтіп кеткен сараң бай жылқыдан қысыр емген тай алдырып сойғызып, қонақтарға сый-сияпат жасауға мәжбүр болыпты.

АҚАНДЫ КӨРГЕН АТА

- Ақанға алты жылдай атқосшы болып, қасына іріп те жүрдім. Мені атыммен атамай, "пысық бала" деп, жақсы көруші еді, – деп бастайды атақты Ақан сері туралы естелігін, Көкшедегі Ақтас ауылындағы Төлебай қарт:

"Қартайып қалған шағында "мені барқыратып қайте бересіңдер" деп, әнді көп айта бермейтін болды, басын төмен сап, түнжырап отырып алатын. Ондайда ауылдың- бір желөкпелеу әніші-сымағы домбырасып алып жіберіп, Ақанның әндерін жорта бұзып, әдейі айқайлай жөнелетін. Сері сазына келмей, құлаққа түрпідей тиген өз әніне шамдапып, намыстанғандай болып қалатын. Сөйтіп, "Туһ шіркін, әннің берекесін алдың ғой. Домбырамды әперіп жіберші" деп еңсесін көтеріп алатын да, қырапдай дүр сілкініп, екі көзі шоқша жайнап, әнге басушы еді, жарықтық! Дауыс қандай! Қарттықтың әсері шығар, сәл-пәл жарықшағы бар демесең, сыры кетсе де сыны кетпеген, нағыз "құлақтан кіріп, бойды алатын" дауыс. Шіркін, тамылжытушы еді-ау! Үні жас кезінде қандай болды десеңші! Көбіне - "Құлагерді" шырқайтын, Оны айтарында бір түрлі мұнайып көзіне жас алушы еді. Тыңдаушылар да қайғысын бөліскендей боп, егіліп отыратын, Аһ ұрғандай боп, жұртқа қарап, "Құлагерімнің ажалына өзім себепші болдым ғой" дейтін. "Оныңыз қалай?" дөгендерге жайлап отырып, мәнісін түсіндіретін. Ол былай болған екен.

Батыраш пен Қотыраптың Хамза деген ағасы болады. Ақанның сол тұста әйелі өліп, сыбай-салтаң жүрген кезі болса керек, Құлагердің даңқына сол бай Хамза қызығып, "Ақан жүйрік құласын маған сатсын, төлеуіне Алтай-Қарпық ішінен сүйген сұлуын күштырамын, оған жүз жылқы қосып беремін" деп сәлемші жібереді. Сонда Ақан сәлемшіні құр қол қайтарып жібереді. Бұл оқиға дәуірі жүріп тұрған Хамза байдың жүрегіне шемең болып қатады. Екінші жолы Хамза Сағынай асына Құлагердің әкелінгенін естиді де, Ақанға тағы бір сәлем айтады. Сері бұл жолы да мақұлдамайды. Серіден екі мәрте тауы шағылған залым Хамза сол Сағынай асында екі інісіне Құлагерді мерт еткізіп тынған екен.

Жарықтық кірпияз, өзін таза ұстайтын кісі еді. Салак байлардың үйіне сүйресең де аттап кірмейтін. Шаруасы шағын болса да таза үйлерді таңдап жүріп түсетін. Дүмшө молдаларды сынап, күлкі қып отыратын. Бір күні Ақан ағам: "Ал Пысық бала, ат ертте, көрші Жарқайың ауылына барып қайтайық" – деді. Жолға шықтық. Күн жылы, жаз айы еді. Ақын ат үстінде тіп-тік, тас мүсіндей болып отыр, Сағым ойнаған көк буалдыр даланы қыранша шолып, әлденені ойлап келе жатыр. Кенет, ол маған бұрылып, кең даланы жаңғыртып шырқай жөнелді:

Тұшары аз, саяқтың жабысы көп,

Қоссаң бәйге алмайды шабысы жоқ.

Кей надан ар-ұятын жоққа сатар,
 Тар кеудеде талшықтай намысы жоқ.
 Дуылдап от тигенде намысына,
 Шалдырмайтын тұлпар см шабысына,
 Кей жаман қулық пенен сұмдық сауыш,
 Мәз боп жүр тапқан арам табысыла.

АҚАН СЕРІНІҢ СӨЗДЕРІ

Татар қыздары тигенше қойнына құмартады, Тиіп алған соң мойнына құм артады.

Бір көрі қыз: "ойпасқа сенемін деп байсыз қалдым. Енді қашан шымылдық ішінде отырып күйеудің білегінен ұстағаша сенбеймін" -- депті деп Ақан сері айтады екен.

Ер пайдасы тиелі сасқан жерде
 Ел жаң ылып етегін басқан жерде.
 Жаманға жазатайым.ісің түссе
 Жабысып қалады екен аспан жерге

Дүние жалын,дүние от,
 Дүние ыстық, дүние шок
 Қоскөлдің қуы кетіп, қазы қалды
 Қызықтың көбі кетіп, азы қалды.
 Құлазыған аулыппап сен кеткен соң
 Келіп-кетер Ергайдай тағы қалды.

ҚҰЛАГЕР ӘНІ

Алғаш бәйгеге түсіп, үш жүз атты шаңына ілестірмей қара үзіп, үздік көлгенде "Үркеккер" атанған, жетекте жүргенде аяғын маң-маң басатын "Маңмангер", қиқу шықса күзенше бүктетіліп шабатын Құлагердің өлімін паң Нұрмағамбет берген Сағынайдың асында болғаны мәлім. Алты алашқа сауын айтып, үш жүздің азаматын жинаған бұл асқа жұмсалған шығын, ас жабдығы қисынсыз; кейбір деректерге қарағанда Ерейментау тоңірегіндегі ауылдардың бүкіл қатын-қалашы бес жүз ақ шаңқап үйге жаңадан киіз басқан. Асқа сойылатын, бәйгеге беретін үйір-үйір жылқы, қоралы қой. Осындай салтанатқа жұмсалған шығынды мөлшермен есептегенде, қазіргі дүние жүзіне аты әйгілі Тәж-махалды (Үндістан) салуға кеткен шығыннан кем болмаса керек. Бірақ, Тәж-Махал мәңгі тұратын ғұмырлық ескерткіш, ал Сағынай асының салтанатынан қалған еш белгі жоқ. Мәселе Сағынай асының салтанаты емес, оның атын қалдырған Ақан салған "Құлагер" әні, "Құлагер" атты бірақ ән. Бұл да кейінгі ұрпаққа қалдырған Ақан ескерткіші. Мәңгі өлмейтін, Тәж-Махалдай мұнарлы, қасиетті мұра, тіл өрпегімен, жан сезімімен өрілген поэзиялық алып өнер туындысы. Енді сол аяулы Ақан серінің Құлагер әнін тағы бір оқықшы, тағы бір еске алайықшы.

ҚҰЛАГЕР

Жел соқса қамыс басы майда деймін,
 Атыңды ат айдаушы, айда деймін
 Алдыңғы ат баран болмай қылаң болды
 Жығылмаса Құлагер қайда деймін?
 Құлагер айналайын шабысыңнан,
 Атағың елге шыққан дабысыңнан.
 Біліп ем, өлеріңді Құлагерім,
 Шыңғырған түсімдегі дауысыңнан.
 Құлагер, топтан озған жүйрігім-ай,
 Жарасар келте жібек құйрығың-ай.
 Түбіне Ерейменнің айдап келіп,
 Құдайдың қарай қойшы бұйрығың-ай.
 Тұлпардың ауағаны туған жерің,
 Биеден туа бермес сендей құлын.
 Жүз қой мен он төрт құр ат, төрт тай-тұяқ,
 Бір жылда әперіп-ең ердің құнып.
 Шыныпмен өлгенің бе, Құлагерім,
 Салбырап саптыаяқтай төменгі ернің.
 Баспа-бас қызға бермес жануарым,
 Басылмас бір шырқамай мепің шерім.
 Құлагер, нұрың қапдай, даңқын қапдай,
 Тұрушы ең тоғыз шелек суға қапбай.
 Бәйгеге жүз шақырым айдағанда,
 Жүруші ем ауыздықпен тоқтата алмай.

МАҒЖАН АҚАН СЕРІ ТУРАЛЫ

Елуге таяп қалғанда Мағжанның айтуынша Ақан Шыңғыстың немере қарындасы Жүсіп төренің қызы Жамалға ғашық болады. Оған арнап "Жамал қыз", "Сырымбет" әндерін, бірнеше өлең шығарады.

"Ақан-ау, қыз саған мойның бұрмайды, осы ғашықтықтан не пайда?" – деген сөзге Ақан:

- Менің ғашық болуым үшін оның ғашық болуы шарт па екен, ғашықтық бір нәрсеге байланып жүре ме екен? – депті.

"... Ақанның өмірі ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір. Даланы күңіретіп Ақан ән шырқаса би билігін, кемпір өрнегің, сұлу кестесін қойып, аңырап тыңдай қалған. Қалың Қарауылдың қалың көздері "Ақанның әні-ай" – деп күрсінеді... қалың Қарауылда Ақаннан есті, Ақаннан шешен, Ақаннан көсем кім бар? Ерміп деген ерлер шепсі алмаған түйінді Ақан шешеді. Екі жақсы бас қосса, сөзді Ақан бастайды. Қандай ұшынған дау болса да, Ақан бітіреді," – деп ұлы Мағжан жазып, былай жырлапты:

Келешек күнде қағазға
 Алтынмен жазар атыңды
 Құшақтап, сүйер қағазды

Көрсө жазған хатыңды...

Иә, Ақанның өміріне кімдер ғашық болмаған.

АҚАННЫҢ АҚТОҚТЫҒА АЙТҚАНЫ (Мағжаннан)

"...Ақтоқтының беріліп отырған күйеуі ақсақ екен, қыздың көңілін мәңгілік күйеуден қайтару үшін Ақан сықақ қылып ұлы өлеңдер шығарады.

Бәрекелді, Ақтоқты тапқаныңа,

Жібектен шоқ шекеңе таққаныңа.

Бұдан артық құдайдан не тілейсін

Шолақ қасқыр түсіпті қапқаныңа... – деп мысқал қылады екен.

АҚАННЫҢ ШӨБЕК БАЛАЛАРЫН МЫСҚЫЛДАУЫ (Мағжаннан)

"... Қарауылдың сөз білем деген ерлерін, әсіресе., көршісі Шөбек балаларын Ақанға қас қылған - ұлы тілі. Шынында, Ақанның тіліндей ұлы тіл сирек болар, тиген жерін удай ойып жібереді-ау. Ақан бір жерде отырып Шөбек немерелері туралы мынау өлеңді айтады:

Тас мұрын- Бегалы

Сары тоқалы - Сердалы

Іскен басы - Сералы

Қотыр ауыз - Мұқанәлі

Көнтеқ ауыз - Құралы

Бос сорпаңы - Баялы

Ералы, Жаналы, Сайдалы -

Сауытбектің сарыала иті сықылды,

Енеңді ұрайынның балалары...

Бақтыбай айтқандай, пәлі-пәлі (Бақтыбай екі сөзінің бірінде пәлі-пәлі деп отырады екен).

АҚАННЫҢ ЖҮСІП ТӨРЕНІ СЫНАУЫ (Мағжаннан)

"...Достыққа баға бере алмай, сыртынан өсек жүргізгені үшін Жүсіп деген белгілі бір төреге Ақан былай депті:

- Жүсіп-ау төрелік жоқ баяғыдай,

Дәрежең кара қазақ таяғындай

Досыңды дұшпан көріп ғайбаттайсың

Мінезің әзәзілдің таяғындай.

Жүсіп-ау, неше мысқал басыңда ма?

Айдаған мал, үстінде тігулі үй

Қиямет таразына тұрған шақта

Айса, Ермек, Тортай болады ол..

Мүңкір-мәңкір басыңнан ұрған шақта,

Көтіңнен шығады ғой сонда бір ки
 Майын мінген аттай кып қайтарасың
 Күншеңнің арқасынан шығармақ ши... "

(Бұндағы Күнше - Жүсіп төренің қатыны, Айса, Ермәк, Тортай - қарсы адамдар. Күнше сол тұқымнан болса керек.

АҚАННЫҢ ҒАЛИЯНҰРҒА АЙТҚАНЫ (Мағжаннан)

Бір жиында Ғалиянұр деген бір ноғай молда Ақанмен айтыспақ болады. Ақан ноғайдың мұрнына тие сөйлеп сөз бастайды. Ноғай "мен орақ болсам, пайғамбар да орақ мұрын болған" – десе керек, Сонда Ақан:

- Мұхаммет - құдай досы, пайғамбары
 Пайғамбарды көрген жоқ жұрттың бәрі.
 Пайғамбардың сипаты сендей ме екен
 Орақ мұрын, шегір көз, ақшыл сары – дейді.

АҚАН ҚАЗАҚ ҚАЙҒЫСЫ ТУРАЛЫ (Мағжаннан)

"...оның сері Ақан болуымен бірге жаралы елдің шын азаматы болғандығы сол өлеңдерінде көрінеді. Дұрыс, бұл өлеңдер таза ақындық, сұлу сурет, ұйқас теру жағынан басқа өлеңдерінен көп төмен. Бірақ төмендікті оның ойлы азаматтығы жойып кете аларлық. Ақан бұл өлеңдерінде елдің қайғысып көре білген, сол қайғының себебін таба білген. Ақан соны жырлайды. Жерінен айрылған елдің көзінің жасы көл болғанын айтады.

Тасыған қазақ кәрі бұлақтай боп,
 Соятын кресиянға лақтай боп
 Патшаның сүйікті ұлы келгеннен соң
 Шетке шығып қалдық қой брақтай боп.
 Қор болып кресиянның табанында
 Қалайша күн көреміз дәуірлеп кейін?
 Темір айыр, ай балта қолдарында
 Тілге келмей ұрады өңмендесіп
 Қасиетті ата-баба зиратының
 Үстіне егін салды, жайлап елін
 Тірі түтіл өлінің көрін алып
 Бұлайша іс қылады ерегісіп
 Қай дума комиссия болса дағы
 Бұған закон сұраймыз төрелесіп
 Жетпіс екі миләттә жол бар ма екен
 Сүйекті, дінді қорлау тепкілесіп?
 Құдайдан кітап келген халық болса
 Іс қылмас айуандарша көрді тесіп.
 Россия патшасының мизамында
 Мұндай іске "Інжілде" закон кемшін
 Бұларға патша мизам білдірмеп пе?
 Надандықпен қала ма гүлдесіп?

Пара-пар крәсияңға тең болмадык
 Малымыз, жерімізден пайда кетіп.
 Қалайша патшамызға дем болмадык?
 85 жыл болыпты боддандыққа
 Қайырсыз патшамызға сл болмадык
 Құр мен қоян секілді алуға оңай.
 Қай жұртқа аңқаулықпен жем болмадык
 Қазақ малы азайса, халқын азар
 Қалайша бай-көпестер дүкен жазар?
 Сөзімнің дәлеліне салсақ назар
 Қазақ малы кемісе, бәрі кемір
 Ірбіт, Мәскеу, Мекәри күллі базар
 Сыйыр, қой, жылқы қылы, мал терісі
 Фабрикте асыл құнды жүннен тозар
 Шолақ мәстек, қу бөшке крәсиясы
 Қазақтың байлығына бермес ажар
 Сендер үшін қазақ малы азайды деп
 Фабриктер кресиянның шашып күзер
 Зираттың тақтайларын ұрлап алып
 Айуанша қараңғыда қазып мазар.
 Үстіне егін шықса қарқын алып
 Аузына не түскөніп итше қажар
 "Біз солдат патшаға бердік" .. дейді
 Омырауға салады өңкей о жар,
 Қай жауды әскер беріп мұқатыпты?
 Соғыста солдаттары жүреді азар
 Күллі халық кәсібі қазақпенеп
 Қисап неге қылмайды думашылар?
 Пайдасы крәсияннан кейін бе екен?
 Қазақтың қайран малы көлге жүзер?
 Әскерге да ат керек, тамақ керек
 Данышпандар қисапты қылса сезер,
 Жер-суын, баққан малын алдыңызда
 Қазақтан бұл уақытта болдың безер
 Дариға, дертті заман келгеннен соң
 Қаламға жан қалмады тізік жетер.

АҚАН СЕРІННІ ҚОЙҒА БЕРГЕН БАТАСЫ

Жақып деген кісінің үйіне келгенде, Ақаннан бір арық қойға бата сұрапты.
 Сонда Ақан: "Мына қойың адам болып сойлеп тұр ғой өзі" – деп айтқан екен.

- Көзімді көк шыққан соң ашып едім,
 Сентябрь-октябрьге дейін жасық едім
 Жақып бір қыялды тауып, бастап алды
 Ішінен 300 қойдың қыстап алды

Қонаққа көрінуге ұялсам да

Қуып жүріп стражникпен ұстап алды, – деп түр ғой мына қойың, дегенде үй есі ұялған екен дейді.

Ұлттық ғылым академиясының кітапханасы (ҰҒАК) сирек қор, Қ 339, №29.

АҚАН СЕРПІНҢ ҚАСЫМҒА КӨҢІЛ АЙТУЫ

1890 жылы Сәлімжуар елінің ағасы Қасым мырзаның ағасы қайтып Ақан Арықбалық базарында кездесіп ат үстінде тұрып былай дейді:

- Ассалаумағалейкум, мырза Қасым
Аман ба, е шырағым, мал мен басың?
Атаң білім, дәулет, бақыт қонған
Атадан болар деген бір баласың.
Қасымжан піскен алма гүліндейсің
Жігіттің асып тұрған біріндейсің.
Атаң аты орта жүзге тегіс жеткеп
Дыбысын жер жарғандай дүрілдейсің
Жүрсің бе, е шырағым, есен -аман,
Есен бе ел жұртың, ата-анаң?
Қанаты бүтін сұңқар болмайтуғын
Қашаннан келе жатқан міндетті заң.
Қасымжан беріпсің бір ағаңызды,
Жыртыпты қаза келіп жағаңызды.
Құдайым ол қазаның қайырын берсін
Арттырсын бас пен бақыт бағаңызды. (ҰҒАК, К. 339, №29).

АҚАННЫҢ НҰРЛАНДЫ ҰЯЛТУЫ

Нұрлан-ау үлкен ағаң сегіз бе еді,
Кісінің көтін жерге тигізбеді.
Сонда да аз бергенді қанағат қып
Қаншықтай көпір кісіні күйгізбеді – депті Ақан. Ақанды қонақтан бөлек жатқызған сон риза болмай, әрі иттері ат дорбасын жеп қойғанда ат болып айтады:

- Мен өзім бұдан былай сұлы жеймін
Күніне бес теңгенің құнын жеймін
Болмаса сұлы аз болып қанағаттап.
Дорбаның сұлы салған түбін жеймін
Не шара қарның апса бұдан былай
Тұңғатардың ки-силарының бірін жеймін – деп үй иесін ұял-тыпты.
(ҰҒАК қор 339, 79).

НАУАН ХАЗІРЕТТІҢ ОҚЫП ЖАТҚАН ШӘКІРТТЕРІНЕ АҚАН СЕРІНІҢ АЙТҚАНЫ (ҰҒАК)

Базардан алып меруерт тізу керек
 "Бахыр замап" дариясын сүзу керек
 Маржан алып қайтпаған шәкірттерден
 Жарандар одан күдер үзу керек.
 Ішкен мас, жеген тоқ надандарды
 Запшайт күртенеше сызу керек.

АҚАН СЕРІНІҢ МҮСЛИМА ҚЫЗ ЖҰМБАҒЫН ШЕШУІ

Мүслима:

- Шанам бар, екі имелі, төрт аяқты,
 Үстіне мінген ұстар бір таяқты.
 Астына екі жерден жіппен шарып
 Осылай баулап үйреттім бір тайлақты – дегенде Ақан:
 - Бұл күнде дәл жүз жылқы сенің басың,
 Құриды бір қипалсаң жарты жасың
 Көресің құдай жазса уақытында
 Құрғырды жара қылып не қыласың – депті. Бұнысы бесіктегі бала
 екен.

АҚАН СЕРІНІҢ СӘКЕНДІ ҚАҒЫТУЫ (ҰҒАК)

Ералының Сәкені Ақанның жиені екен. Би болып, байып тұрғанда Ақанды шақырыпты. Сол кезгі Сәкеннің әйелі (Омар төренің қызы) төркінінен келген екен. Сарқыт деп бір қап сүр ет әкеліп, май салмай сүр ет асқан екен. Сонда Ақан:
 Үйінде Сәкен байдың қатқан қақпыш,
 Жеті жыл ыс ішінде жатқан қақпыш.
 Кеше Қатыш төркін барған шақта
 Өтебайдың келмесін шадқан қақпыш
 Ұрлық еті секілді көрінеді
 Күнәға қап аркалап батқан қақпыш – деп жиенін қағытыпты.

АҚАН СЕРІ МЕН ОРЫНБАЙ (ҰҒАК)

Бір тойда Ақан үстіне ұзын, кең шапан, аяғына саптама етік киіп келіпті. Сонда Орынбай:

- Ақанжан, киімің қалай қолбыраған
 Бойыңа жараспай тұр солбыраған
 Киімі әр заманның басқа-басқа
 Бұл киім ұнамайды Ақан саған – дегенде Ақан қалт етпестен:
 - Ақан да сөз табады ағасына,
 Қарайды ағасының бағасына.

Бұрынғы ата-бабам киген киім,
 Мирас боп қалмай ма екен баласына, – депті. Орынбай үндемейті.
 Тағы бірде Ақап елмен бірге намаз оқымапты. Қолын жуа салып
 келген екен. Сонда Орынбай:
 – дәретсіп неге керек қолды жуып,
 Өзің жақсы жігітсің дінге жуық.
 Ақапжан, сенен бір сауал мен сұраймын
 Басың сәждаға тиді ме өзің туып? – депті. Сонда Ақан:
 - Ислам дінінің ақтығын білген шығар,
 Көңіл жұмсап ақтыққа тиген шығар.
 Ореке, сіз білмесең мен айтайын
 Иншалла бас саждаға тигеп шығар. Орынбай:
 - Жігіттер, бұл дүние опасы жоқ
 Ешкімге опа қылмас бұл дүние бөк.
 Намаз оқыдым деп Ақанжан айтсадағы
 Әр жерде оқығаныңды көргенім жоқ – депті. Ақан бөгелместен:
 - Ореке, мақтанудың жөні келмес,
 Тәңір рия ғамалды қабыл көрмес.
 Бір Алла ішпен-тысты өзі білер,
 Пенденің көрмектігі дәркер смес, – дегенде Орынбай үндемейті.

АҚАН СЕРІ МЕН МОЛДАЛАР

Бір жиында сауатсыз молдалар Ақанды менсінбей тиісе беріпті. Сонда
 Ақан:

- Көбейді осы күнде торпақ молда,
 Аят пен Хадиске шорқақ молда.
 Ішін ашып қарасаң дәнеме жоқ
 Бітір менен садақаға ортақ молда.
 Мұндайлар күндіз жатып, түнде үреді
 Ұрлықты түнде қылған кім көреді?
 Жегені қожалардың адал емес
 Баланың шүметейінен күн көреді – деп қожа-молдалардың аузына
 құм құйыпты.

АҚАННЫҢ СӨЗДЕН ТОСЫЛУЫ

Ақан мен Әділ деген кісі ойнай беріпті. Әділ кара, сөзге шешен кісі
 болыпты. Оны Ақан қазақтың кара ақымағы деп қалжыңдап айтады екен. Бірде
 бір жиынға Ақан келсе ішінде Әділ бар біраз кісілер отыр екен. Сонда Ақан:

- Сенің атаң Маңқара батыр екен
 Жағыпар әрбір сөзге ғапыл екен.
 Қазақтың кара ақымағы қайда десем
 Жиылып күлтеккенде отыр екен – депті. Әділ:
 - Рас, менің атам Малқара батыр екен

Жағышар да әрбір іске ғапыл екен
 Жын-шайтан, диу-пері сені аңдып
 Жиылып Қорамсада жатыр екен – дегенде Ақан үндемепті.

АҚАННЫҢ МОЛДАХМЕТКЕ БЕРГЕН БАТАСЫ

Молдахметтің өнерге деген талабына Сырымбет баурайында болған үлкен бір жиында 1888 жылы Ақан сері көңіл аударса керек. Осы бір үлкен жиында алты жасар Молдахмет өлең айтыпты. Ақан баланың талабына риза болып тізесіне отырғызып:

- Сенің әкең Тырби

Өзің болшы қырғи – деген екен. Сол бата алған Молдахмет Тырбаев болса керек.

Ақан серіге бала Базардың жауабы

Ақан сері ұлғайған шағында Алакөл-Салпыққа келіп Есмағанбет атамyzдың үйінен дәм татыпты. Ол кезде сол үйдің баласы табақ әкелгеннен кейін бата сұрайтын көрінеді. 10-11-лер шамасындағы Базар "ата-бата" дегенде Ақан: "Балам айтшы, табактың үстінде не бар, астында не бар?" – депті. Бала Базар іркілместен: "Табактың үстінде-бисмелляхирахманирахим, астында - Алла акбар бар"-депті. Риза болған Ақан ата "Өркенің өссін, атың 77 ұрпағыңа жетсін" деген екен.

Қарауыл Есенбай ақын мен Ақан сері

Есенбай ақын Ақан серіден үлкен екен. Ақан сері Есенбай ағасына бармағалы көп болыпты. Біраз өткесін Ақан сері ағасына келіп:

- Ассалаумағалейкум Ескең аға,

Түйінін қиын сөздің шешкен аға.

Кінәсін івісінің кешеді ғой, -

Сөзге бай, таусылмайтын шешен аға.

Қараөткел жиынында жеті ақынды бірдей жеңіп,

Уезден дара түр деп алған баға.

Семейде Қараөткел Темсін бидің қызын жеңіп,

Қара ішік бәйге алдың құндыз жаға.

Паң тұтқан заманында дүлдүлім-ай,

Тар жолда таймай шапқан стал таға.

Сонда Есенбай ақын:

- Уағалейкумиссалам Інім дейм ін,

Көргенде жүрегімнен күлімдеймін.

Жігіті Бекті ауылдың толып жатыр,

Біреуіне өзіндей боп көрінбеймін.

Сағынған алыс жолдан інім келді,

Тез тұрып көрпе сал келін деймін.

Судан шыққан сүйріктей сері Інім,

Тал бойында мінің жоқ білін деймін.
 Алаштан ат оздырып бөйге әперген,
 Аман ба астыңдағы Құлаң деймін – депті. (А.Сейітовтен жазып алдым, 20.11.97).

Ақан сері мен Орынбай ақынның әзілі

Ақан сері мен Орынбайдың әзіл-оспақтары қандай жарасымды. Бірде Шыңғыстың үйінде жас босанған әйел бар екен. Ол баласымен шымылдықтың ар жағында отырғанда Орекең баланы иіскейін деп шымылдықтың ішіне барып шығады. Қыядан қылт еткенді қалт жібермейтін Ақан сері:

- Ореке, біз бір қайық, сіз бір кеме,
 Кез келген жөнсіз сөзді айтты деме.
 Көз салған көрінгенге харам дейді,
 Ішіне нәмахрамның бардың неге? – дейді. Орынбай:
 Ақанжан, күш атттыда, сөз малдыда,
 Ақыл-айла кем болар жоқ-жарлыда.
 Сүнпәт, парыз, уәжіпті тамам етіп,
 Жалғыз-ақ нәмахрам деген сөз қалды ма?, – дейді. Сонда Ақан:
 Ореке сөзімнің жоқ жалғандығы,
 Жүрмесін еске түсіп алғандығын.
 Балығыпан болмаса, бақасынан,
 Әйтеуір табиғы қып барғандығың. Сонда Орынбай.
 Өтіпті бізден бұрып Адам ата,
 Пендеде басы жұмыр көп дүр қата.
 Мен өзі табиғышы тастағанмын,
 Балама әдейі барып бердім бата. Ақан мырс етіп күліп ап:
 Ореке, Нәмахрамға бардыңыз да,
 Иә естен, нә ақылдан тандыңыз ба?
 Баланы мұнда әкел деп шақыртсаңыз,
 Келмес пе еді бала сіздің алдыңызға? – дейді. Орекең тоқтап қалғанда:
 Айберген қажы /Арғы заты қалмақ/:
 Әркімнің күнәсіне берген жаза.
 - Көп айтып Орекенді қылма наза, – дегенде Шөкіжан /Арғы заты шүршіт/.

Барды деп Орекенді айыптама,
 Барса да Орекеннің көңілі таза – депті. Сонда Ақан сері:
 - Бұл сөзім қажекене салмақ болды,
 Жайынды іліктірген қармақ болды.
 Өленді қажекеннің ұқсасы алды,
 Бір тілі шүршіт, бір тілі қалмақ болды – дейді де Орынбайға қарап:
 - Біз сізге бұра айтып жар болармыз,
 Неғылып кеменгерге пар болармыз.
 Аузың бұлбұлаяғың дүлдүлім-ай,
 Бір кезде бір күніңе зар болармыз – деп сөзін тамамдапты.

Ақан серінің Жақан төреге айтқаны

Шыңғыстың баласы Жақан төре Ақан аулына қайта-қайта келіп, Құлагерді сұрай беріпті. Сонда Ақан:

- Ақындықпен Орынбайдың даңқы шықты. Аға сұлтандықпен әкеңнің даңқы шықты. Жүйріктікпен Құлагердің даңқы шықты. Осы сезімді үлкен төреге айтып бар сонан соң Құлагерді ал-депті. Кіші төре қуанып келіп, әкесіне Ақанның сөзін айтады.

- Ой ақылсыз балам-ай, бұл Ақанның: "Құлагер мал да болса, әкеңмен парлар" деген сөзі емес пе? Біреу әкеңді сұраса, берер ме едің? – депті Шыңғыс. Осыдан кейін кіші төре Ақан ауылының маңайына жоламайтын болыпты.

Ақанның әзілі

Сері мынау Сарыала мені ренжітіп тұр бұрын қасқырдың иісіп сезіп аңсырайтын осы сұм бүгін көкжалдың қарсып көре тұра бармады. Тапмын, танмын, бұған не болды екен? – деп таңырқаған жолдасына Ақан:

- Е, мынау саған арыз айтып тұр ғой, естімейсің бе? – дейді.

- Нендей?

Бұрынғыдай денемде ет қалмады,

Мойнымда күш, аяқта ет қалмады.

Көженің қоюы да қалмаған соң

Қасқырға менде қарар бет қалмады – деп тазының бабы жетіспей тұрғанын әзілмен жеткізгіп екен.

Қожалар құр кеудесін көтереді

Ақан сері бір жиында қожа-молдалар ортасына түсіп қалады. Шалқыған көңіл мен қалықтаған әнді, өмір туралы сөзді жақтырмаған молдалардың бірі Ақанға: Дүние сөзін қойып, ақирет сөзін айтындар – депті. Сонда ардагер ақын бет-жүздеріне қарамай:

Қожалар құр кеудесін көтереді,

Таңданып, маңғзданып жөтеледі.

О дүние бұ дүниеден жақсы болса,

Алдымен қожа-молда кетер еді – дей салғаны кімге болса да түсінікті болыпты.

Ақан серінің Сәлімжуарға көңіл айтуы

Шыңғыс Уалиханов Бұқардан оқып шыққан Сәлімжуар деген татарды алдырып, өзі билеп тұрған Көкшетау дуанындағы Атығай, Қарауыл елдеріне молда қылып қояды. Келіп үлгермей жатып Сәлімжуардың ел Ішінде, Шыңғыстың арқасында беделі көтеріле бастады. Күйеу болады.

Одан бес қыз, соңынан бір ұл туып атын Қабдолла қояды. Қабдолла өзі жалғыз шәлдүар болып өсіп, сегіз жасында Есіл өзенінің жағасындағы тастарға

қарғып ойнап жүргенде бір тас аударылып кетші, астында қалған Қабдолла қаза табады. Жалғыз баласының қайғысынан Сәлімжуар ешбір адаммен тілдеспей жатып қалыпты. Сәлімжуардың бұл халін естіген Шыңғыс Ақан серіге кісі жіберіп алдырып: -Сәлімжуардың көңілін көтер – депті. Сонда жас баланың қазасына қайғырған Ақан:

Деймісіз бұл дүниеде өлмеген бар,
Тағдырдың күдіретіне көнбеген бар.
Бай, патша, батырларға ажал жетсе,
Туысқан ата-анасын көрмеген бар.

Сөзімнің осы айтқан жалғаны жоқ,
Өлмей тірі ажалдан қалғаны жоқ.
Басына жастық, аузына сусын берген,
Артында қалған жанның арманы жоқ,
Ардагер талай-талай құлайтұғын,
Кейінгі туысқаны жылайтұғын,
Қазаға сабыр, пәлеге шүкірлік қып,
Тағдырдың бұйрығы деп шыдайтұғып.

Бауыры бүтін сау бар ма?
Өлімнен үлкен жау бар ма?
Кінә қылып өлімді,
Алмады деп тілімді,
Жата бер деген осылай,
Көрмедік сіздей кесірді.

Ырыздығы бітті,
Ажалы жетті
Айтатын бұған дау бар ма?
Көптің ұстаз пірісіз,
Тумақ, өлмек қақ болса,
Сізде соның бірісіз,
Азасын әулет салғандай,
Дағдарып жұртың қалғандай,
Жатқаның қалай, Сәлімжан,
Тағдырдан тізгін алғандай – депті,

Асты құйып ішіне ішемісін...

Ақан жігітшілікпен бір үйдегі қонақ қызды оятпақ болып түнде есігін қақса, сол үйдің келіншегі:

- Мен Ақан-сақанды білмеймін – деп есік ашпайды. Ертөн күндізгісін сол үйге келіп үй иесіне Ақан мән-жайды айтады. Келіншек төрдегі Ақанға бөстегін жайып отыруды ұсынғанда, Ақан:

- Отырмаймын, ұрайын бөстегінді,
Білемісің өткен түн кештегіңді,
Зәуіммен ақ бөкенге келіп едім,
Есікке неге салдың кескегіңді.

Алатын ақиықтың аңын қорып,
 Құланның сайда жатқан қағын қорып.
 Асты құйып ішіне ішемісің,
 Біреудің қабы менеп сабын қорып – депті.

Еліме қадірім жок күнде көрген.

Кезінде той-думанның пірі атанған, ел жақсысы бас қосса ат шаптыртып әдейі алдыратын сері Ақан ауыл ортасындағы думанды тойлардан да сырт қала бастаған. Арнайы келтмаса бармайтын, ауыл -үйдін түтінін баққан әлдекімдердей сұғанақ қылық танытып босаға басудан аулақ өр көңілді сері Ақан сондай бір тойға шақырылмаған көрінеді. Тойға шақырылмаудың басты себебі, Бағаналы елінен құдаларды бастап келген атақты Ақбездерген ақын алдында серінің беделін түсіріп, ел ішінде беделсіз етіп көрсетуден туған құйтырқы қылықта жатса керек. Оның үстіне құдаларды қабылдап жатқан той несі "жұмыртқадан Жүн қырыққан" нақ сараңның өзі болса керек. Әйтсе де қазақтың "алыстан алты жасар мейман келсе алпыстағы қарт келіп сәлем береді" деген қағидасын аттап өтуді өзіне ар санаған Ақан екі-үш күннен соң Ақ безергендер жатқап үйге келіп, меймандармен сұхбаттасады. Үйге кіріп келгенде торде отырған Ақбездерген ақын:

- Жүрмісің есен амап Ақан серім,
 Үш жүзге атың мәлім кемеңгерім.
 Сайрандап екі-үш күндеп біз жатырмыз,
 Неліктен көзімізге көрінбедің? – деп өз базышасын алға тартқан ғой,

Сонда Ақан сері:

-Сапарың құтты болсың, Ақбездерген,
 Келіпсіз өңкей жақсы жырақ жерден.
 Сіздерге сәлем беру артық емес,
 Еліме қадірім жок күнде көрген.
 Қазақтың сүйегіне біткен гадет,
 Бар болса өз жақсысын күндеу деген.
 Тойдың көркі сауық-сайранымен.
 Оңдайды қайдан білсін түк көрмеген.
 Той тәңірдің қазынасы деген сөз бар,
 Той тағамын қызғану харам деген.
 Сүйікті қонағына бере алмаған,
 Сараңның бір тоқтысын бөрі жеген.
 Егерде бір жамапмен құда болсаң,
 Береді қонақ-асын көр-жерменен – деп шығып жүрс берген екен.

(Е. Шәйкенов ақсақалдың айтқаны, Солтүстік Қазақстан).

Әлібек ер боп туған қазақ еді

Бір ұрылар бір елдің жылқысын ұрлап қолға түсіп қалса керек. Ол кезде Әлібек батыр біраз жасқа келіп қалған би болып жүрген кезі екен. Қазақтың ескі

заңы бойынша ұрыларды жалаңаштап ауыл-ауылдың үстімен жаяулатып малша айдап апарып тастандар – депті Әлібек. Жолда ұрыларды атты жігіттер айдап әкетіп бара жатқанда кенеттен қар жауып кетіп бір-екеуінің еліне жеткенше кей жерлері шамалап үсіп кетсе керек. Ұрылар жағы Шыңғысқа барыпты. Онда Ақан сері де отыр екен. Осылай бізді жазалап, үсіп кеткен жерлеріміз бар, соның құнын алып беріңіз – десе керек. Ол кезде Ақанның аты жер жарып тұрған кезі екен. Сонда Ақан:

- Әлібек ер боп туған қазақ еді,
Тең келер оған кісі аз-ақ еді.
Әлібекке қарсы шыққан,
Әділдікке қарсы шыққан болып,
Көргені олардың тозақ еді.
Даутер барса алдына әділетсіз,
Көрген күні оның мазақ еді.
Оның сендерге берген жазасы,
Бұл істеріңе жаза-ақ еді – депті. Шыңғыс үндемепті, даутерлер шығып

кетіпті.

Ақан серінің Сетік-Көкенмен сөз қағысуы

Ақан сері бірде жолдастарымен бір үйде біраз жатып қалса керек. Үй иесі Сетік Көкенге Ақанға бір хат жазып тиіспі дейді. Ол өлең жазып береді "Ақанның папаның қалтасына салып қой, мен кім жазғанын жазғам жоқ" – дейді. Сонда Көкен былай жазыпты

Дүние айналғанға айналады,
Айналған бұл дүниеде пайда алады,
Ақылынан адасып шатысқанға
Сор үстіне сор келіп байланады,

Ақан папаның қалтасына қолын салып жіберсе, осы өлең жүр екен. Ақан бірден:

-Біреуге сырттан ғайбат жарамайды,
Ғайбатсыз ақымақ апғу тарамайды.
Осы өлеңді шығарған адамның,
Аузына жағар ма еді қара майды – депті. (Ә.Лиясовтан жазып алдым.

2000).

АРҒЫ ОТЫРҒАН ДҰШПАН ҒОЙ

Ақанның Оспан деген досы серінің науқастанып жатқанын естиді де, көңіл сұрамаққа әдейілеп жолға шығады. Оның қасына сол ауылдан Мұхаметжан деген кісі ереді. Кезінде оның Ақанға тіл тигізген қиянаты болса керек, кешірім сұрап қалайын деген мақсатпен шығады ол. Олар келсе Ақанның науқасы қатты, қасында екі шал күзетіп отыр екен. Бұларды көрген сері қасындағыларға ымдап, "басымды көтер" деген белгі береді. Сонда Ақан бойына күш жиып: "Қалайсың, қыраным, асылым?" – деп отырған Оспанға бір, одан кейінірек тізе бүккен

Мұхаметжанға бір қарап алады да, оларды иегімен нұсқап:

Мынау келген Оспан ғой,
Оны Ақанға жасынан,
Тағдыр дос қып қосқан ғой.
Әрқаппан да ол маған,
Ақ ниетін тосқан ғой.
Арғы отырған дұшпан ғой,
Оспан келе жатқан соң,
Колтығына қысқан ғой, – дейді.

Мұхаметжан бұғыш, шөккендей болып қалады. Сонда Ақан еңтігіп отырып: "Тіл типзген қиянатың бар еді, соныға кешірім сұрағалы келіп отырсың ғой, Мұхаметжан, кештім" – дейді де, жымыып қана күледі. Мұндайда ол қаркылдап күледі екен, бірақ оған шамасы келмепті.

ҒАЗИЗДІҢ АҚАН СЕРІМЕН КЕЗДЕСУІ

Көкшетау еліне келін алуға келген ақмолалық құда-күйеулер "Әпші жоқ Қараөткелде менен асқан" деп шырқайтын Ғазиз әншіні ала келген екен. Сол үлкен тойға Көкшетау елі Ақанды алғызыпты. Тойда Ғазиз "Құлагерді" күнірсенте шырқайды. Әншінің дауысы әуеге өрлеп, көлді шайқап, тоғайды тербеткендей екен. Әсіресе әннің:

Ай, Бөрібай! Ай, Бөрібай!

Беу, Құлагерім-ай! Қайран серім-ай,
деген қайырмасы Ақанды толқытып, елжіретіп жібереді Сонда Ақан сері;

Басасыз шаттандырып "Құлагерді",
Ашасыз айтқан сайын ілкі шерді,
Атақты Қараөткелдің өнерпазы –
Разымын көргеніме Ғазиз ерді,
Жігіттің дүри-ғауһар түрі екенсіз,
Дүние жаннатының гүлі екенсіз.
Елдегі өнерпаздар екеу болса,
Дәл соның қатардағы бірі екенсіз
Қайтейін "Құлагерім" қолдан кетті,
Дұшпанның қастыңымен қаза жетті.

Асына Сағынайдың апарғанда,

Жүсібі Батыраштың қағып өтті, – деп жылап қоя беріпті, Ғазиз ақын:

- Құлагерден де жүйрік бір ат тауып берсем, қайғыңыз ссйілер ме еді – деп тіл катады. Серінің сондағы айтқаны:

Биеден енді тумас ондай құлып,
Табылмас жинасаң да дүние-дүлұп,
Шерімді іште жатқан қозғаған соң,
Өншейін айтқаным ғой көңіл мұңын

Ақанның Аққошқарұлы Есімсейітті сөзден тосылдыруы

Алтай-Қарлықтың бір атақты байына ас беріледі. Оған Құлагерді алып Ақан да барады. Бәйгеге жүзден астам құс қанат жүйрік қосылады. Құлагер жеке-дара келеді. Бас бәйге – 100 жылқы. Ақан байлыққа қызықпаған: "Маған Құлагерімнің даңқы да жетеді, бәйгесі Атығай, Қарауыл сенің олық" деген жомарт жан емес пе, жылқының біразын қасына ерген жолдастарына үлестіріп, біразын елдегі жолы қымбат деген адамдарға арнап қалдырады.

Алтайдың киянатшыл қанды ауыз қорқауы Батыраптың Құлагерге әлердей қы-зығатыны, Ақанға дос болайық деп те, құда болайық деп те, әбжылаңдай аяғына оратылып арбап, қайтсе де қолқалап, қалау қып шайырдай жабысатыны, одан құтыла алмай ыза болған Ақан бетін қайтарып тастағанымен қоймай той алдында жерге қаратқан сөз айтқан соң, қатты кектеніп өшігіп қалатыны осы астан кейін болған жай ғой. Ал оның қокан-лоқысын *Ақан қайтсын*, мерейі тасып, көңілі шалқыған күймен әдейілеп кеп атақты Аққошқар байдың үйіне түседі. "Аққошқар, Сайдалының заманында бір қолден қырық мың жылқы суарыпты!" дегізген: Ақмола аға сұлтаны, халыққа киянат-зәбірі аса қатты тиген. Ыбырай Жайықбай баласын орнынан алуға күшті ықпал еткен атышулы Аққошқар бай осы. Ол кезде қартайған, сырқаттанып төсек үстінде ғана отырған халі бар екен. Ардагер Ақан келіп сәлем бергеніне қуанып, масаттанып өсіп қалады. Тай сойғызады.

Аққошқардың үлкен баласы Есімсейіт ата дәулетіне мас, кеудесіне нан піскен, мақтаншақ, есерлеу жігіт болса керек. Ешкімге сөз бергісі келмей, есе сөйлеп, елдің алдын орап отырады. Ондайларды ұнатпайтын Ақан іштей қайнап, даңғой неменің аузына құм құюдың қисышы қалай келер екен деп кезеңді жерді күтеді. Абыройсыздыққа бастағанда қашанда сойтетін әдеті емес пе, аузына сайтан салғандай кенет Есімсейіт: Әй, Ақан, Құлагерімді маған сат. Ердің құны – жүз жылқы берейін, – демесін бе, мырзасынып көкіп.

Баласына қой деп тежеу бермеген Аққошқардың өзіне де ызасы кеп отырған Ақан сол сәтте кекесінмен мырс етіп күледі де:

Әй, Есімсейіт-ай, сені мен сөзіңе қарап ақылды жігіт пе деп отырсам, сендағы ақымақ біреу ме едің! Осы сөзді аузың барып сен қалай айттың? Анау отырған әкең Аққошқар ертең өлмей ме! Сен оған ас бермейсің бе! Бас бәйгеге жүз жылқы тікпейсің бе!. Оны мен алмаймын ба!. Әзер болса, Құлагерімнің бір тері шығар... Сол бір ғана терінің құныпа... Құлагерімді сат дегенің, сенің ессіздігің емес пе? – деп, Есімсейіттің бетіне күле қарайды.

Аузына әлі жетпегеннің масқарасы әрдайым қасында емес пе, бөсе сөйлеймін деп, аузына шоқ түсіп, әке терінде отырып масқараға қалған Есімсейіт не айтарын білмей, отырған жеріне жантая кетеді.

Ақан сері мен Темірбек

Ақан серінің тағы бір қасиеті-өзіне сын көзбен қарай білгенінде. Егер көптеген ақындар өздерінің тек ұтқыр да ұтымды ойларымен, ел көңіліне жаққан тұстарымен есте қалуға тырысса, Ақан сері өзінің сөзден қалай тосылғанын да

ерекше бір тебіреніспен, аруағын асыра отырып айтады екен.

Жұртқа аса таныла қоймаған, бірді-екілі ойын-тойда ғана жалт еткені болмаса, белгілі ақындардың қатарынан орын алмаған көрші рудың жігіті Темірбек бір қызбен сөз байласып, оны атастырып қойғанына қарамастан, алып қашып, Көкшетау жағындағы нағашыларына апарады. Бірақ құрығы ұзын би-болыстар, ел арасы бүлінбесін деген ара ағайындар Темірбекке алған қызын еріксіз қайтартады. Көңілі жарымжан, жан жарасы жазыла қоймаған Ақан сері бір мәжілісте осы Темірбекке соқтығысса керек. Өз өмірінде Ақтотыдай арудан айырылғанда да соңынан тірлік бар екенін Темірбекке білдіргісі келді ме, қалай:

- Темірбек, мен саған жұмбақ өлең айтайын. Шешуін тапшы, -- депті.

- Айтыңыз, Ақан аға, жұмбағыңыз қиын болмаса шешіп көрейін, -- деп жауап қайтарады Темірбек. Сонда Ақан:

- Бір қырғи шабыттанып жоғары ұшқан,

Жеміне тояттауға көңілі құшқан.

Аспаннан қара бүркіт төнгеннен соң,

Ұша алмай төңірегін қылды бостан, -- дегенде Темірбек іліп алып:

- Қырғиың мен емес пе, желдеп келген,

Бөденең қыз емес пе, мен деп келген.

Менің ілген бөденем байланбады,

Шұңғырша, бірлігің жоқ ел боп келген, -- деп жауап қайтарыпты. Жас жігіттің бар ашу-ыза, кегі бойында тұрғанын байқаған Ақан сері одан әрі қазбаламапты.

Атығай-Қарауылға сыймаған қайран Ақан

Бегәлі-Шөбекте бір жолы әлде неге өкпелеген Ақан қарлы-боранға қарамай шығып кетсе керек. Жолда өзін құрметтейтін ат-шаналы бір азамат кездесіп: "Ақан аға, шанаға отырыңыз. Баратын жеріңізге жеткізіп салайын" дегепде, Ақан сері: "Жоқ шырағым! Атығай-Қарауылға сыймаған Ақан сері сенің ат-шанаңа сыяр деймісің", -- деп отырмапты.

Ақан серінің Науан хазіретке арнаған толғауы

Мұндай боп кім туады топтан озғап,

Құлаштап әр тарапқа өқолын созған.

Ат байлаған адамның жұрағаты,

Атасы Талас батыр топты бұзған.

Кей бала атасына жете туған,

Кей бала кейін қарай кете туған.

Атасы Талас батыр десек дағы,

Өнері одан дағы өте туған.

Халқына дін мүсылман үлгі шаштың,

Атығай, Қарауылдан жексе туған... /ҚРҰҒА ӨӘИ Қолжаба орталығы,

Ақан Сері мен Қожамбет

Қожамбет Ордабайұлы руы Атығай, оның ішінде Бәйімбет бірде:

- Ақан-ау!

Біз бір қайық болғанда, сіз бір кеме,

Жауапты жөні келген айтты деме.

Бір өзіңде бар дейді 500 жылқы

Аяққа киілмейді мәсі неге? – депті.

Сонда Ақан:

- Сіз бір қайық болғанда біз бір кеме,

Жауапты жөні келген айтты деме

Үш жүз үй Түйекеге ауылнайсың

Құманның шүмегі жоқ пұшық неге? – деп бірден іпісін тоқтатышты.

Ақан серінің Мәшһүр-Жүсіпке айтқаны

"Байтолладан Бұхара артық", – деген екен Мәшһүр-Жүсіп. Сонда Ақан:

Һидаят деп аталған қағба шариф,

Қажылар тауап қылар соған барып.

Құлли уажіһаһ аятын көрмеп пе едің

Құбыланды таны деген пенде ғарып.

Ықтияатқа құбыланды жеңіл санап,

Жазым болып жүрмеңіз жолдан танып.

Қызыл бас Мазһабінше болып жүрме

Аумасын басқа жаққа сіздің қалып.

Қағыбаңнан фазилатын айырмасаң,

Дүниені не ғып жүрсің шыр айналып.

Қағыбаңнан жаңылсаң надандарша

Көтті боқтап не керек Бұхар барып.

Әзірет Әлі де сіздікінен дәм татпап па еді?

Ақап Сағынайдың асында жанына балаған Құлагерінен айырылып, қан жұтқандай қайғылы күймен елге қайтады. Келе жатқан жолда Жыланды тауының іргесіндегі Қарсақ ауылында (қазіргі Зеренді ауданында) Жарылғас деген ауқатты адамның үйіне түседі. Жарылғас өзін аруақты атаның баласы санайтын, өз шаңырағын қасиетті деп есептейтін кісі екен... Алдында бір асқа Құлагерін бәйгеге қосуға апара жатып Ақан бұл үйге жолай тоқтап өтсе, дәм татыш аттанса керек. Сол жылы Құлагер бас бәйге алады да, қайтар сапарда Ақан олжадан Жарылғасқа ырым жасайды. Содан дөңдеген байдың тамағы Ақанның Құлагерді Ереймендегі асқа апаратын дақпыртын естіген сәтте тағы да "ісе" қалмай. ма!.. Бірақ та Ақан ауылдың үстін баса жүрсе де бұл үйге ат басын бұрмайды. Соны көңіліне дық алған дүниеқоңыз бай енді есе қайтармақшы болады. Құлагерінен айырылып, үстіне қасірет тауы шөгіп келе жатқан күйікті күйдегі серіні мұқата сөйлесіп:

Ақан-ай, біздің үй үлкен шаңырақ еді. Біздің үйге түсіп, дәм татып аттанған жолы бәйге алып, олжалы оралып едің. Ерейменге бара жатқаныңда ауылымның үстімен өтсең дағы, қасиетті босағама бұрылмадың, дастарханымнан дәм татып, батамды алып аттанбадың. Соның кесірі ме екен, жолыңды кырсық шалып, қайран Құлагерді мерт қылып қайттын ба? – дейді.

Онысз да Құлагердің қайғысынан күңіреніп, күйік тартып отырғанында жұбату есту орнына қас дұшпандай табалаған, мұқату естігеніне Ақан жаны аса қатты ширығып, шамырқапып кетеді. Жұлып алғандай:

- Е, дүлдүл орға құлап, өзі қолда қалғанда Ғали-арыстан да сіздің үйден дәм татпай, сіздің батаңызды алмай аттанған екен ғой! – ден қағып тастайды.

Жаманның табашылдығына бағамын деп сыбағасын келістіре алған Жарылғас кара жерден бас көтермей тұғжиып отырып калады

АЛТЫННЫҢ СЫНЫҒЫ

Ақан серінің көптеген әпдері қазақ халқының жүрегінде жаттаулы. Сөз соңында алтынның сынығы ретінде тәрбиелік-тамамдық, мағыналы кейбір өлең жолдарын келтіре кетуді жөн көрдім.

Тегінде тегін бе екен Ақан сері

Бұл да бір емес пе екен елдің ері?

Өз ұлын, өз ерлерін ескермесс

Ел тегі алсын қайдан кемеңгерді? – деп Ілияс Жансүгіров жырлағандай енді Ақанның жүрегіннің лүшілін тыңдайық.

Шалабай болыс болдың малды айдап

Соғыстың досыңменен алақайлап.

Жақсылық пен жамандық тең бола ма

Қаларсың ел қаламай жалғыз жайлап.

Кек бесті кең жайлаған арқам жауыр

Өкпем жоқ, ішімдегі бәрі бауыр.

Дұшпанның найзаменен сұққанынан

Туыстың инеменен түрткені ауыр.

Үйректің атқызбайды қасқалдағы,

Шебердің былқылдайды бас бармағы.

Бұл күнде ағаң болдым төр алдында,

Бір кезде Ақан едім аспандағы.

Дүние қызыл-жасыл кімді алдадың,

Сен берген ризықтан құр қалмадым.

Дәуренді мендей сүрген кім бар екен,

Сонда да қызығыңа бір қанбадым..

Ертоқымнан кетпейді аттың қағы,

Талаптанбай ашылмас ердің бағы.

Тәуекелге бел інді бес байласаң,

Ер жігіттің арымас арғымағы.

Аққу кетіп Қоскөлдің қазы қалды,

Қысы кетіп мешіннің жазы қалды.
 Біраз назым тотыға айтпай болмас.
 Көбі кетіп дәуреннің азы қалды.

Шын жолдасың сыпайы сырттан мақтар,
 Әуелі шын сырласың ішін ақтар.
 Ұмытар жақсылығын ерден көрген,
 Әрқашан жаман жолдас бастан аттар.
 Бір дұшпан көре алмаған жамандаса,
 Жете алса, жақсы жолдас сөзін ақтар.
 Сыр шапшас жақсы жолдас таза жүріп,
 Қайғыға ортақ болар мойнын бұрып.
 Болмайтын өзі жалтақ, сөзі өсек,
 Дос қайда айырмастай тап мың жылдық...
 Белгілі ұрғашының бізге жайы,
 Бұл күнде мал боп тұр ғой қыздың байы.
 Әйелдің ақылдысы қолға түссе,
 Адамның барыш тұрған ақ маңдайы.

Үй ішін жаман әйел тұмандатар,
 Домалап әрбір жерде құман жатар.
 Тазалық бұл әйелде болмаған соң,
 Кінәға жігіт адам содан батар.
 Дүниенің мысалы,
 Бұтаққа қонған сауысқан
 Ұшып жүріп шықшылықтап,
 Өлексе жеп тауысқан.
 Келерінде сұлусын,
 Ғашықтай боп қосылған,
 Кетерінде қызыл түлкісің,
 Шошыған қатты дауыстан.
 Бір қалыпта тұрсаң не етеді?
 Кетесің шығыш уыстан.
 Ақырында кісіні,
 Шал етесін құрысқан.

Жүйрік ат, сұлу әйел ер қайрағы,
 Жіттің болып өстім сері бойдағы,
 Қағаз шай, ащы насыбай - ер арқасы,
 Күйіңе түсіреді қай-қайдағы.

Жиырма бестен артық жас бар ма?
 Ұйқыдан жаман қас бар ма?
 Еріншектен жаман нас бар ма?
 Ойлаңдаршы, ағалар,

Шын жарыңнан артық дос бар ма?
 Шын жолдасың оңдайда
 Жауға сені тастар ма?
 Айта салған бір сырым,
 Бірге жүрген достарға.

Өудем жер жүре алмаймып аяғымнан,
 Ұстаймын екі қолдап таяғымнан.
 Сайраған Орта жүздің бұлбұлы едім,
 Кәрілік келіп қалдың қай жағымнан.

Басылған талай жаннан біздің қарқын,
 Шығарар оқығандар сөздің дәрпін.
 Маңызын салмақтаған ер табылса,
 Айтылмай неге қалсып менің атым

Құлагердің киесі

Бұл мақаланы жазуға қазақтың айтулы азаматы, кербез композитор, қазақ ән шежірессін жазып көп еңбек етіп жүрген Ілья ағамыздың "Орталық Қазақстан" /09.08.03/ газетіндегі бір сұхбаты себеп болды. Ілекең "...Қасым қарияның жазбаларында Құлагерді мерт қылған Барақбайдың /Арғын/ жеңдеті Ізбасқан деген кісі... Ал І.Жансүгіров елден сұрағанда оған Құлагерді өлтірген Батыраш-Қотыраштар деген, сосын ол кісі жаза салған болу... керек. Құлагердің түбіс жеткен Батыраш, Қотыраш емес..." – депті. Хош делік. Мен басында менің Ілья ағам, іздегіш ағам тағы бір жаңа деректер тапқан екен ғой деп қуанып қалып едім. Ол үмітім су сепкендей басылды. Себебі бұл Ілекеңнің 20-25 жыл бұрын жазған материалдары болып шықты.

І.Жақанов алғаш "Жұлдызда" жазғанда, "Аққулар қонған айдың көл" кітабында /59 бет/: "...Аққошқар-Сайдалының асы болмады ма... Арғын ішіпде Мұрат деген бір бұтақтан тарайтын елдің жуандары Батыраш, Қотыраш дегендер... аттарын қосты, Барақбай деген көк бөрі де атын қосты... Бөрібай осы Барақбайдың даяғашы жігіті еді... Міне осы аста Бөрібай Барақбайдың атын көтермелегенде, Ақан оны қамшымен ұрған. Содан Бөрібай "қан жыларсың" деп Ақанға өшігеді...

Сағынай асында Құлагер қасыретін айналып келгенде ел осылардан көрді..." – делінген.

Ақан серіні алдымен зерттеген /1920/ М.Жұмабаев та осылай жазыпты. /320-321 беттер/ Тек онда Ізбасқан, Бөрібайлар жоқ.

Ақанды жақсы білетін Көкшетаулық апамыз Ғазиза Нұртазина 1947 жылы ҚР ҰҒА ғылыми кітапханасына тапсырған материалдарында /№339, №9 хаттамалар/ әртүрлі болжамдардың ішінде Құлагерді өлтіргендер Батыраш, Қотыраштар деп ел айтады депті. Көкшетаудың Ақтас ауылында тұратын Төлебай ақсақал Ақанның алты жыл атқосшысы болып еріп жүрген. Ол кісі Батыраштардың ағасы Хамза Ақанның атын сұрап бермегесін сол кісі Құлагерді

өлтірткен дейді. /"Ел аузынан", 1985 ж. 163 бет/ С.Мұқанов та өзінің "Өмір-мектебі" атты трилогиясында, 1-том "Ақан сері" атты әңгімесінде Құлагерді мерт қылған Батыраш, Қотыраштар дейді. Академик А.Жұбанов; "Топ аттың алдында жалғыз қара үзіп келе жатқан Құлагердің жолын тосып тұрып, Батыраш-Қотыраштардың адамдары Құлагерді шоқпармен ұрып өлтірді", – депті /"Замана бұлбұлдары" 77 бет/. Ал С.Жүнісов "Ақан серіде" /1-том 352 бет/ "Ал, мен! - атты өлтірген", – деп Батыраштың аузына сөз салып жіберіпті. Көкшетаулықтар С.Негимов /"Өнерпаздық өрнектері" 80-бет/, Е.Мырзахметов, Ж.Есекеев т.б. Құлагердің өлімін Батыраштардан көреді. Бұл тізімді жалғастыра беруге болады... Ел неге осы Батыраштардан көреді десем, оны Ақан сері өзінің Ғазизбен кездескенінде:

Қайтейін "Құлагерім" қолдан кетті,
Дұшпанның қастығымен қаза жетті.
Асына Сағынайдың апарғанда,
Жүсібі Батыраштың қағып өтті,

– деп айдай анық қылып айтып кетіпті. /Ел аузынан, 165 бет, 1985 ж./.

"Жел болмаса шөптің басы қимылдамайды", сондықтан "...Құлагер қасіретін айналып келгенде, ел осылардан көреді," – деген Ілья ағаның кітабындағы сөзі дұрыс деп есептеймін. Құлагердің түбіне жеткен Батыраш, Қотыраш емес деп айтуға дәлел жоқ.

Батыраш, Қотыраш Құлагерді мерт қылса, бұл сөз олардың елінің бетіне піркеу болып жүрсе, олардың бір қауым елі - Қарске, Мұрат ұялсын, ол ол ма Алтай, Қарпық ұялсын, ол ол ма - Қуандық елі ұялсын, ол аз десең бес Мейрам ұялсын, аспандай Арғын, керек десең түгел Орта жүз ұялсын, неге бүкіл қазақ осы ісімізге ұялмаймыз!

"...Ертең Сағынай асының орнында күл ғана, жұртыңда тышқанның қорығы ғана қалады. Асыңның атын шығаратын да Ақан-Құлагер! Ел ертең сендерден Құлагердің құнын сұрайды. Жалғыз Қарауыл емес, бүкіл қаралы ауыл Ақанын іздейді. Өні жоктайды," – демеп пе еді Саққұлақ шешен. "Құлагер әніне алғысын айтар, дүлділге ор қазып, акын жүрсігіне қаза еккендерге қарғыс айтар ұрпақ табылар..." – демеп пе еді Мәмбетәлі Сердалиев.

Лекең сол сұхбатында: "Құлагерді өлтірген кісіні 30-жылдары поездда көрген кісінің баласы" ...шаддың екі қолы аспанда. Ұйықтап жатса да төмен түспейді. Қолын қайшылайды да жатады, "Алла мені жазалады дейді әлгі шал-менің мына қос қолым Құлагерді мерт қылып еді. Содан осындай дертке шалдықтым", – депті. Яғни Құлагердің киесі атып қолдары жұмыс істемей қалған.

Осыған байланысты тағы бір деректерге назар аударғанды жөн көріп отырымын. Заң саласында көп жылдар басшы қызмет атқарған Әлімжан Баймұқановтың айтуынша Құлагерді мерт қылған кісі отызыншы жылдары сотталыпты да /"Егемен Қазақстан", 29.10.03/ Айыртаулық журналист Ж.Есекеев 1963 жылы жасы тоқсаннан асқан Құлагерді өлтірді деген кісіні Ақсу-Аюлыда көргенін жазады. /"Солтүстік Қазақстан" 30.10.01/ Үрім – бұтағы жоқ алыстан қосылатын жиендерінің үйінде әбден титыққан, жетім болып қалған шалды көріпті. "...жазықсыз ат киесі, қыл құйрық иесі әлгі бейшараны 90-ға келгенше титықтатып, қиналсын, көрешегін көрсін, – деген шығар ...осы елден өз

құлағыммен естіген "Қайран Құлагер киелі екен, жануар, оны көзімізбен көріп отырмыз" деген сөздері айдай ақиқат еді, -- депті.

Осы Шет өңірінің халқының айтуынша Құлагерді өлтірді деген кісі қайтарында 10-15 күндей тілсіз қалса керек. Бірдеңе сұраған адамға тек кісінейтін көрінеді. Сол ана дүниеге ақыры атша кісінеп-кісінеп кетіпті. Міне Құлагердің киесі деген осы шығар.

Сағынай асы 19 ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында берілді деп жазады С.Жүнісов, өзінің "Ақан серісінде" /2-том/, 1-томда 1876 жылы берілді деген қате депті.

Ал Назарбек Қожамсейіт: "Батыраштың соңғы ұрпағы 1992 жылы жер бетінен жоғалды. Шал қайтарында: "әкеміз Құлагердің басын шабам деп, ұрпағының басын балтамен шаба беріпті", -- деп ұрпақсыз кеткен екен," -- деп жазады. /"Егемен Қазақстан"/.

Бұл сөзді қарағандылық Серік Ағыбаевта Е.Мырзахметовқа айтыпты. /"Егемен Қазақстан", 29.10.03/.

Ия, халық қарғысына ұшырағандардың бәрі... бәріне осындай зауал келеді екен... Назекең де дуалы ауыз ақсақалымыз ғой. Құдай аузына салған шығар, әумин дейік.

Құлагерді өлтірген-Батыраш

Ақан сері өмірін қотара зерттеп, көп еңбек етіп жүрген зерттеушілердің барлығы Құлагер өлімін Батыраш, Қотыраштардан көріп келген еді. І.Жақанов та бұдан 25 жыл бұрын жазған мақалаларында Құлагер өліміне Батыраш, Қотыраштар кінәлі деп есептеген болатын, ал «Орталық Қазақстан» газетіне /09.08.03/ берген сұхбатында ешбір толықтырусыз, сол материалдар негізінде бұған Батыраш, Қотыраштардың қатысы жоқ деген жорамал айтқасын біз бұл жорамалға қарсы «Жүсібі Батыраштың қағып өтті» /«Орталық Қазақстан» /06.01.04/, «Құлагердің киесі» /«Жұлдыз», №1, 2004 / деген мақалалар жариялаған болатынбыз.

Ол мақалаларда филология ғылымдарының докторы, қазақ фольклорына зор еңбек сіңірген ғалым Балтабай Адамбаев пен Төлеухан Жарқынбекованың 1985 жылы пыққан «Ел аузынан» деген кітабынан Ақан серінің әнші Ғазизға айтқан:

Қайтейін, «Құлагерім» қолдан кетті,

Дұшпанпың қастығымен қаза жетті.

Асына Сағынайдың апарғанда,

Жүсібі Батыраштың қағып өтті, -

деген жолдарын дәлел ретінде келтірген болатынбыз.

Енді 20-25 жыл өткесін /кітап авторларының өлуін күтіп жүргендей/ бұл өлеңнің деректік мәніне Серікбай Алпысұлы /«Орталық Қазақстан», 13.10.04/ еш дәлелсіз күмәнмен қарайды екен. /Секе, қазақ бұндайда «жаманның ақылы түстен кейін келеді» деуші еді, осы уақытқа дейін қайда жүргесіз?/

Бұл өлеңнің алдыңғы үш жолы Ақапдікі екеніне дау жоқ/алдыңғы екі жол Мағжанда да Ақан серінікі деп берілген/.

Серікбай мырзаның жазғанындай /Батыраштың Көккөзден тараған ұрпақтарының айтуынша/ өлеңдегі Жүсіп Батыраштың ұлы, сол кезде ер жеткеп ұлы, Сағынай асына барған ұлы екен. Жүсіп өлерден аз-ақ бұрын туыстары барып Құлагер туралы шындықты сұраған көрінеді. Яғни Жүсіп өлгенше басқалар түгілі өз туыстары Батыраш, Жүсіптен Құлагер өлімін көрген. Бұл жерде қисынға келмей тұрған, осы сөз Ақан серінікі емес-ау дегендей сөз бар деп деректік мәніне күмәнмен қарайтын Серікбай мырза да айта алмапты. Сондықтан бұл өлең Ақан серінікі, Ақан серінікі емес десеңіз оны дәлелдеңіз, сосын күмәндану керек.

Ақан сері, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ахмет Жұбанов қазақ халқының ұлы адамдары. Ал ағылшынның Карлейль деген ғұламасы «Ұлы адамдарға сенбеушілік-адамның түкке тұрғысыз болып дәлелденуінің бұдан өткен қайғылысы жоқ» – деген екен. Біз ұлыларымыздың сөздеріне сенбесек, кімге сенеміз. Сондықтан ұлыларымыздың сөздеріне күмәнмен қарағанда абай болайық, ұлыларымызды қастерлей білейік.

Иә, Ақан сері айтуын айтып кетті, мүмкін дәлелдей алмай кеткен болар. Енді соған тоқталайық. Біз мақаламызда Назарбек Қожамсейіттің «...Әкесіміз Құлагердің басын шабам деп, ұрпағының басын балтамен шаба беріпті», – деген Батыраштың баласының сөзін келтірген болатынбыз. Серікбай мырза Батыраштың немересі Төкен ақсақалмен сөйлесіп келгесін осы сөзді: «тегі Батыраштың Жүсібінің сөзі болса керек» деп Назарбек ақсақалдың сөзін айқындап жазыпты. Яғни бұл сөзді Төкен ақсақал «Батыраштың Жүсібінікі емес» деп отырған жоқ.

Ақан сері Құлагер өлімін Батырашұлы Жүсіптен көрсе, Жүсіп /Назарбек, Серікбай мырзалардың жазғанындай/ әкесінен көрсе, Құлагерді өлтірген Батыраш демеске амал жоқ. Сондықтан Ақан сері және оны зерттеушілер, ишшалла, қателеспепті деп толық айтуымызға болады.

Біз мақаламызда Көкшетаудың Ақтас ауылында тұрған Ақан серінің атқосшысы болған Төлебей ақсақалдың айтуынша Батыраш ағасы Хамза арқылы Құлагерді сұратыпты деген сөзін келтірген едік. Осыған орай Секең «...Құлагерді сұрамайтын адам болса-шы ...сұрады деген дерек болса, оны негіздеп, дәлелді, түсінікті етіп неге жазбасқа?...» – дегесін енді соны жаза кетейік.

Құлагерді жиені Сәкен, құда болайық деп басқа адамдар сұрағанын Е.Мырзахметов жазды. Оған тоқталмай-ақ қойыық.

«Шыңғыстың баласы Жақан төре Ақан аулына қайта-қайта келіп, Құлагерді сұрай беріпті. Сонда Ақан:

- Ақындықпен Орынбайдың даңқы шықты. Аға сұлтандықпен әкенің даңқы шықты. Жүйріктікпен Құлагердің даңқы шықты. Осы сөзімді үлкен төреге айтып бар сонан соң Құлагерді ал-депті. Кіші төре қуанып келіп, әкесіне Ақанның сөзін айтады.

- Ой ақылсыз балам-ай, бұл Ақанның: "Құлагер мал да болса, әкеңмен пар-пар" деген сөзі емес пе? Біреу әкеңді сұраса, берер ме едің? – депті Шыңғыс. Осыдан кейін кіші төре Ақан ауылының маңайына жоламайтын болыпты»-деп жазылған «Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітабында. Енді Ұлттық Ғылым академиясының ғылыми кітапханасының сирек қордан алынған /№339 хаттама/ бір материалдан үзінді келтіре кетейік.

«...Аққошқардың үлкен баласы Есімсейіт ата дәулетіне мас, кеудесіне нан піскен, мақтанып, есерлеу жігіт болса керек. Ешкімге сөз бергісі келмей, есе сөйлеп, елдің алдын орап отырады. Ондайларды ұнатпайтын Ақан іпштей қайнап, даңғой немсін аузына құм құюдың қисыны қалай келер екен деп кезенді жерді күтеді. Абыройсыздыққа бастағанда қашанда сөйтетін әдеті емес пе, аузына сайтан салғандай кенет Есімсейіт: Әй, Ақан, Құлагерінді маған сат. Ердің құны – жүз жылқы берейін, – демесін бе, мырзасының көкіп.

Баласына қой деп тежеу бермеген Аққошқардың өзіне де ызасы кеп отырған Ақан сол сәтте кекесінмен мырс етіп күледі де:

Әй, Есімсейіт-ай, сені мен сөзіңе қарап ақылды жігіт пе деп отырсам, сендағы ақымақ біреу ме едің! Осы сөзді аузың барып сен қалай айттың? Анау отырған әкең Аққошқар ертең өлмей ме! Сен оған ас бермейсің бе! Бас бәйгеге жүз жылқы тікпейсің бе! Оны мен алмаймын ба! Әзер болса, Құлагерімнің бір тері шығар... Сол бір ғана терінің құнына... Құлагерімді сат дегенің, сенің ессіздігің емес пе? – деп, Есімсейіттің бетіне күле қарайды.

Аузына әлі жетпегеннің масқарасы әрдайым қасында емес пе, бөсе сөйлеймін деп, аузына шоқ түсіп, әке төрінде отырып масқараға қалған Есімсейіт не айтарын білмей, отырған жеріне жантая кетеді...»

Серікбай мырза,тіпті «Құлагер» поэмасын оқымапсыз ғой. Міне:

Шулатқан Арғын елін, Арқа халқын,
Естіген Батыраш та Құла даңқын.
Сатылап сұрап еді, кісі салып,
Қолына түсіруге Ақан атын.
Жамбыға, жесір, малға шағып нарқын,
«Болам-деп, құда, тамыр көңіл жакын».
Қызығып Құлагерге неше жылдай,
Жіберіп Жексенбайды қолқалайтын.
Жүрегі жаралған ер жүйрікпенен,
Сері Ақан сұрауына илікпеген.
Сонан соң кегін сақтап кеткен Батыраш,
Үкілі Көктұйғынын»жүйрік» деген...

Серікбай ағамыз мектеп оқушыларының білетін материалдарын да білмейтінімізге де таябыз. «Қазақ әдебиетінде» /10-сынып/ Құлагерді Батыраш өлтірді десе, 11-сынып кітабында Батыраштың Құлагерді сұрағаны мектеп оқушыларына түсінікті етіп жазылған. Біз бүкіл жұрт білетін заттарды жазбай, осы материалдарды толықтыру үшін келтіре кеткен болатынбыз. Ал Секеннің сөзімен айтсақ»тисе терекке, тимесе бұтаққа «деп сілтей берген ғұлама академиктерге: С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Базарбаев т.б. не қылып осы уақытқа дейін айтпай жүргенімізге, Секе, таң қалмасқа амал жоқ. Секең «Хамза Ақаннан Құлагерді қалай сұрайды?» – дейді. Сіз оны сұраған кісіден сұраңыз. Біз неге сұрамайды деп сізден сұрайық. Сұраған адамнан сұраудың орнына, сұрамаған адамнан сұраудың өзі қайбір ақылдылықтың белгісі дейсіз.

Асылы Ақан сері, Құлагер туралы дұрыстап, нақтылап, көз майын таусып зерттемей жатып, олар туралы мектеп оқушыларының білгенін білмей, тіпті «Құлагер» поэмасын бір оқып шықпай, газет өзімдікі, қанша жазсам да, қалай

жазсам да басады деп жаза берген дұрыс бола қояр ма екен.

Атығай Қожамбет ақын

Атығай Бәйімбет Түшке руынан шыққан Қожамбет Ордабайұлының Ақан серімен сөз қағысын келтірдік. Бір өлеңін келтірейік.

Адамға бірнеше ұл беріпті,
Хауаға бірнеше қыз беріпті.
Тұқымы сол Адамның сегіз мың боп,
Бірнеше шаһар болып, ел балыпты.
Сол кезде халықтың бәрі батыл бопты,
Жер жүзі көде шықпай тақыр бопты.
Тіл алмаған халқына дұға қылып,
Топан қаптап дүние ақыр бопты.

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ

Үкілі Ыбырай /1860-1932/ Қарауылдың Қалдаман атасына жатады. Кейбір өлеңдері мен сөздерін келтіре кетейік.

Байлар малын қайда қояды?...

Ақан байлардың сыйлап берген малдарын көбіне алмай кетеді екен. Ал, Ыбекең берген малын алып жүре беріпті. Бірде Ақан ағасы Ыбырайға:

- Сен бұлардың берген малын неге ала бересің? Алғасын олардың сөзін сөйлейсің, – депті. Сонда Ыбекең:

- Ақан аға, бұл байлардың малын сіз алмаңыз, мен алмайын сонда байлар малын қайда қояды? – деп әзілдеген екен.

Көмірге өзімді-өзім қия алмадым

Әкесі Сандыбай Ыбырайды 8 жасынан зергерлікке, ұсталқа үйретемін деп әурелейді. Сенің қолың епті-ақ деп қызықтырады. Бірақ он үшке тола бере Ыбырай:

Көкшетау уезіндегі "Жалғызтау" бөктерінің күншығыс беткейіндегі Сандыбай бұлағының (әкесінің атымен аталған бұлақ) басында туғанның бәрі қара мұрын ұста бола беруі керек пе, – деп алғаш рет әкесінің бетіне қарсы келіп қалады.

"Аяз би әлімді біл, құмырсқа жолынды біл" дегендейін, ұстаның үйінде туғаныңды ұмытпа. Көрпеңе қарай көсіл, тұрмысыңды түзетуінді біл! – деп әкесі зірк ете қалады.

Баласы да есесін жібермей: Мен әлімді білсем, бабама бас иемін, – дейді.

Әкесі аңырып қалады. Қапелімде аузына сөз түспей, "ей, бабаң кім сенің?" деген ғой.

- Бабам Сәбден! Атақты Абылайхан жорығының болат сауытты жауынгері

болса да көкірегінен сыр, көкейінен жыр төгілген шешен Сәбден! Арғы түбім қалың қарауыл, бергі тармағым өңкей игі жақсылар екенін ұмытқаның ба, әке? Сәбденнен туған Дербісәлі ше? От ауызды, орақ тілді әкесің, менің атамды ұмытқаның ба, әке? Өз ағаң Әбіл ше? "Шахнамадан" бастап Шығыстың бүкіл інжу-маржап дастандарып жатқа соқпаушы ма еді?

- Ой, балам-ау, осылардың бәрі де ұста, зергер адамдар ғой еді.
- Әке, осылардың барлығы да алдымен сөз зергерлері болған.
- Қап, мына пәлекет мені жеңді, әй! – деп Сандыкең санын соғыпты.

Ақын бір өлеңінде:

Ағаштан арба, шапа ие алмадым,
Басыма тері бөрік кие алмадым.
Әкеміз "қара мұрын" ұста болған,
Көмірге өзімді өзім қия алмадым, - дейді.

Тегім – туған жерім

Жасыпда ән өнеріне енді-енді ден қоя бастаған шағында, әлдебіреу қызғаныштан ба, жоқ әлде кемсітейін деді ме, әйтеуір, "ой, мынау жаман баланың даусының ашысын-ай" деп тыжырыныпты.

Дауысым жаман болсам да тегім жақсы, -деп тура қарапты Ыбырай.

Тегің кім?
Туған жерім.
Жерің қайсысы?
Жалғызтау.

Оу, жаман Жалғызтау түгілі әйгілі Айыртаудан шыққан мен де оны тегім деуге ұялар едім, нәсілі, тегің қара болды ғой, – деп масайраса керек анау.

Сонда бала Ыбырай да тілін тартпапты:

- Жігіт елінің намысын қорғайды, жерінің намысын қорғайды. Жігіт асыл елін қорғайды, жасыл жерін қорғайды. Біле білсеңіз, туған жер – текті қыдырың емес пе, туған ел – асыл тұғырың емес пе, - депті де сөзбен жеңіпті.

Көзіңді ашып анық қара

Ыбырай бір айтыста бөркіне үкі тағыш шығыпты. Оның қарсыласы мынау менің алдымда отырған өзі әйел ме, еркек пе танымадым деп сөз бастапты. Сонда Ыбырай:

Құрбым-ау, танымасаң танып қара,
Бетіме дүдәланбай, анық қара.
Еркек пе ұрғашы ма танытайын
Апар да, енсінізге салып қара, – депті.

“Өмір” әні

Сөйлеп қал қызыл тілім әр түрлі сөз,
Дүниесі соққан желдей өтеді тез.

Тұрғанда баста дәурен қарыштап қал,
 Бір күні ажал оғы болады кез.
 Секілді көшкен керуен айналмастан,
 Сап-сап боп өтіп жатыр дүние тез.
 Көңілге бір сағаттай байлауы жоқ,
 Жел қуып жел артынан жетеді тез.
 Көңілге дерегі жоқ өткен күннің,
 Өз әлінше өзіне жеткен күннің.
 Кездейсоқ бір ажалға кез боп қалсақ,
 Сарт етіп құрыштайын бірақ сындық.
 Өмірдің қысқалығы көрген түстей,
 Бұл тұрмыс шыққан жеміс тұрған піспей.
 Белгісіз сабағынды қашан қырқар,
 Жабысып ажал құрты жатыр тістей.
 Бұл өмір сәулесі мол жанған шырақ,
 Жағалай шалқар көл ғой біткен құрақ.
 Жайқалған жанұяда піскен егін,
 Орады уақыт жетсе егінді орақ.
 Біз келген дүниеге жолаушымыз,
 Аттанып кете барады жаның қопак.
 Белгі жоқ бүгін-ертең шешілері,
 Шырмалған аттанды аттай өмір шолақ.
 Ортадан мықтап қаққан жалғыз қазық,
 Сыртынан айналамыз арқанды аттай.
 Бұл өмір ұлы дауыл соққан бір жел,
 Тоқтаусыз шалқып-толқып аққан бір сел.
 Тұрмысқа келер қиын уландырып,
 Бойлайды неше түрлі қайғылы шер.
 Бұл өмір сырғанақ қой мұздап тайғақ,
 Уақытша бір нәрсе ғой тұрған жайпақ.
 Еркінше көзің қиып кете алмайсың,
 Өткендер өміріңе болса да айғақ.
 Не қиын жұмысына бағындырып,
 Еріксіз жетелейді тұрмас айдап.
 Көнерсің, көнесің де көндігесің,
 Шама сол сипаттайды тілің сайрап.
 Заманыңның ағымымен домалай бер,
 Жаныңды өкеткенше жіпсіз байлап.
 Түскенше басқа жұмыс бәрі бекер,
 Өмірді сонау өткен тұрсақ ойлап,
 Не келіп, не кетпейді аз өмірде.
 Көңіл аш, жабырқамай күліп-ойнап,
 Біреулер өз өмірін көпке санап,
 Бір күнгі тамашаны мыңға балап.
 Өмірді баянсыз деп өкінгенмен,

Жүргенмен не түседі жүдеп-жадап.

Ыбырайдың өлендерінен үзінді

Иә,
 Туса егер, өнерлі елде бақтарына,
 Жүрсе егер, білім алып, баптарында.
 Ақан сері, Біржан сал, Ыбырайлар
 Алмас еді Шаляпинді қапталына, – деп С.Сейфуллин тегін айтпаған ғой.
 Көкшетаулық Ф.Омарұлы айтқандай:
 Қайтейін-ау, қайтейін,
 Қайсыбірін айтайын.
 Қош аман бол, Көкшетау,
 Азат, Шортан, Майқайың...
 Қош аман бол дүние, дүние,
 Енді тумас қайта айым,
 Топырақтан жаралдым
 Топыраққа қайтайын, – деп талай бүлбүл, талай дүлділ өткен Көкше
 жерінің Ыбырай да бір асылы-ау.
 Қызды ауылдың сыртынан,
 Қылаң еткен 25!
 Қызды көрсем құшақтап
 Құлай кеткен 25!

Әр адам өз ісімен шамалайды,
 Білмеген дос көңілін жаралайды.
 Кеше тәрбиелеп асыраған,
 Кейбір ит иесіне абалайды.

Шіркін дүние кең едің,
 Біраз күн алдап бөгедің
 Өкпеледім дүние-ай!
 Жолдас едің демедің
 Қартайғанда дүние-ай
 Қайдасың Ыбырай демедің
 Оу, Ыбырай ақын сөйлесің,
 Сөйлегенде бұй десіп.
 Қайғысыз, мұңсыз жан болмас.
 Ай жарығы таң болмас,
 Жолдан қосылған жолдасың
 Жан қияр жерде пар болмас,
 Әкенің сөзі балаға
 Қанша ұрысса да ар болмас.

Үкілі Ыбырай айтыпты

Атығай мен Қарауыл,
Бірің тіл, бірің көмейсің,
Жақындығың осындай
Қайсың маған өгейсің?
Алпыққанға жол сілтеп,
Көрсетіп көмек жебейсің,
Жетімдерді жетелсп,
Нашардың қақын жемейсің,
Нәсілге тартып сендер де
Елдің қамын жегейсің.
Сөз тындасаң өреннен,
Алайын тартып тереңнен.
Артта қалған балалар,
Ыбырай айтты дегейсің.
Олай болса шырағым,
Көрейіңші шарықтап.
Тыңдаушылар кездессе
Ақын қайдан жалықпақ.
Тавығайын өзімді,
Кім екенімді анықтап.
Бақшадағы бұлбұл ем,
Сайрап ұшқан қалықтап,
Елдің көркі сері едім,
Көтерген халқым мадақтап,
Күмістей қақтап шығардым,
Сөз асылын парықтап.
Шарықтап, шарлап кетсең де,
Ұлғайып жасың жетсе де
Оңай екен, шырағым,
Бәлеге басың жолықпақ.
Еркелетіп ел сүйіп
Атап жүрді "саңлағым!"
Сөз нөсерін төккенде,
Қырап құстай самғадым,
Ел арасы бас қосса,
Жақсыға толды жап-жағым.
Қаумалап халқым келгенде,
Қияға қанат қомдадым,
Би-болысты мысқылдап,
Қыр соңынан қалмадым,
Мырзалардан ат-айғыр,
Алудан да тайбадым,
Сақал-мұрғың ағылда,

Өлерімнің шағымда,
 ГПУ деген мекеме
 Ішінде ұстады қамбаның,
 Бірге отырған екеуің,
 Рулы бір елдейсің,
 Құмар болып сөзіме,
 Өлең жазып бер дейсің
 Тар қапаста отырып,
 Құлашты қалай сермейсің?
 Қысқарып өріс тұрғанда,
 Биікке қалай өрлейсің?
 Асылды білмес наданды,
 Айтып бір қалай жөндейсің?
 Туыстан болған жаманды,
 Үшкіріп қалай емдейсің?
 Қалдырғаным артыма,
 Айтып бір жүрсің халқыма,
 Аузының ебі бар еді,
 Беркімбайға бергейсің?..

Аузыма дүрия, жауһар сөзім келді...

Ыбырай Құлапсу еліндегі Жамал деген қызға ғапық болып Есіл бойындағы нағашылары Ырсай аулына алып қашады. Бұлардың артынан қуғыншы келеді. Даудың үстінде Ыбырайға сөз береді. Сонда Ыбырай осы елдің болысы Қожахметті, акын Бөкетті, нағашылары Жақып, Тәш, Мәстерді қосып былай депті:

Аузыма дүрия, жауһар сөзім келді.
 Өзіммен тілдескелі серім келді.
 Қолға алыш қу қарағай зарланайын,
 Бәкіжан мұң шағатын ерім келді.

Бір іске кірген кезім белді байлап,
 Ертерек камданбадым артымды ойлап.
 Қожажандай алтынды тығын қылып,
 Нар кескен болатым, деп қойғам қайрап.

Атығай, Қарауыл мен Керей, Уак,
 Баласын төрт момынның жүрдім жайлап.
 Дін мұсылман баласы тілге келсе,
 Үлшікер сүт бетінде болдым қаймақ.
 Маңдайым жақсылардан қағылмаған,
 Қағылмай жұртқа сеніп шықтым жайдақ
 Мен келдім жауға бермес елім бар деп,
 Көкорай бис баулы жерім бар деп,

Келген жанға көтерген оң тізесін,
 Елге-қазық, жұртқа-бест Шебем бар деп.
 Мәсекен, Тәшекен мен Жақып ағай,
 Шеті суат дария көлім бар деп
 Қалтам тақыр, қыз алар қалың беріп.
 Жаным қалса жарайды елге келіп.
 Күйеуі келіп сайраңдап жатқан күні,
 Сүйгенім кете барды қасыма еріп.
 Содан нағашылары жол-жоралғысын жасап келінді алып қалыпты.

Мен халқымның қаймағы едім

Әйгілі композитор, әнші, ақын Үкілі Ыбырай өткір тілді, мысқылшыл да болған адам. Ақынның Маймақ деген кедей ауылдасы орыс мектебінде оқып, кейін болыс болып танау көтеріп жүретін болыпты. Бір күні Ыбырайды да танымаған болып өте бергенде ақын оны тоқтатып қойып;

Бұқшантайдың баласы Маймақ едің,
 Өлі жүтің түспеген тайлақ едің.
 Әкенді көрмесем де естуім бар,
 Арбаң жалғыз сиыр байлап едің.
 Бір қатынға беруге малың жетпей,
 Отыз беске келгенше бойдақ едің.
 Мен сені жамандайын дегенім жоқ,

Сен қаспақ, мен халқымның қаймағы едім – деп әбден әжуалап, болысты тәубасына кетіріпті.

Үкілі Ыбырайдың "Бес саусағы"

Жуырда бір жиында Қызылсая ауылынан келген Ендіөлмес Қарарұлы құбылта күйқылжытып ән салды. Әні тосын, сөзінде естімеген жаңалық бар екен. Іле әңгімеге тарттым. Ендіөлместің айтуына қарағанда әні де, сөзі де атақты Үкілі Ыбырайдікі болып шықты. Есіме Біржандікі аталып жүрген әдемі "Он саусақ" әні түсті. Әннің иірім, қайырымында ерекше құлшырып түсер ерке екпін, қайырмалап соғар сұлу толқын бар. Ойына Ыбырайдың "Толқын", "Қызыл асық" әуендерін оралтады, стильдік сипаты, болмыс бітімі мен мінезі бір жүректен шықтық дейтіндей-ақ. Амал қанша, "Он саусақ" Біржекеннің стилі бөлек, биікке шырқап салар әндерінің қатарына қосылып жүр.

Дей тұрсақ та "Он саусақтың" нақ иесінің кім екендігін музыка зерттеушілер еншісіне қалдыра тұрып "Он саусақпен" тақырыптас, типтес, "Бес саусақтың" сөзін газетке ұсынуды жөн көрдік-дейді Т.Қажыбаев.

Бес саусақ

Бірінші салдым жүзік бас бармаққа, Бес саусақ өлшемменен түгендедім,
 Көңілім осы күні әрбір жақта. Алдында ағалардың күлендедім.

Көділім әрбір жақта болмас еді, Құдайым өзіме өнер бергенен соң,
Қалқамен бір түн жатсам алтын тақта. Қыздардың бесті асауын
жүгендедім,-

Екінші салдым жүзік сұқ қолыма.

Қаз ілген қара лапын түсер торға

Алыстан ат аямай келгенімде, Одан соң жылжып түстім білегіме, Қалқатай,
түсе көрме бөтен жолға. Ей, алла, жеткізе көр тілегіме.

Үшінші салдым жүзік ортап қолға, Тілегім әлде болса толып жатыр,

Жауабы жақсылардың сондай жорға. Орайын жасыл жібек білегіме.

Бір жерге екі жақсы қосылмайды, Одан соң жылжып түстім жауырыныма,

Бір жақсы бір жаманмен жүрер зорға. Қалқатай іздеп келдім ауылыңа.

Төртінші салдым жүзік аты жоққа Қалқаны іздеп жүріп тауып алып,

Ағалар қызықпаңыз дүние боққа. Қолынан тартып алдым бауырыма,-

Опасыз бұл дүниенің малы екен ғой,

Басында қызығыппыз алтын шокқа.

Бесінші салдым жүзік шынышаққа,

Алланың кім таласар берген баққа.

Кешегі жарқ-жүрқ етіп жүрген қалқам,

Келсді сәпкеу салып арғымаққа.

Ыбырайдың Доскейге айтқаны

Өнермен таныстырдым оң мен солды,

Дәулетке көре алмассың менен молды.

Кеше арналып көпкенде, алтын артқан,

Естіп пе едің Атығай Қосшығұлды

Үкілі Ыбырайдың ұсталуы.

Кеңес өкіметі алғашқы орнағап жылдары асыра сілтеуден қазақ елі көп
қиыншылықтарды басынан кешіргендігі мәлім.

Ақ келді - атыма мінді,

Ағымды төкті.

Қызыл келді - қызыма мінді,

Қанымды төкті.

О Алла! Мұны көрсеткенше,

Алсаң нетті!-

деп бір ақсақал қызылдың командиріне кездігін сұғып алып, атылып қалған.

Осынау адам төзгісіз жағдайды бастан кешірген Үкілі Ыбырай ағамыз
толғанбай қалмайды. Бірде ол Ресейдің бұрынғы ақ патшасы Николай мен
Сталинді салыстыра отырып өлең шығарады.

1891 жылы өнерді түсінетін патша мұрагері Николай Алексеевич Омбыға
келгенде Ыбырайға таң калыш, би-болыстардың көзінше өзін қатты сыйлағаны
белгілі,

Айналайын Николай,

Әулім барқыт кигіздің.
 Қос жорғамен,
 Көлбеңдетіп жүргіздің.
 Асыл білмес наданның
 Бастарын маған игіздің.

депті. Ал Сталинге:

Еневді ұрайын Сталин,
 Теріден шалбар кигіздің,
 Пар өгіздің көтінен
 Күйбеңдетіп жүргіздің.
 Асылды білмес наданға
 Басымды менің игіздің
 Талдан таяқ мінгіздің,
 Түреген тұрып сигіздің-деген екен.

Шындықты, әділікті аттап өте алмаған ақын міне осылай депті. Содан," шаш ал десе бас алатын", белсенділер.

"Ойбай, мынау Ыбырай Сталинге қарсы. Оны боқтады", – деп 71-дегі ақсақалды 1931 жылы күзде ұстатып жіберіпті. Корінде өкіргірлер - ай, 80-ге қараған шалдан да қорыққан екенсіңдер ғой! Көкшетау вокзалынан поезбен жөнелтердегі Үкілі Ыбырай жиналған көпке:

Адамға жазды нәсіп әлде қайдан,
 Болмайды іс түскенде ешбір айлаң.
 Айғайлап күңіретіп Көкшетауым,
 Көсіліп мекен еткен сәлем саған.
 Мен келдім теміржолға аяқ басып,
 Кең жайлау Сарыарқаға амандасып.
 Жиылып өңпең маңғаз зар жылады,
 Көзінен қанды жасы араласып.
 Айғайлап ән саламын халқым енді,
 Қарауыл аруағың білер мені.
 Жамиғат құлақ салып тыңдасаңыз,
 Тыңдайтын адам болса бұл өлеңді.
 Будақтатып бұрқылдап пойыз кетті,
 Көкшетау айналайын көрсем бе енді.
 Жан даусын Ыбырайдың қамыққанда,
 Қалың ел ардақтаған білер ме енді?
 Кең дүние маған тарын заман болды,
 Айтайын, халқым, саған зарымды енді.
 Хан, қара, Алаш демей қолымды арттым,
 Кез келген жақсы-жайсаң таңырқаттым.
 Ортаңда бұлбұлдайын сайраушы едім,
 Осылай қайран дүние жабырқаттын.
 Желпініп стек жайған жерім қалды,
 Тізелес бірге өскен елім қалды.
 Ортаңда ақиықтай саңқылдаушы ем,

Есенбай, Оқтықбайдай елім қалды.
 Дария көл, құрғақ құмға аяқ бастық,
 Кеңжайлау Сарыарқамен амандастық.
 Көк зеңгір көрінетін Жалғыз тауым,
 Топырақ туғап жермен бақылдастық.
 Алтын бесік, ақ орда аппақ майым,
 Ел қонысқа жарасқан көк орайым.
 Ғарып пен ғасырға кәсіп болған,
 Дариядай Тораңғұл мен Жалғызтауым.
 Дәм айдап, халайық шықтым шетке,
 Алла нәсіп етпесе үміт етпе.
 Дүниеден қазам жетіп өтіп кетсем,

Бақылдық сөзім жетсін қалың көшке, – деп халқымен хоптасып жүріп кетіпті. Әрі қарай Жанатай Бекенов былай дейді:

"Онымен қоймай Үкілі Ыбырайдың баласы Өстемірге де қауіп төнеді. Айыртау аудандық партия комитеті Өстемір Сандыбаев өкіметке қарсы адамның баласы, оны партия қатарынан шығарып, жауапқа тарту керек деген қаулы шығарды.

Өмірбай Ыбыраев бұл кезде Солтүстік Қазақстан облыстық мал совхоздары кәсіподақ комитеті төрағасының орылбасары болатын. Кейіннен осы комитеттің төрағасы болып сайланды. Облыстық партия комитетінің ұйғаруы бойынша ол кісі партия комиссиясының штаттан тыс зерттеуші қызметкері болып бекітілді. Өмсең арнайы тапсырма бойынша 1939 жылы наурыз айында Атбасар, Есіл аудандарында көптеген коммунистердің жазықсыз партиядан шығарылып, заңсыз сотталғандықтары жайлы өтінішіп қарауға қатысады. Өйткені бүкіл Кеңестер еліндегі сияқты, бұл жерлерде де жалақорлар шектен тыс тым көбейіп, "халық жауларын" партиядан шығару, сотқа тарту, түрмеге отырғызу жаппай өріс алып кеткен-ді.

Бұл кезде Үкілі Ыбырайдың баласы Өстемір де қуғындалып, басына түскен "ауыр істен" мең-зең болып, аса қатты қиыншылыққа ұшыраған еді. Өмірбай ағай Өстемірдің де жеке ісімен жан-жақты танысады. Сандубаев Өстемір Ыбырайұлы 1920 жылдан комсомол мүшесі, Қызылжар қаласындағы педагогикалық техникумды бітірген сауатты адам. Жергілікті партия комитеті оны халық сотының төрағалығы қызметіне қояды. Сандубаев бұл қызметті 1937 жылға дейін атқарады. Ақыр аяғында жер асты жік шығып, 37-нің қаһарлы құрығының бұғалығы оның да мойнына келіп оратылады. Сондағы тағылған жала: "Бұл халық жауының баласы. Әкесі өкіметке қарсы өлең айтқан. Сол үшін оны қатты жазалау керек" делінген.

Өстемір өзінің адал коммунист екенін айтып, Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетіне шағым жазады. Ол 1922 жылы Қосан екеуі Кузьмин, Нояндин, Ф.Соколов, М.Перекальский, Кузнецов, Вдовин деген партизандарды Колчак әскерлерінен жасырып, аман алып қалды. Өстемір түрмеде отырған кезде бұл аталған адамдардың бәрі де аман сау болатын.

Айыртау аудандық партия комитетінің бюросы Сандыбаев Өстемір Ыбырайұлына шығарылған шешімді облыстық партия комитетінің комиссиясы

қарайды. Комиссияның төрағасы Сағалбай Жанбаев, ал мүшесі Өмірбай Ыбыраев еді. Сонымен бірге ВКП(б) Орталық Комитетінің мүшелігіне кандидат Ч.Зотов деген келіп, бұл істерді қарауға жалпы баспылық жасайды.

Өмірбай ағай Өстемірді партия қатарынан шығарып, жауапқа тарту жөніндегі Айыртау аудандық партия комитетінің қаулысын қайтадан жазып, Сандыбаевты партия қатарында қалдыру жөнінде ұсыныс жасайды. Бірақ неге екені белгісіз С.Жанбаев: “Жоқ, ол істі сол күйінде қалдыр”, – дейді. Бастық айтты, бітті. Өмекен қаулы жобасын машинкаға бастырады да С.Жанбаевқа тапсырайын деп келсе, ол кісі бөлмесінен бір жаққа шығып кетеді. Содан ол материалдарды Н.Зотовқа табыс етеді де өз жұмысына оралады.

Түскі астан келгеннен кейін Өмірбайды Н.Зотов шақырып жатыр, дейді. Келсе, Н.Зотов әлгі материалдарды оқып отыр екен.

- Қаулының жобасын неліктен бұрынғы күйде қалдырғансыз. Адам тағдырын осылай шешуге бола ма? Коммунистік принцип қайда, – дейді. “Батырға да жан керек” деген. Ол шындығын айтады. Осылай жазу керек деп нұсқау берген мынау отырған С.Жанбаев жолдас еді дейді. Н.Зотов екеуіне:

- Сәл тыңдаңдар, мен айтайын, – дейді. Ыбырай Сандыбаев өзі оқымаған, кедей адам. Оның мамандығы – ақындық. Ол капиталистік дәуірді мақтап, байлардан ақша алып, күнін көрді. Ақын адам ұрлық істей алмайды. Басқа жұмысқа тағы да ыңғайы келмейді. Ал енді патша құлады. Енді ол жаңа заманды сипаттауы керек еді. Неге сипаттамады, неліктен оған үн қатпады? Оған кім кінәлі? Ең алдымен басқарушы органдарда жүрген Қазақстанның коммунистері кінәлі.

Екіншіден, Ыбырай Сандыбаев үшін баласы кінәлі болмайды. Себебі ол әкесінің жолын ұстаған жоқ. Жасынан комсомол мүшесі болды. Одан кейін коммунистік партия жолына түсті. Педагогикалық техникумнан білім алып, Кеңес үкіметінің органдарында қызмет атқарумен болды.

Сонда С.Жанбаев орнынан ұшып тұрып: - Зотов жолдас, мен қателестім, кешіріңіз, – деді. Бұдан кейін Н.Зотов Өстемірді шақыртып алғызyp:

- Келешекте де ұстаған бағытыңыздан таймаңыз. Жаңа құрылыс ісіне белсене қатысыңыз. Таптық қырағылығыңызды берік ұстаныңыз. Облыстық партия комитеті сізге сөгіс беріп, партия қатарында қалдырды – деп қолын ұстап құттықтады. Өстемір болса, қуаңнан жылап жіберді. Сөйтіп, ол төніп келе жатқан апаттан осылайша аман қалды. Осыдан кейін онымен сөйлесуге, пікірлесуге оң жағдай туады. Өмірбай ағай Өстемірден әкесі Ыбырайдан не хабар барын сұрайды.
- Былай болсын, – дейді Өстемір. – Сіз менен ол жөнінде сұраған жоқсыз мен сізге тіс жарып еш нәрсе айтқаным жоқ. Әйтпесе, бір үлкен пәледен зордың күшімен құтылдым ба дегенде екіншісіне тұтылуыңыз әбден мүмкін. Заман болса күйіп, өртеніп тұрғаны мынау. Жағдай өте қорқынышты. Өмекен ол жөнінде жан адамға айтпауы жөнінде қос қолын кеудесіне басып уәде етеді.
- Әкемді 1931 жылдың қараша айының 10-шы жұлдызында елде жасырынып жүрген жерінен ұстап алып кеткен. Сол әкеткеннен Қызылжардан бірақ шығарышты. Содан артынан іздеп баруға мүмкіндік

қайда? Ат ізін салайын десең, өз басыңнан қорқып, үріккен бір заман. Сөйтіп жүріп, күндер өтті, жылжып жылдар келеді. 1932 жылдың жаз айында Орал қаласынан белгісіз біреудің Өстемірге жазған хаты келеді. Онда былай делінгіті: “Өстемір қарағым, әкең Үкілі Ыбырай қазір бір кісінің үйінде жатыр. Кәрілігіне, әрі ауру болғанына байланысты түрмеден босап шыққан екен. Елге қайтуға қаражаты жоқ оның үстіне ас тұрмайтын ауруға шалдыққан. Өздігінен жүріп-тұруға шамасы жоқ. Жағдайың келсе әкенді еліңе алып кет.”

Содан Өстемір Саумалкөлде тұратып жақыны Уәли Әлиевті жанына алып, Орал қайдасың деп жолға шығады. Жазылған дерек бойынша келсе, әл үстінде жатқан әкесі Ыбырайдың үстінен шығады. Бір кезде ел еркесі болып, Үкілі атанған атақты ақын, теңдесі жоқ әнші, композитордың қос жанары күл астында енді-енді сөнгелі тұрған қайың шоғындай сығырайып қалған екен. Еті жоқ, мейлінше суалған, сақал-мұрт өскен. Дөңгелек беті бір уыстай болып қалған.

Әке мен бала бірін-бірі өзер таниды. Әл үстінде жатқан Ыбекең кемсеңдеп жылайын деп еді шамасы келмей, кірпігі ғана қимылдайды.

- Әке, әкежапым. Сені көруім пшын ба, әлде түсім бе? Қалайша мұндай күнге түскенсің. Тірі аруақ болып қалыпсың. Қайтсе де елге апарамын сені. Туған жерге жеткіземін. Сені апарғаннан кейін ертеңіне соттап жіберсе де мейлі, – деп Өстемір екі көзге ерік бергеді...

Ыбекең әл үстінде жатса да есінен айырылмаған екеп. Ол қинала басын көтереді де:

- Бұған да шүкір: Сені көремін деп ойлаған жоқ едім. Алланың жазуы осы болар... Не болса да топырақ маған осы жерден бұйырған пығар. Енді мені ешқайда сүйреме. Басыңа сор боламын. Тек басымды оң қаратып қолыңнан жерлесен болды, – дейді, де көз жұмады."

Мәмбетәлі

М. Сердалин /1865-1914/ - қазақтан шыққан алғашқы білікті де білімді экономис. Ол әдебиет пен тарих саласында да ізденістер жүргізіп, ғылыми еңбектер жазған озық ойлы оқымысты. Қарауыл Шұңғырша атасына жатады. 1889 жылы Омбы техникалық училищесінен саяси сенімсіз деп оқудан шығарылған. Атығай Қуанышбай би бір батасында:

Шолақтай бол Үйсінде,
Көпке пайдам тисін де.
Мәмбетәлі мырзадай,
Өсуіне өрістің!-депті.

Барлық сапалы ғұмырын есесі кетіп жүрген елінің жоғын жоқтауға арнап, осы бір ізгі жолға барлық білімі мен қажыр-қайратын сарп еткен Мәмбетәлінің есімі де, еңбегі де ұрпаққа ұлағат. С. Жүнісов былай жазыпты:

- Құлагердің жыры түтіл дауы да бітті ғой, – деген Сүлеймен болысқа:
- Сүлеке, Құлагер жыры неге бітеді дейсіз. Жоқ, ол жыр жаңа басталған сияқты...

"Құлагер" әні мәңгі қалады. Сонда "Құлагер" әніне алғысын айтар, дүлдүлге ор қазып, ақын жүрегіне қаза екендерге қарғысын айтар ұрпақ табылып... – деген екен Мәмбетәлі.

1913 жылы Ақан сері қайтқанда Мәмбетәлі әнші, ақындарды жинап, ән, өлеңмен жоқтау айтқызыпты. Қабір басында Мәмбетәлі сөйлеп:

- Мың кісіге татитын Ақап-ай, бір кісінің өлімінде кеттің-ау! – деп жұрттың бәрінің көңілін босатқан екен.

Уақ Тілептің Мәмбеталыға берген батасы

Әумін, деп берейін батамды,
 Күдірейтпе еліңе жотанды.
 Жақсы азамат әмөңда,
 Ұмытпас халқы мен Отанды.
 Ұлықтық болмасын мақсатың
 Әр ісің, қадамың жатқа сын.
 Адамдық, арлылық мінезбен
 Ауызда жүрсінші жақсы атың.
 Сөз сөйле ойланып жүйелі,
 Есті адам зердеге түйеді.
 Жау тисе тайсалмай оқтан да,
 Адал ұл отқа да күйеді.
 Естимін сені де сондай деп,
 Сол үшін ел-жұртың сүйеді.
 Тағы да үстейін батамды,
 Сыйлай жүр қартайған атанды.
 Бақ қонса басыңа таспағын,
 Сүрінсең түзей біл қатанды.
 Әділдік ақылдың қаруы,
 Шын ердің сай келер аруы.
 Қазақты алалап бөлмейтін
 Есті ердің болмайды руы.
 Сен шетте саяқсың, біз мұнда,
 Сөзімді хаттап ап, тіз тыңда,
 Жеріне иелік ете алмай,
 Жүрегім жаралы, сыз-мұнда.
 Күн туса еңсені көтерер,
 Сендерсіз тоз-тоз боп кетер ел.
 Тойымсыз келімсек тажалың,
 Білсеңші, солардан ажалың.
 Сүліктей қаныңды сорса да
 Тақсырлап, табанын жаладың...
 Таппадың құтылар амалың,
 Жақсының жастырмай қадамың.
 Жаудырып сұмдығын жаланың,

Жауының бекіттің камалын.
 Өзді-өзің мұқатып жыққанда
 Ойладың нені ұтам, табамын?
 Ұқсаңшы, жұтылып кетпеуді,
 Алаусыз, мансапқор қазағым.
 Күн тусын, еңсепі көтерер,
 Жат жауды бұқтырып шегерер
 Нұр жаусын, арай таң аттырып,
 Халқымды қызыққа батырып,
 Сендерді бірлікке бастасын,
 Еркін ел, өнерлі ер көгерер!

Бәкет ақын

Қазақ елі суырып салма ақындарға, күміс көмей әншілерге, сал-серілерге, ақпа шешендерге, тағы басқа өнер иелеріне бай. Өкініштісі сол- кейбір өнер иелерінің есімдері көпке беймәлім. Солардың бірі- қазіргі Есіл ауданындағы Жарғайың ауылының тумасы Бәкет Құтышұлы (1886-1950 ж.) еді. Ол ақындар айтысына қатыспағанымен, той-жиындардың ажары бола болған азамат болған екен.

Бәкет ақын жігіт кезінде Көкше жерінде, Ақберлі-Шолпан деген елде нағашыларын аралап елге келе жатады. Елінен Наурыз айының соңғы кезінде шықса керек. Содан нағашылап мамыр айының ортасына дейін жүріп қалады. Үстінде қыстық киім, мамыр айының алғашқы ыстығы Бәкетті шөлдетіп, әрі атсоқты болып шаршап, бір ауылға жетеді. Жайлауға әлі көшпей, үй жанына киіз үй тігіп отырған бір үйге ат басын бұрады. Атып байлап, дыбыс бере үйге жақындай бергенде үй ішінен: “Ойбай, біреу келе жатыр, самаурынды ши ішіне жасыра ғой” – деген әйел даусын Бәкет анық естиді.

Сәлем беріп кіріп келсе бір жас келіншек, жаулықты мосқал әйел және кесте тігіп отырған қыз бар екен үйде. Ортада қоламтасы сөне қоймай, бықсыған от, ши ішінде бұрқылдап қайнап тұрған самаурынның дыбысы шығады. Рұқсат болса сусындайын деп түскенін айтады Бәкет. Сонда келіншек: “Қымыз уақыты емес, айранды сіз ішпепсіз, жолаушының жолы жүрсе бітеді деген. Мына кісіге түннен қалған көжені ысытып бере ғой!” – дейді мосқал әйелге. Көжесін сапырып, қоламтаға қоя бергенде бұл іске шыдай алмаған Бәкет айғайға бастады:

Жолаушы мен бір кәріп жолым нашар,
 Халқымның жүйрігі едім көңілін ашар.
 Таныстығым жоқ еді сіздерменен,
 Құдағи, есепсізбе, құдашалар.

Нағашыма барып келем өлеңменен,
 Жұртымды сайрапдадым дөңешменен,
 Ши ішінде самаурын суылдап тұр,
 Алдайын деп отырымысың көжеңменен.

Үйімде ұным жоқ деп ақырасың,
Самаурын ши ішінде жасырасың,
Қара көжең болып па маған дәрі,
Көжеңді қымыздай ғып сапырасың.

Сөзім бар алуан-шекер тізілмеген,
Жүйрік едім күйрығы сүзілмеген,
Атығай-Қарауылмен тұтас еліміз,
Ежелден қонақасым үзілмеген.

Япырмай, бұзылды ма мына заман?
Түсіңбей айтқан сөзге кейбір надан,
Құдайы мейманыңнан жасырасың,
Сүйтіп ішкен бола ма асың адал.

Сонда манағы мосқал әйел: “Қарағым-ай, атың кім еді? Ауыл арасының біреуі екен деп едік,” – деп көжені ыстық қоламтадан ала бергенде көже отқа төгіліп, Бәкеттің үстін ыстық қоламта алып кетеді. Сонда Бәкет:

Қызыл тіл ық пен желге жүргізгенің,
Аз нәрсе сараңдық білдіргенің,
Шайыңды жасырғанмен және қоймай,
Үстімді қоламтамеш күйгізгенің.

Байлар берер малына қайыр-зекет,
Қара тасты қақ жарған тілім лөкст,
Атығай-Қарауылға құлаш жайған,
Сұрасаң менің атым-ақын Бәкет.

Сүйткенде келіншек шиді ашып, самаурынды от басына алып келеді. Сонда Бәкет:

Сөйледім жақсыларға судай тасып,
Кетуші ем, құрбылар мен көңіл ашып,
Мән-жайын құдағидың жаңа білдім,
Алайын самаурынмен амандасып.

Ассалаумағалейкум, самаурыным,
Бұрыпнан білмеуші ме ең менің сырым,
Сұрасаң менің атым ақын Бәкет,
Атығай-Қарауылға мағлұммың.

Даладан біздің дыбыс келген шақта,
Құдағи, еш бермедің маған қырын,
Шыға беріп қатыпша күңкілдемей,
Көзбе-көз мен айтайын іштің кірін.

Атығай-Қарауыл мен Керей-Уақ,

Баласын төрт момынның аралап ем,
 Япыр-ай, көрмеп едім мұндай ырым,
 Екі қатып, бір қызбен төртеу-ақпыз,
 Ішіндегі жетпей ме суың?
 Ішіндегі дәміңе жарымайтын,
 Төртеуіміз де болдық па бірдей құрым.
 Дәмінді жаратты Алла көп ішін деп,
 Самаурын, не себептеп жасырындың?

Мосқал әйел: "Қарағым осы өлеңді тоқтат, тоқтатпасаң үшеуімізді үш жерге бауыздап кет!" – дейді. Қыз түрегеліп төрге көрпе төсейді, шай ішіледі. Қыз ақынға жібек орамал сыйлайды, әйел шапан жабады. Сонда Бәкеттің айтқаны:

Қарағым, ақылыңды жаңа таптың,
 Түлкі едің ойдан қапқан, шыннан қақтым,
 Жасырынған сөйлемді самаурыпқа,
 Құдайым кез келтіріп мен заржақтың.
 Көргенімнің бәрі де кешу болсын,
 Үстіме шеті жібек шапан жаптың,
 Аруақ ырза болсын бергеніңе,
 Шырағым мұндай жолды білгеніңе,
 Құдаша еске сақта-атым Бәкет
 Көз салған мен бір жүйрік елдегіге.
 Шай мен қыздың ықыласына тойған Бәкет аттаныш кетіпті.

ҚАРАУЫЛ ҚАРСАҚ АҚЫН

Кезінде өз еліне аты шығып, Үкілі Ыбырайдың серігі, әнін үйренген пәкірті болған Нартай Бекежанов пен бірге әп салып, "Қос жырау" атанған, бірақ қалың көпшілікке әлі де жете танылмай, әділ бағасын алмаған ақынның бірі – Қарсақ Қопабаев. /1882-1974/.

XX ғасырдың басында Есіл өңірінде патшалық Ресейдің отарлау саясатының тағы бір көрінісі, тұрғылықты халықтың жеріне орыс қара шекпенділері келіп қоныстана бастады. Туған ел мен жерді тастап, көз жасы көл болып, күңіренген халық 1912 ж. Сыр бойына қарай көшеді. Осы көпкеш топтың ішінде еліне өнші, ақын атана бастаған 40 үйді басқарған Қарсақ та бар еді.

Ел қайда, Есіл қайда – ата мекен,
 Көңілім елімді ойлап қапада екен.
 Елің мен туған жерің еске түссе,

Қайысып қабырғаңа батады екен, – деп басталатын өлең Қарсақтың алғаш туындысы.

Қарсақ Қопабаев Торғай облысы Державин ауданы Братолюбовский совхозының же рінде, кедей шаруа семьясында дүниеге келген. Руы – қарауыл, оның ішінде орақ. Жас кезінен өлең мен жырға әуес болған ақын бертін келе сырнаймен қосылып әп айтуға машыктанып, өз шығармаларын әнімен орындаған. Ауыл молдаларынан оқып хат таниды.

Атандым ақын Қарсақ бала жастан,
 Құрбым жоқ қатарымда менен асқан.
 Жиылып қанша халық келсе дағы,
 Өлеңді зулатамын тоқтамастан.

1914 жылы ақып атақты Нартай Бекежановпен танысады, ел аралап ән салып, жүрген жерлерін думанға бөлейді.

Бірақ, патша өкіметі ақынды бұл жерде де тыныш қалдырмайды. 1916 жылдың июнь жарлығы қазақ халқы үшін тағы да үлкен қайғы болып жабысады. Ақын туған жеріне елінің өз басының қайғылы халін баяндайтын ұзақ хат жолдайды.

Көрмеген әуел бастан ата-бабам,
 Жастықта кез боп тұр ғой қайғы маған.
 Қалың ел туған жерден безген басым
 Жұмысқа басқа түскен қапаланам.
 Көңілім балалықта судай тастың,
 Көтеріп түз несібе алысқа астым.
 Жеріме ата-бабам мекен еткен,
 Отарлап қала салтып араластың,
 Елімменен жерімнен безіп кеттім.
 Суынан Сырдарияның көктей өттім
 Секілді құрған тордай ақ сұңқарға,
 Жылына он алтының тағы жеттім.
 Аман бол туған-туыс, өскен жерім,
 Бұл күнде қалың қалай қайран елім.
 Николай солдат сұрап қазағымнан,
 Келің тұр ұлықтардан бізге керім.
 Қайғыға сорлы қазақ улап жатыр,
 Асаулар бұғалықта тулап жатыр.
 Қолдағы айырылдық деп жас ұланнан,
 Кемпір-шал қойдай маңырап шулап жатыр.
 Есен бол қайран елім мен көргенше,
 Еліме көңілім асық жөнелгенше.
 Бұл қағаз жете қалса аман-есен
 Сақтай гөр бой тұмар ғып өле-өлгенше.
 Болмады қашқанымнан ешбір пайда,
 Таппадым сасқанымнан ақыл-айла,
 Қазақтан солдат алмай бағам деген
 Николай өзің айтқан уәде қайда?!
 Еңбекші ел жылай берсе бағың таяр
 Айтылған серт етіп сөзден тайма.
 Зарлаған жас басынан біз бір ғаріп,
 Барады қайғы-қасірет ішті жарып,
 Құтылып бұл қысымнан көңіл мәз боп
 Көретін күн бар ма екен бізге жарық
 Басыма дәулет енді қонар ма екен,

Шат болып көңіл шіркін толар ма екен.
 Құтылып жауыздардың қармағынан
 Бостандық сорлы басқа болар ма екен?!
 Күн туып бір жағынан атып таңым
 Жарыққа қараңғыдан шығар ма екем.
 Кез болды сорлы басқа құрған торың,
 Ашылар қайда барсам менің сорым.
 Болған соң судай ылай, қу заманың
 Қайғының киіп тұрмың қара тонын.
 Мінекей ішім толды қайғы-шерден,
 Қасіретім бастан асты менің көрген.
 Июньнің 25 жарлығы кеп
 Түк қоймай алды дейді кемешерден.
 Ер жігіт жас шағында не көрмейді,
 Не кешіп, дүниеден не келмейді.
 Қайран ел іздеп сені табар едім
 Шырмалтып сұм келейлік жібермейді
 Қайран ел пын кете ме сенің сәніп,
 Қаражат саған жетер жоқ қой халім.
 Жаяулап қайтсем дағы жетер едім
 Патшаның қыспағынан қалса жаным.

Келіп тұр қатты қайғы көп қауымға,
 Еліме жетсем екен денім сауда.
 Алыстан қағазбенен хабарластым
 Көп-көп сәлем Тоқтауыл мен Бектауылға.
 Халқымның сағындым ғой аңсап бәрін,
 Сөзімнің айып етпе жаңсақтарын.
 Патшаның жарлығынан қысылғаннан
 Наз қылып мұны жазған Қарсақтарын.

Содан Қарсақ 1920 ж. Қызылжар келеді. Қызылжарда 4-5 жыл тұрып
 Қарсақ Державин ауданындағы Есілдің Далабай қойнауына өзінің туған жері
 Братолюбовский совхозына орналасады.

Ал десе мен бір жүйрік ағындаған,
 Тұяғым тасқа тиіп шалынбаған.
 20-25 –ке келгенінде
 Жігіт пе жақсы атаққа тағылмаған.
 Ризамын табиғаттың бергеніне
 Халықтың әуес етті бәрін маған, -
 деп келген ақынын Есіл бойы құрметпен қарсы алды.

Қарсақ ақынның тапқырлығы

Атақты ақын Қопабайдың Қарсағы жерлесі Намазбайдың үйіне келіп
 сырқаттанып жүрген бе, бүк түсіп жатып алыпты. Сонда құрдасы Жаңбыршы: "-

Уа, Қарсақ, біз сені ақын дейміз. Баяғыда естуің бар қалмақ қазақты шабамын деп келе жатып: - Қазақты барып біліңдерші, қанша ақыны бар екен, – деп адамдарын жортуылға жіберіпті. Барып келген кісілер Қонтажы ханға: - Уа, хан ием барып келдік. Жеті ақыны бар екен. Сонда хан: - Жеті ақыны жеті тау емес пе? Жеті таудан өту қиын емес пе? Аттың басын кері бұрыңдар" деген екен. Сол сияқты осы тойда домбыранды қолыңа алып ән салмайсың ба? Әйтпесе дәмді сөз айтпайсың ба дегенде Қарсақ ұшып тұрып:

- Баласы Қопабайдың атым Қарсақ,
Болмайды біздің сөзде ешбір жаңсақ.
Егерде басың бұлтты бола қалса,

Жаман дос жүрер сізден қашып алшақ, – деп - Әй, осының өзі бір әңгіме емес пе депті де қисая кетіпті.

Қарсақ пен Сәмен

Сәмен Қарауыл ішіндегі Қантай атасынан шыққан ақын екен. Сол Сәмен:

Жүрмісің аман-есен Қарсақ інім,
Көңіл жақын, ауылым алшақ інім.
Амандық арамыздан ұзап кетсе
Сағынып отырамыз аңсап інім.
Быттырдан көргенім жоқ өзіңді інім,
Бәйге алған екі дайда төзімді інім.
Сен бір дария халыққа түгел жеткен
Көргенде мақтамаймын көзіңді інім
Кетпейді сәлем беріп келіп інім,
Сыртыңнан отырамыз естіп інім, – дегенде
-Ассалаумағалейкум, Сәмен аға,
Сөзіңіз бек мүләйім әдемі аға.
Болса да ауылы алыс, көңілі жуық
Сағыныш Сізге жаздым сәлем аға.
Амандық арамыздан үзілмессін
Біткенше өміріміз төмәм аға
Менің көп әлі Сізден дөмем аға
Саяси қателесіп қалам ба деп
Қаламды қолға ұстадым әрең аға
Наз айтқан жарасады өкпең аға,
Мұратқа жеткен адам жоқ қой аға.
Жүремін кейде тарын, кейде кең боп
Армансыз адам бар ма өткен аға.
Өкпеңді мойынға алдым ақын аға.
Артсаң да қандай міндет мақұл аға.
Ағасың жасы үлкен ақылың көп,
Ұрысқаның сіздің маған мақұл аға, – деген жауап береді.

Сәмен:

Өзімше айтқан сөзім дұрыс, інім,

Төрт айда аттың басын әрең бүрдың,
 Колхозға істемейсің жұмыс, інім, – десе, Қарсақ:
 Әрине, сөзің мақұл бұлбұл аға,
 Құрбыңнан асып туған бағыңаға
 Жас толып, жер ортаға келгеннен соң,
 Жұмысты істей алмай жүрмін, аға,
 Жүресің бүркіт салып, сайран етіп,
 Мен оны Жүніспектен білдім, аға,
 Уставка нарушение болмай ма екен,
 Бірнеше ат орталықтан міндің, аға, – деп, қарсы дау айтады.

Қарсақ пен Нұрқан

Бір толайым тартыста жүлделі орынды жеңіп алған Қарсаққа той иелері ат мінгізеді. Нұрқан ағасы Қарсаққа "атыңды маған байла" деп қайта-қайта қолқа сала береді. Сонда Қарсекен былай деген екен дейді:

Тақылдап бала қоймадың,
 Байла деп алған бәйгемді,
 Қимасаң егер ағаңа,
 Ала ғой жаман байталды.

ҚАРСАҚТЫҢ А.ИМАНОВТЫ ЖЫРЛАУЫ

Ақын творчествосының негізгі бір көрінген пағы 1944 жылы Амангелді Имановтың қаза болғанына 25 жылдығына арналған жиында толғаған толғауы. Батырдың батырлығы жұрттан асқан,

Жолына социализм қадам басқан.
 Қасынан еңбекшіге қорған болып,
 Байлармен сол кезде-ақ қарсыласқан,
 Партия, өкіметпен орналасты,
 Елімнің қараңғыдан көзін ашты.
 Ортадан Қызыл туды көтерген соң
 Ел жеген қу мен сұмдар бізден қапты.
 Болды ғой өзі батыр, өзі мерген.
 Қайраты артық болды талай ерден.
 Бостандық азаматқа бола ма деп,
 Жинады көп халықты соңына ерген.
 Қайраты бала жастан судай тасты,
 Соңына ертіп алды талай жасты
 Жылында мың тоғыз жүз он алтыншы,
 Патшаға қарсы шығыш, ұйымдасты.
 Халықтың қамын ойлап болды қорған,
 Шығарды сан адамды түскен тордап,
 Заңына Николайдың қарсы болып,
 Соқтырды қару-жарақ өзі қолдап.

Біздің ел жауға жерін бере алмайды,
 Жау келсе бойын тежеп тұра алмайды.
 Орнаған байлық пенен бостандықты
 Сырттағы дұшпан күндеп көре алмайды.

Шағырай ақын мен Қарсақ

Қарауыл Қарсақ шешен қасындағы жігіттерімен Шағырайға сәлем беруге келіпті. Шағырайдың қартайған шағы, төсекте жатады екен. Сәлем беріп Қарсақ Шағырайға қолын ұсыныпты. Қарсақты үңіле қарап танып, қолын қысып тұрып Шағырай айтады:

Жиырма бестің ішінде
 Елжіреген серісің,
 Тоғайда жүрген бөрісің.
 Жігіттік желіп өтті,
 Кәрілік келіп жетті,
 Енді құрысып жатқан терісің.
 Отыз жастың ішінде
 Тауда жүрген ұлапсың,
 Кәрілік өлім келгесің,
 Енді толғанып жатқан
 Қара пұбар жылансың.
 Қызыл көз шал атандық,
 Әулис пірден бата алдық.
 Кәрілік кіріп аяққа
 Бір шеріге маталдық.
 Жолдас болдық таяққа,
 Әжім кірді қабаққа.
 Күшіген күстай сұңқылдап,
 Отырушы едік жиында,
 Сары қақырық кірді тамаққа.
 Кәрілік кірді басыма,
 Нысана кірді шаптыма,
 Қызғалдақтай қылтиып,
 Қыз-келіншек бәрі де
 Отырушы еді қасымда.
 Енді ит тимейтін арам аспын,
 Ризамын жасыма.
 Кәрілік түсті көзіме,
 Күрек тісім түскесін
 Ілгіш кірді сөзіме,
 Жай бұлтындай жалтандап,
 Қадірлі болдым еліме.
 Жиырма бестің ішінде
 Жұрт қызыққан өзіме.

Отырған жерден тұра алмай,
 Сұмдық кірді беліме.
 Енді дәурен болмайды,
 Тұқымы жоқ ексең де.

Осы сөзді айтып болғанда алысқан қолдары әлі айрылмаған екен. Сонда Қарсақ шешен:

Атың шыққан ғаламға
 Шағырай атты ағасың.
 Тілің жүйрік туғанпап,
 Сөз жүйесін табасың.
 Көзіңмен көріп өткіздің
 Жақсының неше сарасын.
 Жолдас болдың сіз таңдап,
 Ерлердің неше парасын.
 Шешен болып жасыңда,
 Бақыт қонып басыңа,
 Аузыңа, аға, қараттың
 Талай қазақ баласын.
 Айтамын тақпаң сөзімді,
 Жаңа көрдім өзіңді.
 Шығарып іштен айтасың
 Маржандай тізіп сөзіңді.
 Шағырай ақын атанған,
 Үмітім бар батаңнан.
 Басың шалып ұқпаспын
 Қисынсыз тақпақ-мақалдан,
 Болмады балаң жалғанда,
 Алтының жұртқа тамған да.
 Ер емессің кем туған,
 Қапа тартып зарлаңба.
 Тұяқсыз сұңқар өтпей ме?!
 Тұлпар мініп, ту ұстап,
 Өткен бір ата-бабаңыз,
 Жетпіс пенен сексеннің
 Арасында шаманыз.
 Нақыл болған халыққа
 Шығарған сөзің жарыққа.
 Сіздей жүйрік қарияны
 Іздесек қайдан табамыз.
 Атың шыққан ағасыз,
 Ғибрат сізден аламыз, –деген екен.

1923 жылы Қарсақ ақын Қызылжар уезіндегі Керей, Уақ елдерін аралайды. Бір сапарында Шағырай ақынның ауылына барады.

Сол ауылда Тасықұл деген кісінің үйіне түсіп, ән салады, жыр айтады. Осы отырыста Тасықұлдың баласы ақынға "бір көдеңе жарат" деп бір мың сом ақша

береді. Осы үйден аттанарда "Шағырай ақынға сәлем бермей кеткенім дұрыс болмас" деп қарт ақынның үйіне келеді. Шағырай сәлем берген Қарсақтың қолын жібермей төмендегі толғауын айтады: Шағырай:

Аралап жүруші едім елден елге,
Жасымда айналып ем мен де жемге.
Отырмын қартайған соң халім кетіп,
Шыға алмай қадам басып ешбір жерге.

Тасқұлдың баласынан болған олжа,
Қайырлы болсын, інім, бір мың теңге.
Әдетім ескілікті еске түсті,
Өзіңдей кез болған соң кемеңгерге.

Дауысың бұлбұл құстың сайрауындай,
Сөзің бар бейне ұқсас шалқар көлге.
Адамның өзің қатар жүйрігісін,
Келіп тұр айтқаныңнан бәрі жөнге.

Жасымда ақын болып еттім сайран,
Атымды Шағырай шешен халқым жайған.
Сыртыңнан атыңды естіп құмар едім,
Дәм тартып, Қарсақ інім, келдің қайдап.

Сырнайға өн қосып, өлең айтқан,
Отырмын дауысыңды естіп сонадайдан.
Өнердің артық біткен арқасында,
Біздердей қарт ағаңа тисін пайдаң.

Қарсақ:
Ал, аға, құмар болған мен Қарсағың,
Жел сөзге қайым біткен тіл мен жағым.
Атанған Шағырай шешен лақабың бар,
Халыққа мәшһүр болған аруағың.

Кетпекке сәлем беріп, жүзің көріп,
Менің де әдейі арнап келген шағым.
Сыйласқан аға болсаң сыйлап кетем,
Сынбайды дүние үшін менің сағым.
Мінекей, көрілігіңді есіме алдым,
Сүйейді үкімет те кедей табын.

Ақындық атамда жоқ бұрын соңға,
Берген соң сөз әлемін болдым жорға.
Отырсың қартайған соң қозғалмастан,
Секілді ақ сұңқардай түскен торға.

Атады Шағырай шешен халқың сыйлап
 Қолыңды сермегесің оң мен солға.
 Бұрынғы бастап жүрген өз жолың ғой.
 Ауылыңнан ат пен шапан алдым олжа.
 Баласы Тасықұлдың сыйлап берген,
 Ал, аға, риза бол бір мың сомға.

Жастықта тірлік деп тілегім сол,
 Елім барда өзімнің – дәулетім мол.
 Халықты мұңсыз ғып байытпақшы,
 Өділдік, ақиқатқа бастаған жол.

Саяси басшылықтың арқасында,
 Жауларға маңайдағы құрылған тор.
 Партия басқа елдермен теңдестіркем,
 Жастардың жаңа тілек мақсаты зор.

Байлық пен бостантықтың бәрі бізде,
 Ал, аға қартайсаң да болмаймыз қор.
 Рұқсат берсең енді аттанамын,
 Келгенше енді айналып кош, есен бол!

Қарсақтың сөзден тосылуы

Есіл бойында өмір сүрген Уәли деген кісіні жұрт "40 қуырдақ" деп атап кетіпті. Оның себебі бұл кісі жүрген жерінде тамаққа қарамай қуырдақ қуыртып жейді екен, немесе лақ сойғызады екен... "Лақ бақ ете қалғанда, шынының түбі тақ ете қалсын" деген сөз қалыпты бұл кісіден.

Уәли Қарсақ ақынмен құрдас екен. Қарсақ Қима жақтан "шаршаңқырап" келе жатып, мезгілсіз уақытта Уәлидің үйіне келіп қоныпты. Жайы болмаған ақын таңертең ерте тұрып жүруге дайындалып жатқанда Уәли:

Мінген атың Қарагер,
 Аш кеттің-ау сабаз ер.
 Тағы да қаңғып келерсің
 Сол "тойғаныпмен" бара бер, – депті. Қарсақ үндемеді.

Аңғал батырдың немересі Жанбатыр қажы

Атығай Аңғал батырдың баласы Бабаназар да оқыған, сауатты адам болыпты. Бабаназардың баласы Жапбатыр 5 жасынан бастап оқыған, діни сауаты мол адам екен. Өмірінде жеті рет қажыға барған, өзі шешен, суырып салма ақын, зерделі. Парасатты, адамгершілігі мол, халыққа сыйлы, беделді адам болыпты. Халықтың айтуы бойынша ұлы атасы Аңғал батырға тартқан деген аңыз бар. Солай да болған көрінеді. Айдауда жүрген Науан хазіретті Енесейден Атығай Бабаназар мен Жанбатыр алып келіпті.

Ол Наурызбай Таласов, Шаймерден Қосшығұловтардың жолын ұстанған қайрексерлердің бірі. 19 бен 31-дің арасын әскерге алуға байланысты /1916/ Жанбатыр қажының Сыздық Дүйсенбаев, Әбжан Әзібаев, Шәйке Хасенов, Нығметжан Бемұханбетов, Жаналы Мырзалиндермен бірге ішкі істер министіне жазған хатын Т.Садуақасов "Ел мен жер" кітабында жариялады. Бұл оның ел қамып ойлаған алаштың аяулы азаматы екенін көрсетеді. Ол дін мәселесінде қазақтардың еркіндік алуы үшін 1905 ж. Петерборға патшаның қабылдауына баруға әрекет жасайды Алдынан талай кедергі шығады. "Құпия" белгісімен жазылған жедел хатта Қотыркөл болысының болыснайы Сатыбай Бағошев уезд бастығына былай деп мәлімдейді: "Ж.Бабназаров с 6-го апреля находится тяжело больным /горячкой/". Бұл, әрине қасақана жасалған әрекет екені белгілі. Атығайдың Бағыс табынан шыққан Жанғал бидің немересі батагөй Қуанышпай би де:

Ай, Сатыбай, Сатыбай,

Шіренбе үйде жатып-ай.

Кісі ақысын көп жеген

Құса болар ақыр-ай,-

Деп оның мансапқорлығын, қараулығын сынап айтқан.

"Жамбыл" кеңшарының тұрғыны соғыс және епбек ардагері Рахымжан Алпысовтың айтуы бойынша:

1930-1932 жылдары ашаршылық болып, халқымыздың аштан қырылғаны тарихтан белгілі. Сол жылдың шілде, не тамыз айы болар, деп сөзін бастады. Ел жайлауда болатын, киіз үй тігіп алқа-қотан отырған кезен. Менің жиырмадан асқан жігіт кезім, әкем Алпыс шаруа еді. Малдарымызды орталыққа берген едік. Елдегі санасыз адамгершіліктен жұрдай болған алды-артына қарамайтын шолақ белсенділер біздің үйдің нәрселерін далаға лақтырып тастап, қажы-молдаларды 7-8 адамның аяқтарына кісен салып, біздің үйге қамағаны әлі есімде. Мұны естіген Жанбатыр сот төрағасына келіп:

Сұрасаң арғы атам Аңғал батыр,

Қажыға жеті барған мен Жанбатыр.

Қараңғы үйде қамалып халқым жатса,

Сондықтан келіп тұрған мен бір батыр – депті.

Жанбатыр қажының сөздері

Адамға қиып екен,

Шырақтарым, көпке жағу,

Кәрі-жас, ер-әйел,

Күллі жұрттың

Тұр-түрімен бабын табу

Бір адамның ойынан

Шықпай қалсан

Өмірі айтпағаныңды

Айтты деп жала жабу.

Қызыл тіл өнер алды, білім деген
 Білімсіз ілтипатқа ілінбеген
 Жігіттер шамаң келсе, бір сұлу ал
 Қиғаш қас, оймақ ауыз күлімдеген
 Екінші шамаң келсе, бір мылтық ал
 Көзіне көрінгенді ілем деген
 Істеп өт осыларды шамаң келсе,
 Бір күні шал боп қартайрсың күңіренген.

Адалдық ер жігітке жақпай қалмас,
 Арамдық бір айналып соқпай қалмас.
 Арғымақ арыды деп жамандама,
 Бір күйі келіп қалса, шаппай қалмас.

Бір дос бар, аргы түштен кетпей жүрген.
 Бір дос бар, алдап-сулап ептей жүрген.
 Көз көрсе қалбаң-құлбаң жалбақтайды,
 Ойынан арамдығы кетпей жүрген.

ЖАНБАТЫР ҚАЖЫПЫҢ өзін-ақтап алуы

Ел ішінің игі жақсыларын жылаңдай жалмай бастаған 1930 жылы ізіне түскен тіміскілеушілерден тасаланып Жөкей көлінің түстігінде Бүркітті тауын паналап жасырынып жүрген Жанбатырды қызылдың бір жансызы Закария деген ұстап, Еңбек-шілдер ауданының милиция бастығы Садақпаев Мәкәрімге алып келіп: Міне, Жанбатыр қажы деген осы, өзім ұстап, әкелдім, – деп мақтанады. Сонда Садақпаев: Жөке, мен сізді білмеймін, сіз мені білмейсіз, ал мына өз еліңіздің азаматы, осыған не дер едіңіз? – депті. Сонда, аузына келген сөзді ірікпеген қажы:

Ит үреді қашанда алысына,
 Үрмейді ел ішінде танысына,
 Иттен жаман халықта адамдар бар-,

Қарамас жақыны мен алысына, – дейді. – Жарайды Жөке, енді өмір тарихыңызды айтып жіберіңіз?

– Қалай айтсам екен, қара сөзбен бе, әлде өлеңмен бе? – дейді.

– Ерік өзіңізде, – дейді Садақпаев.

– Онда өлеңмен айтайын:

Бір жастан бес жасқа дейін кант жеп, кәмпит шайнадым,
 Бес жастан он беске дейін асық атып, доп ойнадым,
 Он беспен жиырма бесте, дәріс алып білім жолын тойладым,
 Отыз беске келгенше жастық шақты жоймадым,
 Қырық пен елу ішінде қорыққанымнан алладан,
 Меккеге баруымды қоймадым,
 Алпыс жасқа келгенде, қажы атын байланып,
 Адасқап қойдай айналып діндөрлыққа бойладым.

Жеңіс деген жаман жас,
 Жер таянбай тұра алмас.
 Жетпістен ассаң сексен тұр,
 Секіріп атқа міне алмас.
 Ат жақсысын міне алмас,
 Ас жақсысын іше алмас.
 Жиын-тойға бара алмас,
 Үйде отырып ыңқылдап,
 Ауру-сауын біле алмас.
 Ел қыдырсаң ағайын қылар өсек,
 Келіндер салып бермес төрге төсек.
 "Бұл шалдың алары жоқ, берері жоқ,
 Қаңғырып не ғып жүр" деп қылар өсек.

– Міне, бар өмір тарихым осы депті. Тыңдап болып: – Жәке, сізде төрт әйел бар дейді ғой.

Бұл қазіргі заманға ылайық іс емес, бұған не дейсіз? – дейді.

Төртеу емес жас шақта,
 Он шақты еді арманым,
 Төртеу болды әйтсе де,
 Алла жазып алғаным,
 Төртеуі де тап-тату
 Айналайын жан-жарым.
 Он шақты жыл боп қалды,

Айналудан қалғаным, – деген екен. Милиция бастығы: – Сіз үкіметтің арағын жамандайды екенсіз, оған не айтасыз? дегенде, қажы: – Мен өкіметтің арағын несіне жамандайын, жәй ғана айтқан бір-екі ауыз сөзім бар еді.

Арақтың астығы жоқ,
 Астығынан мастығы көп,
 Арақ ішкен жігіттің
 Үйіне істер қастығы көп,
 Арақ қалтаның құрты
 Өмірдің жұты.
 Соттайтын соты,
 Жандырған өрті
 Егестің бөле ағасы
 Төбелестің төре ағасы-дейді.

Жүзінен көз алмай, сынай қарап отырған Садақпаев: – Иә, аксақал, енді дәл қазіргі жағдайыңыз хақында не айтар едіңіз? – депті. Қазіргі жайдың несібін сұрайсыз... ?

Қолымда қызыл алма, тау шиесі,
 Ол кезде қылдың Құдай жұрт иесі.
 Қолымда өз тізгінім жүрген кезде,
 Мен емес пе едім тең құрбымның өулиесі
 Кәрілік келіп қалды,
 Қолымдағы істі алды,

Бойымдағы күшті алды,
 Аузымдағы тісті алды,
 Бұлдыратып көзді алды,
 Алмаған енді нең қалды?
 Жанға көңілім қалып тұр,
 Жан бұл күйге салып тұр,
 Төнге көңілім қалып тұр,
 Тән шыдамай налып тұр,
 Жан аяған жақынның
 Көзінен жасы ағыш тұр,
 "Ә" сені ме, дегеннің
 Айызы әбден қанып тұр, – депті.
 Сот ішіңнен біздің заманымызды жақтырмай тұрған шығарсың,-
 дейді. Сонда Жәкең іле:

Кел жастар, үдетіп өнер-күшті асырайық,
 Тау домалп, тас ұпса да шошымайық.
 Ел өмірін үздіксіз көркейтуге,
 Аянбай ат салысып қосылайық, – дегенде сот ә, өлімге қимайтын шал
 екесін, қандай амалың бар дейді. Жәкең:
 Өлсем тәнім жатасың қазған көрде,
 Қайта тұрып, заң болмас мен сөйлерге.
 Өсіп-өніп ел-жұртым өркендей бер,
 Менің жаным өлсем де көшпен бірге, – дейді

Сөз, тіл күдіретіне разы болған қызыл бастық: – Тұрасын айтсам, Сіз жайында сырттай естуші едім, бағалауға тұратын ардақты азамат екенсіз. Әр сөзіңіз біздің келешегімізге үлгі деп танып отырмын, деп Жәкеңді ақтап жіберіпті. 37-де орыстың да қазақтың талай марқасқалары ұсталып кетті ғой, ал шешендіктің, сөздің күшімен ол соттан құтылған орыс та, қазақ та көргем де жоқ, естігем жоқ. Жаның жаннатта болғыр Жәкең қандай керемет болғасың!

Дүниенің айналасы дөп-дөңгелек

Қажылыққа жеті рет барған Жанбатыр, кезекті бір сапарында өзінен көп бұрын кеткен ел байларына кездеседі. Олар кемсге билет ала-алмай, айға жуық жатқанын айтып, Жәкеңді хан көтеріп қарсы алады. Келесі күні билет тұтқасы қолында Сұлтанғазы Уәлихановқа барып сәлем береді, қажыны бұрыннан білетін ол жылы шыраймен қарсы алып: – Жәке, жай келдіңіз бе, айтыңыз? – дейді. Сонда қажы:

Дүниенің айналасы дөп-дөңгелек,
 Сен бәйтерек болғанда біз көбелек,
 Бұтағыңа асылып сынып кетсе
 Құр бәйтерек болғаның кімге керек? – депті.

Сөз төркініне түсінген төре қарқылдай күліп: – Япыр-ай, болмадың ғой, Жәке, неше билет керек еді? – деп алып берген екен.

Жанбатырдың айтқаны

Арқаны жайлаған Абылай сықылды серің бар ма?
 Ақан, Біржан сықылды серің бар ма?
 Құлагер сықылды керің бар ма?
 Ағашы, тасы, топырағы, балығы, суы
 Ажалсызға шипа болған
 Бурабай сықылды жерің бар ма? /ҚРҰҚҚ №339/.

Қашаған қажы мен Өске

Көкшетау ауданында Қарауылдың Жаулыбайынан Өске мен Қылдысынан Қашаған қажы екеуі досжар, көңілдес адамдар екен. Болыс сайлауында болыстыққа Өскенің баласы Ыбырай сайланып, Көшекеңнің баласы Құсайын өте алмайды. Өске Қажыға кеп, бір жағы көңілін көтерейің, бір жағы жағдайың білейін деген оймен:

- Әй, Кәшім!

Жасы бірге замандас,

Төсі бірге балғалас.

Бұл кәрілікке дауа жоқ

Кәшім енді билікке амандас, ... депті. Сонда Көшекең:

- Е, айтарсың, айтарсың... Бұл күнде сен айтпағанда кім айтар дейсің. Мені сынайын деп, осындай бір ошарылып ұтылып жатқан кезінде бір сұрайын деп келіп тұрсың ғой, Өске...

Бұл жастың ішінде көп түстік дос, дұшпанның дауына,

Кез болдық қой жастардың құрып қойған ауына, — деп қоңырайған екен. Содан екі дос әңгімелесіп балалардың тілегін тілеп өмір сүріпті. Ал Ыбырай болса Көшекеңнен келіп батасын алып елге жақсы болыс болған екен.

Есмағұл ақынның ит дауыпан құтылуы

Айыртаудың Ақсораң маңындағы Сөберлі елінен Сәрсенбай ұлы Есмағұлды ол жактағылар көңілі түскенде Есмағұл ақын, кейбіреулері "соқыр Есмағұл" дейді екен. Әбіш деген байдың қабаған итін Есекең атып тастапты. Ол кезде Өскенің ұлы Ыбырай болыс екен. Әбіш бай менің итім қасқыр алушы еді, құмайым еді құпын төлесін депті. Мені қауып алды сосын атып тастағаным рас, ал бұл иттің қасқыр, түлкі алды дегенін естігем жоқ деп келіп Есекең:

Бұрын кісі болмаған кісі боп жүр,

Қылыштың жүзі, найзаның үші боп жүр.

Сөзі заһар, көңіл пасық, адалдық жоқ,

Бұзықтықпен ісі боп жүр.

Кейбіреу түзулікті ұнатып жүр,

Кейбіреу иттер құсап ырылдап жүр,

Кейбіреу қоныз құсап бырылдап жүр.

Кейбіреу ақтай күйіп шырылдап жүр.

Кейбіреу өтірікке жанын сатып,

Майлаған доңғалақтай зырылдап жүр, – деп тоқтапты. Сол кезде Мешел деген би қозғалақтап қалыпты. Ыбырай болыс: "Мешеке тоқ етерін сіз айтыңыз" – депті.

- Бұл иттің құны – бес ит болсын. Екі итті Есмағұл өзі төлесін, қалғанына екі күшігімен біздің үйдің қаншығын алсын дегенде жұрт ду күліп, Әбіш бай шығып кетіпті.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ /1893-1938/

Мағжан Атығайдың Есентаңырық атасына жатады одан Жолдыбай одан. Меңдібай сосын Шонай, одан Жұмабай, одан Бекен одан Мағжан. Мағжанның інісі Қаһарманның айтуы бойынша Өтеміс одан Өтеген одан Шонай, – дейді. Мағжанның атасы Жұмабай қажы екен. Мағжаннан асқан патриот акын жоқ па деп қаласың. Кейбір өлең жолдарып келтірейік:

О, Азия, Ұлысың, сен ұлысың,
Ұлылығың кұрысын.
Бәрібір де сен,
Европаның кұлысың...

Өтер жылдар – ұлғаярсып, өсерсің,
Өмір – көпір, қалай да оны кешерсің.
Өтер жылдар – ақын ағаң жоқ болар,
Рухым риза, мені есіңе түсірсен.

Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенім!

Қалың елім, қалың қара ағашым.
Қайраты мол айбынды ер алашым!
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гунпен туған пайғамбар.
Күн шығыстан таң келеді-мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!

Міпекей, қазақ солай бітіп жатыр,
Күн сайын артқа қарай кстіп жатыр.

Сезінбей өзгенікін, өзінікін
Аты өшкір оқығандар нетіп жатыр?

Бар жерді күннен-күнге алып жатыр,
Біреулер алып қала салып жатыр.
Қырылысып өзді-өзімен қазақ сорлы,
Жерінен аузын ашып қалып жатыр.

Сауықшыл есіл елім-ай,
Сарыарқа сайран жерім-ай!
Күмістей таза суы бар,
Айдын шалқар көлім-ай!

Сүй, жап сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына.

Жұмағали Тілеулинге /бұл кісі дәрігер,қазақтың көп зиялыларымен бірге жүрген, 37-нің зобалаңында ұсталып атылып кеткен, руы бәсеіптіін Солтүстік Қазақстанның 15-жылдық Қазақстан деген аулының тумасы/,

Көкшетаулық,
Депсе саулық,
Ақ жаулық.
Жерді шарлап,
Жыладым зарлап,
Ғали жоқ.

Қыран құстың қос қанаты қыркылды,
Күндей күшті, күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай-алтын апа есте жоқ,
Батыр, хандар-асқан жандар ұмытылды!

Кең дала, көресің ғой, ана жатқан,
Жібектей жасыл шөптер бетін жапқан.
Асқар тау, балдан тәтті сулары бар
Өне сол анам еді мені тапқан.

Жүрегіммен зарлымын жаралыға,
Сүм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі
Сондықтан жаным күйіп жанады да.

Болмаса басыма да бармас па екен,
Атымды аузына да алмас па екен?

Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған,
Молама көз қырын да салмас па екен?

Асыл қан-қасиетті түрік қаны,
Сол қаннан Ибн Сина Әбу Ғалы.
Молдығы білімінің сиқыр дерлік,
Дүниеге ондай адам туды ма әлі. /Мағжан/

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?,
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Түріктің ерлеріне ер жеткен бе?! /Мағжан/

Басы-сайран,
Сұм жалғанның соңы ойран.
Адам өмірі-тағдыр ойыны,
Біл де ойлан! /Мағжан/

Жұрттың қамын көп ойла,
Уайым-қайғы жеп ойла.
Артта қалған сорлы жұрт
Алға бассын деп ойла. /Мағжан/

Аққуы жоқ, қаздары жоқ көл жетім,
Шүйгіні жоқ, шалғыны жоқ жер жетім.
Смағұлдай баласынан айрылған
Қайран қазақ, болдың бүгін сен жетім. /Мағжан/

Не қылсам да түспеді уысыма қуғаным,
Жібермеді, күштеді жақын бауыр-туғаным. /Мағжан/

Не көрсем де Алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім.

Ақылы асқан данышпандар елінде,
Бағаланбай қырын көзбен қаралар!
Шетке даңқы атағы асып кеткенде,
Қарсы болар аулындағы ағалар.
- Әйел-ердің Тәңірісі, жарата да алады, сүйдіре де алады, күйдіре де алады /Мағжан/.

Уахит Темірбеков

Уахит Әбжапұлы Темірбеков 1904 жылы Петропавл уезіне қарасты №12 Қуандық ауылында туған. Бұл жерді қазақтар кезінде "Бөрілі" деп атаған екен. Ол

жөнінде Уәкең былай дейді:

Қырық бес жыл бұрын осы жерде,
Бөріліде қоныс етіп, тұрған елде.
Келіпін жарық көріп дүниеге,
Біледі осы жайды таныс пенде.

Бүгінде бұл жер Шал ақын ауданындағы Сухорабовка селолық округіне қарасты Неждаповка селосының маңы.

1927-28 жылдары Айыртау аудандық милиция бөлімінің бастығы қызметін атқарады. Әкесі Әбжан ұсталғаннан кейін іле-шала 1930 жылы Уахит та "халық жауы" деген жаламен түрмеге жабылады. Жалғыз-ақ кінә: - алашордашының баласы болғандығы. Ол жөнінде Уәкең былай дейді:

Ауыр жол жүремін деп ұзап кеттім,
Сол жолда айтарлықтай азап шектім.
Сәлемім ел шетіне жете ме деп
Өлеңмен сөз тізбегін түйдектеттім.

Сөйтіп, Уәкең тағдырдың төлкегіне түсіп, 18 жыл айдауда, қамауда жүріп 1948 жылы ғана босап шығады. Уахит Әбжанұлы 1982 жылы 77 жасында фәни дүниеден өтті.

Өзіме

Қиялым өлең жазсаң өндіре жаз,
Түйдектетіп сөз нөсерін төндіре жаз.
Еңбектің алуан түрін толғай біліп,
Шын ақын екеніңді сендіре жаз.

Өлең жаз, өлең жазсаң желдіре жаз,
Ұйқасын көркем сөзбен келтіре жаз.
Маскүнем, еңбек сүймес адамдарды,
Орнынан тұрмастай ғып өлтіре жаз.

Өлең жаз, өлең жазсаң серпіле жаз,
Қиыннан қисынын тауып желпіне жаз.
Ауыр-ау өзімді-өзім қайрасам да,
Сөз табу халқымызға болғандай мәз.

Тегім

Ел-жерім, таусылмайтын аққан бұлақ,
Атығай, Қарауыл мен Керей, Уақ.
Баласы төрт момынның деп атайды,
Арқаның солтүстігін еткен тұрақ.

Айтылған төрт момынның бір ұрпағы,
Ішінде Атығайдың Бәйімбетпін.
Баласы мен Әбжанның атым Уахит,
Боламыз немересі Темірбектің.

Көкшетау, Қызылжардай туған жерден,
Бұл күнде дәм ауысып кеттім жырақ.
Көп жерді бұл сапарда араладым,
Болған соң тағдыр жолы ұзағырақ.

Ауыр жол жүремін деп ұзап кеттім,
Сол жолда айтарлықтай азап шектім.
Сәлемім ел шетіне жете ме деп,
Өлеңмен сөз тізбегін түйдектеттім.

Алтын аймақ

Есілдің арғы беті, бергі беті...
Осылай жырлайтұғын келді реті.
Туған жер мәртебесін биіктету -
Ақынның және әрбір ер міндеті.

Туған жер дегенде шенілді ойым,
Көз көрім қашықтарға көсілді ойым.
Ардақты атамекен атау алып,
Жайлаған жыл он екі ай Есіл бойын.

Солтүстік Қазақстан - өлкем менің,
Қарасаң көз сүрінер көркем, керім.
Шау тартқан мынау шақта шаттанамыз,
Күн сайын көремін де көркейгенім...

Есілдің өне бойы – батпан байлық,
Жетеді жерді тұтас жапқандайлық.
Тынымсыз тер төгеді еңбеккерлер, -
Бейнес бір алтын қазып жатқандай ғып.

Осылар - мыңғырған ел малын баққан;
Осылар - кең даланың шамын жаққан.
Осылар еселеген біздің байлық,
Есілдің суындай мол ағып жатқан.

Өлкемнің көркі бірдеп байқалады;
Әнекей, Тың теңізі шайқалады.
Балығы тайдай тулап шолпылдайды,
Айнала жасыл желек жайқалады.

Бұл өлке ақ қайыңдар аймағындай,
Шуылдап ән салады айлап, жылдай.
Ормандар – жанға сая, малға пана,

Ақ бұлты уыз сүттің қаймағындай.

Елімнің игі жақсы адамдары,
Баршаға аян, таныс маған бәрі.
Бақытқа бастап барған ол жандардың
Қашаннан құтты болған қадамдары.

Бұл өлке – Ізтөлин мен Сәбит елі,
Бұл өлке – Сүтішев пен Ғабит елі,
Ел үшін туған жандар толып жатыр...
Баяндап айта берсе тағы, тегі.

Шаталов төрізді өжет сұңқар да бар,
Ерлігі ел біткенді іңкәр қылар.
Сұрағанов секілді диқандарым
Трактор, комбайнды тұлпар қылар.

Осы сәт өлкемің халқын ойлап,
Мен тұрмын жүрегімде толқын ойпап.
Зор болсын болашағың бұдан да асқан,
Солтүстік Қазақстан – алтын аймақ.

Мақтанамын

Мұндайда шабыт неге шалқымасын,
Қырандай неге аспанға қалқымасын.
Елімнің еңбегін қуат тұтып,
Қуанып жүрек неге балқымасын.

Мақтанам еңбексүйгіш елім бар деп,
Еңбекті ұластырар ерім бар деп.
Тау табыс ордасы, бақ орнаған,
Мақтанам құт дарыған жерім бар деп.

Мақтанам көк Есілдей өзеніме,
Қалың орман, сай-сала, өзегіме.
Қалайша мақтанбаймын айтыңдаршы,
Қарт жүректің сүйініші ол өз еліне.

“...ТҰРЫП-ТҰРЫП ТАҒЫ ДА СЕКІРЕДІ”

Менің ұлы атам Сабыр өз тұсында Қанай кіндігінен тараған алты ауылдың бетке ұстар азаматы болышты. Ұзын бойлы, алып денелі, балуан білекті, мейлінше айбынды, сөзге келгенде шашасына шаң жуыттырмайтын адам екен. Осы алты ауылдың жесір дауын, жер дауын, тағы басқа даулы-дауысты мәселелерді

пешуосы Сабырдың мойнында болыпты. Сол кісі баласы Ахметжанға (менің әкем деп айтады әңгімесін ұлы) өзі сияқты текті жерден құда түседі. Ол Игілік ауылының байы, Балуап шولاқтың туған нағашысы Жәнібектің Болпаш деген қызы екен.

Сонымен күйеу аттанатын күн де келіп, Сәкең баласының қасына сөзге тапқыр, әзілге жүйрік бір жігітті күйеу жолдас қылып қосады да, пығарып салады. Келс жатып күйеу жолдас Ахметжанға:

- Әй, сен байқап сөйле. Бүгін-ертең маза болмайды. Қалыңдықтың жеңгелері бір, балдыздарың екі, бірінен соң бірі келіп ойынды-шынды тынышынды алады. Сөйтіп олар сені сынайды. Тіпті жаныңа батып бара жатса былай деп бір ауыз өленді айт:

Ауылым мал жайылатын кекіре еді,

Кекіреден қояндар секіреді.

Мазамды алып түрткілесен, қыздар-ау,

Жанымдағы жолдасым жекіреді, – де. Сонсоң аржағын өзім білемін, деп сақтандырады.

Айтса айтқандай, той басталған соң-ақ сыңғырлай күліп балдыздары түрткілеп, біресе қалтасына қолдарын жүгіртіп әлекке салады. Қыздың жеңгелері де олай өтіп бір, былай өтіп бір, сөзбен қағытып күйеу жігітті сынап бағады. Бетіне кісі келмей бұла өскен байдың баласы бір теріс мінез көрсетіп қалама, қайтеді деп сескенген күйеу жолдас: “Бағанағыны айт” деп козін қысып қалады. Осы кезде әкем марқұм:

Тұрып-тұрып тағы да секіреді,

Тұрып-тұрып тағы да секіреді, – депті.

ЖЕЗДЕСІ МЕН БАЛДЫЗЫНЫҢ ҚАҒЫСУЫ.

“Тендік ауылында еңбек жәпе соғыс ардагері, еліне сыйлы ақсақал Кәрімов Төлөнді есімді адам тұрады. Ол кісі ескілікті әңгімелерді көп білетін, отырған жерінде небір қызықты оқиғалардың дәмін келтіре айта білетін, күміс көмей адам. Руы – Қарауыл, оның ішінде Ақанның тоғыз ұлының бірі -- батыр Жапатайдың ұрпағына жатады. Сондықтан өзін батыр ұрпағымын деп көтеріп отыратыны да бар...

Ал “Гаршин” кеңшарында Төкеңнің жиені, әрі балдызы Игілік Сұлтанғазин деген азамат бар. Ештеп өлең жазып, “ауыл ақыны” атанып жүрген адам. Өлеңдері аудандық “Дала тынысы” үн қағазында жарияланып жүр.

Төлөнді мен Игілік балдыз – жезде ретінде, жас айырмашылығына қарамай, кездесе қалса әзіл-қалжыңға көбірек жол беріп, жиналғандарды ойын-күлкіге кенелтіп-ақ отырысады. Сол Төкең бір отырста мынандай әңгіме бастайды.

- Баяғы бір заманда атамыз Байсалбай деген кісінің үйіне Ұлы жүздің 15-20 адамы түсе қалса керек. Атамыз меймандарына жатып жастық, иіліп төсек болып, жақсылап күтіп, жылы лебізбен аттандырыпты. Артынан Байсалбайдың қонақжайлылығы туралы ел ауызында мынандай бір шумақ өлең қалады:

Қонақтар тауып түсті Байсалбайды,

Келген соң қонақ шіркін жәй таңдайды.

Қанша айтқанымен батырдың ұрпағы ғой,

Берген асын қонаққа айта алмайды, – деп Төкең бір көтеріліп қалады.

Сонда Игілік тұрып:

- Ей жезде! Қонақ күтіп аттандыруды жалғыз Байсалбай емес, бәйбішесінің де еңбегі болған шығар. Атаңның бәйбішесіне сөзі өтетін қадірі болған-ау шамасы... Қазіргі нарық қыспағында қалған заманда, үйіне осыша қонақ келе қалса, күтіп алуға апама сөзім өтпей қала ма деп қорқам. Апам болса да айтайып, қазіргі әйелдің бұрынғылардан сорты басқалау ғой, – дейді.
- Сөзің дұрыс балдыз. Аздап ақынсымақтығың бар еді. Сеніңше менің үйіме келген қонақтарды күтіп алуым туралы елге қандай өлең таралуға тиіс, ақын болсаң осы арада бір ауыз өлеңмен айтып берші, – дейді Төкең. Игілік кідірместен:
Қонақтар тауып түсті Төлендіні,
Құрысын сірә былай көрген күні.
Батыр ата ұрпағы болғанымен,
Қатынының алдында шықпайды үні, – дер едім депті.

Сөзден тосылған Төкең:

- Адыра қал, балдыз. Сенің Кәмәліңе (Игіліктің әйелі) сөзің өтіп, көп қонақты күтіп алады деп сенемісін. Кәмәлің де современный әйелдердің бірі емес пе, – деп дау айтады.
- Жезде, мен ердің жасы слудің жуан ортасындамын. Сен жетпістен асып барасың. Демек, мен әлі де әйеліме керек адаммын, сөзім өтеді. Өтпесе еріксіз өткіземін. Сондықтан, қонақ аттандыруым туралы ел ауызында мынандай бір ауыз өлең шумағы қалуы тиіс.

Қонақтар тауып түсті Игілікті.

Игілік айтса-айтқандай сый қылыпты.

Қабағынан кірбінді байқап қалып.

Салыпты қатынына қиғылықты, – деген екен.

Мұса Асайынов

М. Асайынов /1929-1975/ Қарауыл, айтыскер ақын.

Ахмет Жұбановқа арнауы

Мың сәлем, Ахмет аға, өр Көкшеден,
Көде ал Арқадағы жыр кестеден.
Кезің жоқ кербез қиял тебіренгіп,
Ой тербеп Оқжетпеспен тілдеспеген.

Ассалаумағалайкум күй атасы,
Тебіренді Сырымбеттің қия тасы.
Сексен көл сексен рет аунап түсіп,

Көкшенің қол сілтеді түйе тасы.

Дүлдүлдің дүбірінен қалма деді,
Алдына асқақ әнсіз барма деді.
Құйғытып Құлагермен есен жетіп,
Ақан боп тәтті жырды арна деді.

Бұрқырап Бурабайдың айна көлі,
Тойыңа толқындарын байла деді.
Оқжетпес тіл жетпейтін тілек айтты,
Ақбура жетегіне байла деді.

Көз жұмып қала берді Жұмбақтасы,
Тас сырын өзің күймен жұрнақташы.
Мен келдім тебіреніп Алатауға,
Алдымнан ашылғандай жыр қақпасы.

Белгілі күйші, дапа жыр тануың,
Көз тартар Көкшегүлдің қылтаңымын.
Кім десең, атым Мұса, тұлпар тұяқ
Үкілі Ыбырайдың ұрпағымын.

Кешегі күй атасы Құрманғазым,
Сіз болып қайта туды бір маңғазым
Сіз болып қайта туды Тәттімбеттер
Өзіңдей туса тусын бір маңғазым
Мың сәлем Аха сізге Сырымбеттен
Кешегі дүлдүл Шоқан ой түлеткен.
Бұл күнде Сырымбеттің қойнауында
Шоқанның бауырлары дүбірлеткен.

Ән десе Көкшетаудың елі дайын,
Самалды Сарыарқаның желі дайын.
Аха, Сіз алпыс жасқа толғаныңда
Тіріліп сәлем айтты Ыбырайым.

Құбашқа

Атығай Зілқара ұрпағы Қ. Әшөтовқа Мұса ақынның айтқаны
Нағыз қазақ қарыс маңдай Құбашым
Ақын десе арындайсың, қызасың.
Сол ақтығың, сол пәктігің үшін де
Сұм ажалдың кептірермін ызасын.
Көрдік талай белсенділеу хатшыны,
Өзің болдың горком хатшы,

Мықты азамат, жақсы іні.
 Ақын деген бауырындай көреді
 Ел сыйлаған жақсыны
 Іренжітпес тапшыны
 Әділетке сақшыны.
 Белгілі күйші, дала жыр тануым,
 Көз тартар Көкшегүлдің Қылтаңымын.
 Кім десен, атым Мұса тұлпар тұяқ,
 Үкілі Ыбырайдың ұрпағымын /М.Асайынов/.

АСЫЛЫМЫЗДЫ АРДАҚТАЙЫҚ

Апшақ шың кір шалмаған зор көлемі,
 Букетов-елдің сүйіп Ер дегені!
 Астында қалды аяқтың төмпешіктер,
 Жеңіл ме әділдіктің дөңгелегі?!
 Өлгенге енді жеңіл, қиыны не?
 Қабақтар қалың мұңнан түйілуде...
 Құздая да биік тұрды құлап жатып,
 Ол қалды замананың биігінде. М. Әлімбаев.

Кезінде халқымызды өз еңбегімен дүние жүзіне танытқан асылдарымызды маңдайымызға біткен бакытымыз, қараңғыда адастырмас жұлдыздарымыз деп қарамай, қайта оларды қуғынға ұшыратқанымыз енді белгілі болып отыр. Әңгіме ғылымдағы, әдебиеттегі, өмірдегі қажырлы еңбегі, оның жастарға өнеге боларлық өмір жолы қай-қайсысымызды да толғандырмай қоймайтын, сегіз қырлы, бір сырлы ағамыз Евней Арыстапұлы Бөкетов /1925-1983/ жөнінде болып отыр. Ол кісі туралы көптеген ақын-жазушылар, тұстастары, ғалымдар, шәкірттері, туғандары жазды, әлі де жаза береді.

Ағайындар-ау, аздап ойлап қарайықшы. Философия ғылымының докторы, Томск университетінің кафедра меңгерушісі, ғылымға еңбегі сіңген қайраткер А.К.Сукодиннің "Молодая гвардия" баспасынан "Эврика" сериясымен шыққан "Ритмы и алгоритмы" атты кітабында ұлы ақын және табиғат зерттеушісі В. Гете, математик және жазушы С. Ковалевская, ақын және математик, суретші және астроном, музыкант және ботаник Леонардо да Винчи осындай таланттары бар американдық Р.Вуд, М.Ломоносов, А.Бородин, В.Обручев туралы жазған.

Бұл ғұламалардан кейін, құрметті оқушы, кім туралы жазды дейсіз ғой, Е.А.Бөкетов туралы! Құдай-ау, өз көзіме өзім сенбеймін. Қайран, Ебекем! Міне, оқиықшы: "Енді тіпті осы күндері Қазақ академиясының мүше-корреспонденті. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, химия саласының ірі маманы Е.Букетовтың дарындылығы көрінді. Былай қарасақ, қазіргі ғылым ғалымдарды толығымен өзіне қаратып әкететін сияқты және оның басқа жұмыспен айналысуына ешқандай уақыт қалмайтындай да. Е.Бөкетов - сондай-ақ Қарағанды мемлекеттік университетінің ректоры. Қайсыбір ректордың ғылыммен айналысуға уақыты болмайды, ұйымдастырушылық жұмыстары да жетіп жатыр. Е.Букетов - тек үлкен оқымысты ғана емес, белгілі қаламгер де, өз тілінде бірнеше шығармалар

жазып, отандастарын батыс және орыс классиктерінің маржандарымен таныстырған жазушы. Мәселен, оның В.Маяковскийдің өлеңдерінің, С.Есениннің "Анна Снегина" поэмасының, Э.Золяның және басқа әлемдік өнердің туындыларының аудармасы республикада жақсы қабылданды, " – деп жазды.

А.Сукотин – осындай жан-жақты дарынды адамдарды өмірбақи зерттеп жүрген үлкен оқымысты. Оқымыстының осы күпгі мұндай дарынның, энциклопедиялық білімді ғалымның өте сирек екенін айта келіп, Ебекепдей ағаларымызды ғана көруі, бүкіл дүние жүзі білетін гұламалардан кейін Е.А.Бөкетовты атауы, бүкіл қазақ үшін көңілге нұр құяр зор қуаныш, мақтаныш емес пе, ағайын!

"Сүйінер ұлын болса, сен сүй..." – деп ұлы Абай айтқандай, Е.Букетовпен ұзақ жылдар жақын сырлас, пікірлес, дәмдес болған адамдардың бірі, жазушы Жайық Бектуров ағамыз ("Жұлдыз" 1987 ж.) "...Е.А.Бөкетов парасатты, байсалды ғалым, қабырғалы, қабілетті ұйымдастырушы, дарынды әдебиетші, аудармашы, беделді қайраткер, әрі кішіпейіл, жақсы жолдас еді. Оның химия-металлургия саласында ғылымға, өндіріске қосқан үлесі баршаға мәлім, Евнейдің жарқын бейнесі, қалтқысыз көңілді күлкісі, қарапайымдылығы, адамға жақын тұратын жылы шырайлы, бала мінезді, қағылез, алғыр қасиеті кезінде онымен істес, әріптес болғандардың көңілінде сайрап тұр", – деп еске алады. Енді ақынға сөз берейікші:

"Жібек мінез жігіт ең, жібек сөзін.
Жауықтырмас пендені жібек сезім.
Ақ ниетті сыйламас сорақыға,
Қыр көрсетпей, жүдетпін жүректі өзін.
Кішіпейіл, сүт көңіл, келісті едің,
Керіссең де,
Ешкіммен кейіспедің.
Көрген жанды сүйсінтті сүйкімділік,
Үзімі бар кейпінде періштепің".

Бұл ақын сөзі, пәк сөзі, ақынның ақыны ғана осылай жырлар. Жәкең қара сөзбен өрнектесе, ССРО халық депутаты, мемлекет, қоғам қайраткері Кәкімбек Салтықов ағамыз өлеңмен осылай деп ой түйген ("Орталық Қазақстан" 16.03.1991 ж.).

Евней аға 1960 жылы республика Ғылым академиясының тұңғыш президенті Қ.И.Сәтпаевтың ұсынуымен Қарағандыда тұңғыш химия-металлургия институтын ұйымдастырып, оның директоры болды. Қазір Ебекең армандап кеткен Ғылым академиясының Қарағандыдағы бөлімшесін оның шәкірттері, тұтастары ұйымдастырып отыр. Ебекеңнің құтты жолы, Қарағандыға сіңірген еңбегі осыдан басталды.

Одан 1972 жылы Қарағанды университетін ұйымдастырып, университетті алдыңғы қатарлы жоғары оқу орны етті. 1970-1980 жылдар ел үшін тоқырау жылдары деп жүр ғой, болса болар, бірақ Ебекең істеген осы жылдар қарап отырсақ нағыз қайта құру, қайта өрлеу жылдары болғанын өмір өзі дәлелдеді.

Міне, Ебекең осы кезде өзі қолдаған кадрлар қазір доктор, профессор, бірнеше ғылым кандидаттарып дайындаған доценттер. Айналасы 6-7 жылдың

ішінде екі оқу корпусы, төрт жатақхана, Қарқаралы дем алу базасының салынуы, тұрғын үй мәселесінің түбегейлі шешілуі де Ебекеннің басқарып тұрған кезде болғанын қазір біліп жатырмыз.

Міне, бұлар Е.Бөкетовтың ұйымдастырушылық қабілетінің айқын айғағы. Ебекеннің зор еңбегін білетіндердің бірі Қазақ ССР және ССРО медицина академияларының корреспондент-мүшесі, медицина ғылымының докторы, профессор, кезінде ССРО және Қазақ ССР жорарғы Советінің депутаты, министр болған, халқымыздың аяулы перзенті Ишанбай Қаракұлов: "Қазақ топырағында туған талантты ұлдардың ең бір көрнектісінен айрылды. Қара ниет зұлмат күш дегеніне жетті. Бұл Лермонтовтың Пушкинге қайғырғанындай, жырланатын-ақ оқиға еді... Евней Арыстанұлы сияқты ініміз, әрі досымыз жұртшылықтың есінде мәңгі қалуға лайық азамат екенін айтар күн туды...", – деп жазды. ("Орталық Қазақстан" 23.02.1991 ж.) Менің айтайын дегенім де осы Ебекенді мәңгі есте қалдыру мәселесі еді.

Бұған көптеген азаматтар, шәкірттері, тұстастары ат салысып та жүр.

Ебекең - аяулы ғалымдығымен бірге, халықтың сүйген ұлы, бар өмірін, білімін ел игілігі үшін сарп еткен кісі. Сондықтан оның әлемі, жарқын бейнесі бүгінгі біздер үшін аса қадірлі, аса қымбат.

Қараңызшы, 210-нан астам ғылыми еңбектің, оның 90-нан астамы өнер тапқыштық болып есептелінеді, 9 монографияның, көптеген газет-журналдардағы әр түрлі мақалалардың, бірнеше кітаптың авторы. 2 доктор, 52 кандидат даярлаған ғалым. Қоғамдық еңбектерін ескере келіп, осы Евней Арыстанұлы Бөкетовке Қарағанды мемлекеттік университетінің аты лайық деп ойлаймын. Қазақ ғұламаларының бірегей Е.А.Бөкетовтың атын жаңғыртып, ұрпаққа үлгі ету, қайсысымыздың парызымыз да, қарызымыз да емес пе? Бұл сөз арақідік болса да баспасөз бетінде, әр түрлі жиындарда айтылып жүр. Және Қарағанды университетіне академик-жазушы Е. Бөкетовтың есімі берілсін деген ұсыныс алдымен облыстың атқару комитеті мен облыстық партия комитетінен болғанын және ол ұсыныс Алматыға жіберілгені белгілі. Содан ешқандай хабар жоқ. Әлде "жабулы қазан жабулы" күйінде қала бере ме?

Ақмола қаласында өткен республикалық "Қазақ тілі" қоғамының кеңесінде облыстық "Қазақ тілі" қорамының өкілі Е.А.Бөкетовке Қарағандыда бір көшенің аты берілетінін айтып кетті. Бұған да ой қоссақ дейміз. Ебекең директор болған химия-металлургия институты орналасқан Дзержинский көшесіне немесе алғаш ректор болғанда университет орналасқан Киров көшесіне, әйтпесе өз қолымен салдырған университеттің алғашқы корпусы орналасқан Гоголь көшесіне, болмаса Университет көшесіне академик-жазушы Е.А.Бөкетовтың атын берсе. Дзержинскийдің аты барлық қалаларда бар екенін ескерсек, Қарағандыда Киров ауданының бар екенін, облыстық кітапхана Гоголь атымен аталатынын ескерсек, бұған қалай қарайсыздар? Е.А.Бөкетов тұрған "Городецкий" совхозы оның атымен аталса да көптік қылмас еді. Ақылдасайық ағайын!

Орталық Қазақстан. 13. 07. 91.

Р.З. Тілегіміз қабыл боп, 17 тамыз 1991 жылдан бастап университетке Е.А.Бөкетов аты берілді.

ЕБЕКЕҢ ЕЛ АУЗЫНДА.

Үкіметіміздің қаулысымен биыл республикамызда жаз айында химия ғылымының докторы, профессор, академик, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты сегіз қырлы, бір сырлы азамат Ебіней Арыстанұлы Бөкетовтың 70 жылдық торқалы тойы аталып өтпекші. Қаулыда біраз атқаруға тиісті игі істер көрсетілген. Баяғыда академик А.Б.Бектуров 70-ке келгенде: "Қалай көп өмір сүріп, аз еңбек істегеніме таң қаламын", – деген екен. Ал, Ебекең болса аз өмір сүрсе де, халық үшін көп еңбек сіңірген адам. Ол кісінің ғаламат ғалымдығы, шебер ұйымдастырушылығы, аудармашылығы, қаламгерлігі туралы шәкірттері, жора жолдастары, замандастары әлі де болса айтып та, жазып та жатыр. Мен бұл мақаламда Ебекеңнің от тілді, орақ ауыз шепендігі туралы әркімдерден естіп, жазып алғандарымды ұсынуды жөн көріп отырмын. Халқымыздың бір аяулы азаматы Ишанбай Қарақұлов: "Бір ғажабы Ебінейдің әзілі әрі сыпайы, әрі өтімді, әрі күлкілі. Епкімінің де жанына кіршік жуытпайтын тәрбиелі әзіл болып шығады", – деп еске алушы еді. Замандастарының айтуы бойынша, бұл кісінің тәрбиелік мәні бар сөздері кезінде тауып айта, жеткізе айта білуі, нағыз қазақы қалжыңы естеп кетпейді. Е. Букетов Атығай оның ішінде Бөйімбет оның ішінде Алыпқашқа жатады. Одан Қостанай, одан Бөкет. Сонымен Ебекеңнің өзіп тыңдайық.

ҰЗЫН БОЙЛЫЛАР МЕН ТАПАЛДАРДЫҢ СЫБАҒАСЫ

Бірде Мұзафар Әлімбаев пен Ебекең екеуі алма бағын қыдырып келе жатып Мұзағаң:

- Тапалдар мен ұзын бойлылардың сыбағасы қызық, – деп әңгіме бастапты.
- Тапалдар талай сыбағадан қағылып жүреді, саған тәтті бір аппорт үзіп берейінші, – деп алма алып берген екен.

КОҢІЛ СҰРАУ

Бірде Мұзағаң емханаға түсіп қалса керек, жүрегі ауырып. Досының көңілін сұрауға Ебекең келіп амандықтан кейін

- Не болды? – деп сұрапты.
- Стенокардия деген бір пәле...
- Е, құтты болсын!, – депті Ебекең. Мұзағаңның тілі байланып қалса керек Ебекеңнің бұл сөзінен кейін.
- Немене, мені тез өлсін деп отырсың ба? – депті біраздан кейін Мұзаға, әлгі сөзін көңіліне дік алып.
- Керісінше, сен аман-сау бол, деп айтып жатырмын.
- Неге де? Негесі - мынау бірінші қоңырау. Енді сақ боласың. Білмей-сезбей, сезік-секем алмай оқыс кеткеннен сақтасың, – депті. Ебекең де жүрек ауруымен көп ауырған кісі ғой, содан әрі біраз ақыл кеңестерін айтқан екен.

АУДАРМА ТУРАЛЫ.

Бірде Ебекең бір аударманы былай аударыпты.

Қатын емес, бұл бір күт...

Емшегі бар екі пұт,

— деп, соны қайта-қайта айтып, Мұзафар ағамыз қоймайды екен, сонда Ебекең:

- Ту, сен де бір еліктегіш жан екенсің, қоймадың-ау, — деген екен. Мұзағаң да талай аударманы жасаған кісі аударманың құнын айтқан боп досын қағыта берсе керек.

ҚЫЗЫҒЫ МЕН ШЫЖЫҒЫ.

Бірде бір факультеттің балалары бұзықтық жасап, Ебекеңді, сол факультеттің деканы Тасболат Сматовты аудандық партия комитетіне шақырып, жерден алып, жерге салып Ебекеңе қатты сөгіс беріп, екеуі аудандық комитеттен шығып ұнжырғалары түсіп келе жатса керек.

Сосын көшеде Қали Жуасов ағамыз кездесіп қалып: - Сәлеметсіздер ме? Көңілсіз келе жатсыздар ғой, жағдайларыңыз жақсы болғай, — депті. Сонда Ебекең:

- Е, Қалеке, жағдайдың несін сұрайсыз, қызығын Тасболаттың балалары көріп, шыжығын біз алып келе жатқанымыз ғой... — деген екен.

ЕРТЕРЕК КЕЗДЕСПЕГЕН ЖАНДАР.

Қалмұқап Исабаев ағамыздың үйіндегі жеңгей көркем, әрі жастау болса керек. Бірде Қалекен Ебекеңді үйіне ертіп барып қонақ қылады. Содап жеңгеміз ойбу, Евней қайным, әттең әртіс болмадық, әттең соның оқуын оқымадық, ой онда мына ағаңа ұстаттырмаушы едік дей ме, әйтеуір мақтанса керек, сонда Ебекең:

- Жеңгей-ай, ертерек те кездеспеген екенсің, — деген екен әзілдеп. Сонда жеңгеміз:

- Е, Ебіней, ертерек кездескенде не істер едім дейсің, ана ағаң құсап, тап-тақыр боп отырар едің, — деп ағамызды бір жығып кетіпті.

ЕЛУГЕ КЕЛУДІҢ МӘНІСІ.

Бірде Ебекеңнің үйінде Қалмұқан Исабаев ағамыз қонақта отырып келер жылы 50 жасқа толатынын айтыпты. Сөйтсе келер жылы Ебекең де 50 жасқа толады екен, Қалмұқан ағамызбен құрдас болып шығыпты.

- Япырау, сен де елуге келіп қалдың ба? — депті Қалмұқан ағамыз. Сонда Ебекең:

- Кіп-кішкентай Қалмұқан елуге келгенде, үп-үлкен менің елуге келмегенім ұят емес пе? — деп кең-кең күлген екен.

СЕБЕБІ НЕДЕ?

Бірде Тиышбек деген кісінің әскердегі баласы қайтып, соған көңіл айтуға Әкім Серіков, Ыбжан Рақымжанов (бұл екеуі құрдас және Әкім ағамыз төре тұқымы екен) және Ебекең Тиышбек ағаға көңіл айтып барса керек. Ауыр қаза, жас бала оңай ма? Ыбжан ағамыз барғаннан жылай беретін көрінеді.

Содан аздап көңілдері орнына келгесін, Ыбекең айтыпты: "Мен бұндай қазаға шыдай алмаймын, көзімнен жас тиылмайды, ал мына тас бауырдан (Әкім ағаға) бір түйір тамшы тамбайды-ау тамбайды. Осының себебі не. білмеймін", - деп Ебекеңе қараса керек. Сонда Ебекең: "Оның себебі-бұл адамдарды жылатып өскен тұқым, сіз жылап өскен тұқымсыз", - деген екен.

ЖЫРТЫҚ ДАМБАЛЫМНАН ЖАЛАҢ БҰТЫМ АРТЫҚ.

Тағы бірде Ебекең В. Маяковскийдің "Хорошо" поэмасын аударып болған соң "Лениншіл жас" газетіне Акселеу Сейдімбеков арқылы ұсыныпты. Сонда аударманы беріп жатып былай депті: -Біздің елде кедейлеу бір ағамыз болыпты. Сол айтады екен "жыртық дамбалымнан жалаң бұтым артық" деп. Сондай-ақ аударманы кесіп-пішіп, қырнап-мінеймін деп ұятқа қалдырып жүрмесін. Онда баспағанының өзі жөн деген екен.

ОНДАЙ-ОНДАЙ БОЛА БЕРЕДІ.

Ебекеңнің "Жақсы" деген аударма тақырыбын "Лениншіл жас" "Керемет" деп аударып басыпты. Маяковскийдің "Хорошо" поэмасының болмысы, рухы "Жақсы" деп аударуды қажет ететінін дәлелдей келіп Ебекең Акселеуге: Гайдн жас кезінде тек "мен" деп сөйлейді екен. Есейе келе "Мен және Моцарт" дейтін болыпты. Орта жасқа келгенде "Моцарт және мен" деуді шығарыпты. Ал тоқтасқан кезінде тек қана Моцарттың атын айтатын болыпты. Сондай-ақ "Лениншіл жас" Аяп Нысаналин жас жігіт болу керек. Оның үстіне ақын көрінеді, сондықтан ондай-ондай бола береді", - деп кеңілдей күлген екен.

ШОҚПАР ҰСТАУШЫЛЫҚҚА ӨТІПШІ.

Ебекеңнің құдасы, қария кісі асқа батасын беріпті. Сонда құдасына алғаш барып отырған Ебекең бір әңгіме бастапты: - Біздің елде бір алты ағайынды жігіттің қарт әкесі ауырыпты. Сонда әлгі азамат болған алты жігіт қолдарына бір-бір шоқпар алып, әкесін қоршай отырыпты дейді. Онысы әкелеріне өлім жібермейміз деп қамқорсығандары болса керек. Егер өлім тақала берсе болды, өздерінше шоқпармен қағып тастамақ дейді. Содан ұзақ таңда кішілеу біреуі қалғып отырғанда әкесі жүріп кетіпті. Сөйтсе бес ағасы ең кішісін төмпештеп жүр дейді, "өлімді сен жіберіп алдың" деп. Сондай-ақ, тілеулес ұрпағыңыз көп екен, қабыл алсаңыз, мен де бір шоқпар ұстар болып қатарларыңызға қосылсам деймін. Ал ұйықтамай күзететініме уәде беремін, деп әңгімесін аяқтапты.

ПУШКИН ПОЭМАСЫН КІМГЕ ЕЛКТЕП ЖАЗҒАН?

Студент кезінде Ебекең орыс күрдастарына әзілдеп: "Пушкин "Евгений Онегин" поэмасын жазуды "Қозы Көрпеш - Баян сұлудан" үлгі алып, елктеген. Оның бұл эпос туралы жазбалары соның күәсі. Нанбасандар тыңдаңдар деп "Евгений Онегин" мен "Қозы Көрпеш - Баян сұлуды" салыстыра бір мақаммен айтып шығады екен. Мұнысы расында ғажап әзіл.

СӨЗ ТАПҚАНҒА ҚОЛҚА ЖОҚ.

Бірде Медеу аңғарыпда демалып жатқан Ебекең Оңайбек деген жолдасымен қымыз ішуге келсе, қымыз бітіп қалған екен, сатушы кісі "Қымыз ішкілеріңіз келсе, менімен бірге жүріңдер", – деп аулына ертіп әкеп әйеліне: "Ей, мыналарға қымыз бар ма", – десе, әйелі "Жоқ", – деп бермепті. Сонда Ебекең табан астында:

Ау, туысқан қазағым,
Бұл не деген мазағын?
Шөлдеп-шаршап келгенде,
Табылмады шалабың.
Төлкек қылып әурелесі,
Көрсеттің шөлдiң азабың.
Тiлiңдi алмай әйелiң,
Тайсалды ғой талабың?

– деп пұбырта жөнелгенде, ұялған үй иесі екі кесе қымызды алып келіп "Сөз тапқанға қолқа жоқ, ішіңіздер мынаны", -деп екі кесе қымызды ұстата беріпті.

(Орталық Қазақстан. 02. 02. 95.).

АҒАНЫҢ СӨЗІ - АҚЫЛДЫҢ КӨЗІ.

Түрлі тақырып төңіріндегі топтастырылған өнегелі сөздер орыс және басқа ұлт тілдерінде біраздан бері екшеле жиналып, оқырмандарға ұсынылып келеді. Қазақ тілінде шыққан дана сөздер жинақтарында да бүкіл әлем ойшылдарының небір ғибраттары беріледі де өз халқымыздың талантты өкілдеріне сөз беруде жұтандық танытылады. Солардың бірі - академик жазушы Евней Арыстанұлы Букетов.

Мен Ебекеңнің кейбір кітаптарын, еңбектерін, ол кісі туралы жазған тұстастарының мақалаларын оқып жүріп жастарға тәрбиелік мәні бар кейбір сөздерін жазып жүруші едім, соны ұсынуды жөн көріп отырмын.

Жаны адал, жүрегі ақ, сезімі нәзік адамдар ең әуелі өз құрбысына қатан талап қойып, өзін-өзі алдамайды.

Шын мәдениетті адам болудың бірден-бір жолы - өзіңнен бұрынғы буыннан тәрбие алу, дұрыс үлгі көру.

...ана тіліміз ғылыми ойшылдық пен ғұламалықтың шыңына жеткен халықтың тіліне айналуға.

Адам есейіңкіреген кезде өзіне-өзі тәрбиеші бола білуге тиіс. Бұл үшін жастарға қамқорлық пен қайрат қажет.

...бойдағы аз кемшіліктің өзін жою үшін де күресе білу керек, өйткені, жамандық, кемшілік деген итжанды келеді, бойға ұялампаз.

Ғылыми ізденіс дегеніміз творчестволық процестің барып тұрған биігі, шыңы.

Парасаттылық, шарапаттылық, теңдік, адалдық ғылымда қызмет істеген әрбір адамға лайық, халқымыздың мәселеп, бетке ұстары - ғылыми адамдары.

Адамның мәдениеттілігінің, ой-өрісінің кеңдігінің, жан дүниесінің ләзатшылы нәзіктігінің бірден-бір белгісі көркем - әдебиетті қол үзбей оқи білу.

Тәрбиеші болу үшін адамның жан дүниелік қасиеттері пәктік, ізгілік, әділеттік сияқты сөздермен байланысты сипатталу қажет.

Жастың еңбегін бағалау, жол аша білу үлкеннің міндеті, бұл міндетті орындау үшін үлкеннің өзі зор мәдениет иесі болуы қажет.

...үлкен адамдардан қалған рухани мұраға жеңіл-желпі қарау-шылықтың өзі жақсылыққа апармақ емес.

...игілікті ісімен халықтың есінде қалған адамдар туралы біз жазуға тиістіміз. Өйткені үлкен адамдар туралы жазу дегеніміз олардың өмір тарихын зерттеу болып табылады. Олардың игілікті істерін, тіршіліктегі ғибратын кейінгі буындар тек ойланып жіті зерттесе ғана іске асырып, бойына сіңіріп, өз игілігіне пайдалана алмақ.

Кешегі жазғанның бүгін өзіне ұнап отырса, ол сенің өспегендігің.

Әдебиет пен көркем өнердің ұлы туындылары біздің жан-тәнімізге, қанымызға, бойымызға сездірмей сіңеді де, біздің рухани адамгершілік бейнемізді қалыптастыру ісіне асқан белсенділікпен қатынасады.

Тәрбиеші болу үшін адамның жан дүниелік қасиеттері пәктік, ізгілік, әділеттік сияқты байланысты сипатталуы қажет.

Өмірі мен ісі халықтың өнегелі қазынасына айналған адамдардың тіршілігі мен қаракеті туралы жазудың өзі тіпті қиын. Ол-ол ма, кейде тіпті қауіпті ме деп те ойлайсың, өйткені адал, ізгі ниеттен ешбір ауытқымай жазып отырғанның өзінде шындықтан кету оп-оңай.

ұлттық шеңбермен шектеліп, томаға-тұйық қалған ғылым мен мәдениеттің қайқар қадары шамалы.

Уақытымның жетіспеуінен асқан қол байлау, қиындықты мен білмей-ақ жүрмін.

Сыртқы сымбат ішкі тереңдікке сай болуы керек... Сырт сымбатымен көзге түсу мақсатынан аулақ болған абзал.

Қандай (жаман) адамды да халық игілігі үшін пайдалана алған - жақсы бастық, пайдалана алмаған - жаман бастық болады.

Мудрость народа в том и заключается, что он умеет выдвигать и вдохновлять таких сыновей, которые достойно и вовремя прилагают свою волю и силы к разрешению, казалось бы, неразрешимых проблем.

...путь науки - путь вечной учебы.

Я не знаю, что будет после меня, но если хоть одно зерно, посеянное мной, даст плоды, я буду считать себя счастливым человеком.

Истинный талант всегда многогранен.

Развитие творческих способностей трудно себе представить без воспитания воли и целеустремленности.

Студенческое время - счастливейшее время. Каждый студент полон-высоких помыслов и романтических мечтаний, в каждом сидит этакий Васыка Буслаев или Камбар батыр, готовые перешагнуть любые расстояния и перевернуть любые горы. Силушка по жилушкам переливается. Долг университета, а значит, и долг преподавателей направить эту "силушку" по нужному руслу, никак не липкая молодость вечных ее качеств - восприимчивости, любознательности, задора.

Вся химическая наука в настоящее время систематизирована и изучается по Менделееву. Рядом с ним, по-видимому, можно поставить разве Чарльза Дарвина, гениально указавшего на законы диалектического развития животного и растительного мира, создав иную истинно научную методологию изучения генезиса и развития флоры и фауны на земном шаре.

Уж такова была жестокая природа режима в царской России - устлавать нечеловеческие условия для деятельности людей, воплощающих в себе передовое, прогрессивное, гуманистическое.

Что ни говорите, человек не может изменить свою природу, он всегда остается человеком.

Дело в том, что ни у одного ученого не может появиться конкретная, ясная и совершенно новая идея, если у него нет в голове большой суммы основательно утвердившихся знаний: чем шире, глубже, точнее, современнее он владеет различными знаниями, тем плодотворнее, целеустремленнее он может мыслить.

Не так уж глуп тот, кто знает, что он глуп.

Преподавательская работа была хороша тем, что постоянно приводила меня к убеждению, как много нужно работать, чтобы быть достаточно знающим наставником.

Әдебиет пен көркем өнердің ұлы туындылары біздің жан-тәнімізге, қанымызға, бойымызға сездірмей сіңеді де, біздің рухани адамгершілік бейнемізді қалыптастыру ісіне асқан белсенділікпен қатынасады.

"Ана тілі" 4. 02. 93,

"Қарағанды университеті" 10. 10. 93, газеттері.

Кәкімбек Салықов

К.Салықов руы Қарауыл, ақын, қоғам, мемлекет қайраткері, сазгер.

Нар тұлға

Сөз сарасы жайнатып, мәнерлі етіп,

Шындықты айтсам қалмай ма әлім бекіп.

Ерке Есілде бастаған өмір жолын,

Еңбек Ері, нар тұлға Әуелбеков.

Құтты күнге тапты Еркін пәлен тетік,

Озды талай сайыста мөреміз бекіп.

Көкшетауды көркейткеп кім? – десеңдер,
Тік айтайын: Ол – Еркін Әуелбеков.

Өшіп кетер ауылдар жаңаланды,
Оқтай заулап тас жолдар бара қалды.
Елді қанша көтерсе өзі сонша,
Барша қазақ ішінде дараланды.

Тез өткен жоқ Торғайдан сәлемдетіп,
Кең қозғалды төңіректі кемелді етіп.
Бұл өңірді жайнатқан кім? – десеңдер,
Нұржанұлы ол – Еркін Әуелбеков!

"Қатал" – десең кей достым зәрең кетіп,
Алам деме беделін төмендетіп,
Қыр мен сырды кім десең жалғастырған,
Байқа, достым, ол – Еркін Әуелбеков!

Зердесіне бітсе зор дарындылық,
Асыл тұлға көрмеді арын жығып.
Арпалысты Аралды сақтау үшін,
Құлагердей мерт болған зарын ұғып.

Қызылорда халқына ұнап қалды,
Көшесінде есімі тұрақталды.
Қатал болса ол сүйді әділетті,
Содан кеше қалың ел жылап қалды.

Жаралған жан берген серт үшін,
Сол сертіне арнады бар дер күшін.
Жүрегіне Шоканнан шок тұтатқан,
Құттықтайық асыл аға жетпісін.

Е. Букетовке

...Сені көрсем Есенинді көргендей
Шалқап кетем жүрегім жыр өргендей,
Қуанамын мына біздің КарГУ-ге
Маяковский ректор болып келгендей.

Атағын берсін Фабеңнің /О. Бәйкеновқа/

Бәйкеннің ұлы екені,
Білініп маңғаз түлек тұр.
Қызылжарда мекені,

Атағын берсін Ғабенің /О. Бәйкеновқа/

Бәйкеннің ұлы екені,
Білініп маңғаз түлек тұр.
Қызылжарда мекені,
Университетте ректор.

Алғыр ұл туар текіден,
Өмірдің міндет артқаны.
Қуаныш осы деп білем,
Әкеге бала тартқаны...

Кең жалған әр күнін санаған,
Көңілде қобалжу бар арман.
Туған жер көркіңнен көз жазып,
Алыстап барамын жағадан /Кәкімбек/

Ар-Ғұнды бөтен санаған,
Опбайды топас малғұндар.
Арғы-Ғұпнан тараған,
Жер бетінде бар ғұндар /К.Салтыков/.

Көкшетау

Көкшетау өзге таудың тәубесіндей,
Қызығы құмартқан қыз әуресіндей.
Көлдегі Оқжетпестің суреті,
Сұлудың айнадағы сәулесіндей.

Бурабай тауды айнала жатқан екен,
Жұмбақтас суға белден батқан екен.
Ақбура шөлі қанып дөң асқандай,
Қай сотқан көзі қиыш атқан екен.

Қос өркеш көшкен бұлтты өкшелейді,
Сал бойын сандық тастар дестелейді.
Сыры мол ел аралап аңыз болған,
Қазағым еркелетіп Көкше – дейді.

Алыстан көгілдір тау мұнарларанар,
Көз тойып, көңіл өсіп құмар қанар.
Көкпеңбек орман, дала арасында,
Көп таулар, Көкше таулар сылаң қағар.

Айыртау Ақан, Біржан секілденер,
 Сырымбет Құлагердей еркін желер.
 Жалғызтау Үкілі Ыбырай сырып айтса,
 Өзіңнің Сал, Сері боп кеткің келер.

Аққу, қаз скеу-екеу ойнайды екен,
 Нәзік жан махабатқа тоймайды екен.
 Сақ қыран шүйілсе де шер тарқамай,
 От құшақ күйдірсе де қоймайды екен.

Қарағай қатпар тасты тесіп өскен,
 Бәйтерек көккес бойы жетіп өскен.
 Ақ балтыр биші қайың жарқ еткенде,
 Тал ойнап, қамыс желкілдескен.

«Гауккуге» жан, жүрегін беріледі,
 Екі аяқ бір басуға ерінеді.
 Аспаянап күн сәулесін қуа келген,
 Ақ жанбыр ақ маржандай төгіледі.

Айтқаным көргенімен аспағандай,
 Екі көз шыр айналар тостағандай.
 Көгеріп көк белдеудей Есіл жатыр,
 Көкшетау әу-дем жерге тастағандай.

Тау – қорған атам қазақ жалауы бар,
 Тау – көсем Абылай хан алаңы бар.
 Тау – дана Шоқан өскен бауырайында,
 Тау -- батыр Мағжан айтқан Баяны бар.

Тау – сері сексен көлі етегінде,
 Барады сексен сұлу жетегінде.
 Япырмай сопың бәрін қияр ма екем,
 Соңыра көз жұмылып кетерінде.

Екінші бөлім

Көсем де өткен не дүлдүл

Екінші бөлімде біраз батырлар туралы ел аузындағы әңгімелер сөз етіледі және Ожан балуанның, Айбас қажының кейбір өмірінің белестері жазылған. Әңгіме толық болу үшін "Жұлдыз" /2002, №4/ журналында жарияланған Иран ағамыздың "Жәбек-Шаған" драмалық дастанын толықтай келтірдік.

Атығай Андықожа батыр

Атығай Андықожа батырдың тегі

"Тарих тасасында қалған жайлардан естігенімді елге жеткізу маған ой салып, арғысы бабаларымыз, бергісі ұлы аталарымыздың қасиетті аруағын тебіренгіп, жоқтаусыз қалмасын деген пікірмен Арғынның белді атасынан, Қызылжар төңірегінен шыққан Андықожа, Баубек, Тарақ, Бөрібай, Жансүгір және Мырзабай батырлар туралы лебізімді білдіргім келеді. Сондықтан әңгіме басын аты аңызға айналған Андықожа батырдан бастағалы отырмыз. Арғын атамыздың бірінші әйелі – Айсұлу анамыздан – Ақжол, Мейрам, екінші әйелі Момын бәйбішеден – Қарақожа, Нәзірқожа, үшінші әйелі – Нәркес сұлудан – Болатқожа туады.

Қарақожа мен Нәзірқожадан өрбіген ұрпақ Жеті момын немесе бәйбіше Арғын деп аталады.

Атығай, Қарауыл Қарақожадан өрбиді. Атығай 12 ата, Қарауыл 8 ата. "Атығай, Қарауыл – бір туыс, бір бауыр, бәрін қоссақ бір ауыл", – деп туыстығын айтқан.

Атығайдан Дәуіт, Дәуіттен – Бегім мен Тоғым туады.

Бегімнен – Есенаман, Игісіп, Қалқаш, ал Тоғымнан 9 ұл – Қойлы, Майлықожа, Қадір, Сары, Бабасан, Андағұл, Ырысай, Жұмық, Есентаңырық.

Бегім мен Тоғымнан өрбіген осы 12 ұлдың ұрпағын он екі ата Атығай, кейде Дәуіт деп те атайды.

Қойлыдан – Құдайқұл, Құдайқұлдан – Әлменбет, Әлменбеттен – Андықожа, одан Жабағы, Бекше және Базай. Бұл үшеуінен өрбіген ұрпақ шежіресі менде бар. Оларды өрбігіп жатудың қазір қажеті жоқ, оның да кезегі келер.

Қызылжар мешікшәуудың немесе Қазақстанның солтүстік облыстарының күре тамырындай болып ағып жатқан Есіл өзенінің екі жақ бетін мекендеген он екі ата Атығайдан тарихта аттары бүгінге беймәлім болып, тек қана көкірегі ойлы, құйма құлақ қарттардың жадында сақталып жол-жөнексей талай өзгеріске түсіп, бізге жеткені аңыздар ғана.

Мен сол аңыздарды арқау етіп, білгенімді ортаға салып, қалың қазақ көпшілігіне, әсіресе, өскелен жас ұрпаққа өткен бабаларымыздың бірі – Атығай Андықожа туралы айтпақпын.

Батырдың туған топырағы Солтүстік Қазақстан облысына қарасты Совет ауданындағы 1953 жылға тың көтеруге дейінгі "Үшқызыл" колхозы болды. Колхоз сол жылдары таратылып, елдің жартысы "Аралағаш", жартысы "Қызыл Жұлдыз" колхоздарына көшірілді. Міне, сол "Үшқызыл" колхозынап күн шығысқа қарай 3-4 шақырым жерде, ата қыстауы "Қаршыға ұстаған" деген қалың шұбар бауырында Андықожа шамамен 1694 жылы наурыздың бас кезінде туған.

Айту бойынша Андықожа батыр қонысы Ақшоқы тауы маңы, жайлауы қазіргі Донской, Жаңалық елді мекендерінен Майлысорға қарай беттеген. Ақшоқы асуының бір соқпағында ол тасқа қылышпен шауып қалдырған таңбалы тас әлі күнге сақтаулы, оған дәл сондай таңбаны тек Аңғал батыр ғана түсірген дегенді қариялар айтады.

Құдайқұлдан бес бала, үлкені Әлменбет, Жәлменбет, Базар, Тіней, Қарабалық туады. Әлменбеттен – Андықожа, Андықожадан үш ұл Бике анамыздың туады (бұл кісіні Жақсыбике деп атаған). Олар – Жабағы, Бекше, Базай, Бике анамыздың Жақсыбике аталуы себебі – бұл кісі көрік пен сымбаттылығы, ақылы мен адамгершілігі бірдей, елге ұлағатты ана болыпты.

Андыкеңнің көзі тірісінде-ақ ел ісіне араласып кейін Андықожа қайтыс болғаннан кейін жалпақ Қойлы Атығайдың көп билігі осы кісінің қолында болыпты. Жақсы атақ-абыройға ие болғандықтан болу керек, бұл кісінің атын бір елге беріп, сол елді Жақсыбике атап кеткен.

Андықожа батыр Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібектердің қанды көйлек жорықтас досы болған, " – деп жазады С.Мейрамов марқұм.

Жеті кенттен алым алған Атығай Андықожа батыр

Қызылжар мен Көкшетау жерін мекендеген Атығай, Қарауыл жұрты Шоқанның әкесі аға сұлтан Шыңғыстың ескі салт бойынша хан есебінде қадыр тұтқан, Қиялы мен Тайыншаның екі арсын алып жатқан Шағала көлі бар. Бұл көлді сол кезде үлкендігінен болу керек теңіз деп атаған. Қазір бұл көл мүлдем кішірейіп қамыс басып, су аяғы құрдымға кетіп бара жақан Қазақстанның көп көлдерінің бірі.

Жазда осы көлдің Қызылжар жақ бетін Атығайдан өрбитін Андағұл, Ырсай, Ақкиік, Қойлы Атығай рулары жайлайтын болған, теңізге жете алмағандары Тереккөлі, Бозарал, Балықты көлдерінің төңірегін жайлаған.

Шыңғыс өзіне қарасты осы елдердің би-болыстарына бір ай бұрын, шамамен шілденің орта кезінде барып кеңес өткізетінін хабарлаған.

Шыңғыстың келісіне дайындық жасалып, елдің жақсы-жайсаңдары бас қосып, үлкен құрметпен қарсы алып, сый-сыяпатпен шығарып салған. Осы жиынға әлі билікке отыра қоймаған, кейін Қойлы Атығайдың төбе биі болған Дөнен қатынасыпты. Хан мәжілісінде болған әңгімеге Дөнен сөз қосып, жиі араласа берсе керек. Сонда Шыңғыс: "Әй, мына пір қара кім өзі?" депті (Дөнен ұзын бойлы арық қара кісі екен). Кенет Қанқожаның Ысқағы, "бұл Дөкен ғой" дегенде Дөкен жұлып алғапдай: "Мен өзімді таныстыра аламын", деп Ысқақтың сөзін бөліп:

Арғы атам Андықожа, жеті кенттен алым алған. Бөгенбай батырмен

тізелесе жүріп, қалмаққа талай ойран салып, Жайықтан пығарып салған, бергі атам Тоқтар Қаржастан қыз алған, атым сай, атаным сай, көпсем қоныс алам, балтам сай, шотым сай, кессем қайың мен қарағайдан отын алам, ханымнан туған Шыңғыс сен болсаң, ханшадан туған мен Дөнен болам, – деген Дөнсеннің Шыңғысқа бұлай деуі туған анасы Күшіктің Шорманының қызы, Сейтен Тайжанның апасы екен.

Шыңғысқа өзін таныстыруына Дөнен би сөз басын Андықожа батырдан бастауына қарағанда, мұнда үлкеп бір шындық бар болса керек.

Қызылжар төңірегінде Қорған (Курган), Түмен (Тюмень), Ирбіт (Иркутск) шауып келіпті ("базарлап келіпті" деген мағынада) деген сөз бар. Сондықтан да, сауда қатынасы жеті қаламен болған анық болса керек. Ресей купецтері қазақ жеріне өтіп кездеме, шәй, қант, киім-кешек, үй тұрмыс заттарын әкеліп малға, мал өнімдеріне айырбастаған. Жеті қала өкілдері арнайы келісім бойынша Андықожаға салық төлеген болуы керек. Міне, Дөнен би осы жәйтті тілге тиек еткен. Бұл аңыздың бір түрі, ал екінші түрі мүлдем басқа.

Абылай хан мен Атығай Андықожа батыр

Қызылжар төңірегінде ел аузында сақталған әңгімелерде Абылай хан мен Андықожа туралы былай делінеді.

Хан Абылай алғашқы ордасын Қызылжарға тіккен. Атығайдан алты қыз алған. Қазіргі қаланың орта тұсында демалыс паркі бар, ол кезде қазіргі жуандығына құшақ жетпейтін қайың, терек және басқа ағаштар жаңа өсіп бой түзеп келе жатқан қызыл шырпы (орман) екен. Осы шағын шоқ ағартың орта тұсында, аумағы онша үлкен болмағанымен көкжиектің біраз жері көрінетін төбе болған. Ол қазірде бар. Бұл төбені "Абылайдың жау қарайтын төбесі" деп атаған.

Абылай 1752 жылы маусым айында Есіл өзенінің бергі Көкшетау жак бетімен бойлай жүріп Қызылжарға ордасын тіккелі келе жатқанын Бөгенбай батыр жіберген хабаршыдан естіп Андықожа қырық жігітпен хан көшінің алдынан Қызылжарға түстік жерден шығып, қарсы алып, қондырысыпты.

Бескөлден өте бергенде, Қарағай көлінің жағында сағыммен мұнартып, қызыл тартып тұрған жарқабақты көргенде Абылай мынау "Қызыл жар" ғой депті міс. Үзеңгілес келе жатқан Андықожа: Хан ием, бұл қоныс іргесі берік, қайырлы болса, "Қызылжар емес, "Алтын жарыңыз" болар деген екен.

Сонда Абылай: "Солтүстіктің суық ызғары емес, іргелес қалың орыс елінің иісі қайран жұртым қазағымды ығыстырмасын деп, желдің өті, қауіптің бетіне Атығай, Қаруылды ес тұтып, орда тіккелі келсемін", – деп Андықожаға ойлана қарайды.

Андықожа: Бір шіркін бар ғой ешкімге бағынбайтын, өз еркі өзінде, ол - уақыт, кім білсін оның сызығының қазақ қалқы үшін қалай сызыларын, әйтсе де атар таң шапағы арайлап көк жиектен көтеріліп келе жатқан күннен пайда болмай ма, келешекке сепіммен қарайық", -- деп ханға көз тастаса Абылай өткір ойлы көзін қызғылт тартып тұрған Қызылжардың жарына қадап тұр екен. Дереву екеуі де бір үміт жетектегендей жорта жөнеліпті.

Шындығында, Абылай хан Қызылжарды көп мекендемеген көрінеді.

Қызылжарға ел табаны қоныстана бастаған бетте-ақ, арнайы хан сарайы салынып, бертінге дейін "Абылайдың ақ үйі" аталған. Үйдің ашылу салтанатына Андықожа бастап Атығайдың жақсы-жайсаңдары қатынасыпты.

Неге екені белгісіз хан кеңесшілері меп жиналған жұрттың басшы адамдарын ерітіп үйдің ішіне кірмей сырттан кең орап, айналып пығыш, үйге кірер табалдырықта тұрып, басын шайқап, таңдайын бір қағып, ішке кірген екен. Сарайдың ішін аралап, хан тағы тұратын биік сәкі үстіне сәл аялдап, шығар есік алдындағы табалдырыққа шығып "жақсы салынған үй екен, бірақ бұл үйге кірер есік кең болғанымен, қайта шығар есік тар, күндердің күшінде жоқ та болуы мүмкін екен, қайран Қызылжар ойың да, қырың да орыстың мекені боласың-ау, орыс иісі пығып тұр екен", деп аласа басқыш табалдырықтан түсіп, Көкшетау жаққа бұрылып, көкжиек бетке өткір көзін қадап жүріп кетіпті.

Осы Абылайдың ақ үйі содан бері талай-талай тарихқа куә, жақсы да, жаман да, үлкен де, кіші де мекемелерге баспана болыпты.

Кім білсін ертеңгі өмір не күй шертерін, мүмкін солтүстіктің иісі қазақтар болып осы үйді жоқтап алып, Абылайдың аруағына берер... Дәл айту қиын, қазақтың "осы жер дегені көш жер" дегендей көп кешікпей Абылай ордасын Көкшетауға көшіріпті. Андықожа батыр хан көшін Жолдыөзектің бойынан ары шығарып салып, хан рұқсатымен кейін қайтыпты. Осы көш жүріп өткен Қызылжардан Көкшетауға дейінгі жол, екі арадағы қатынас жолына айналып, Абылайдың қара жолы деп аталған.

Атығай Андықожа және Шақшақ Жәнібек батырлар

Қыркүектің бас кезінде Есіл бойында Алтай Төртуылдың бір қадірлі адамының асы беріліпті. Сол асқа Андықожа баласы Жабағыны бас қылып Атығайдан ел адамдарын жіберіпті.

Ас сауыны бойынша Орта жүздің көп руының белді-белді ел адамдары басқарып келген жұрт көп жиналыпты. Осы жиынға Торғай өңірінен Шақшақ Жәнібек келіпті.

Рәсім бойынша тігілген үйлерге асқа келгендер ата жолы, ру-руына қарай орналастыра келгенде қос Арғынның үйлері іргелес болыпты.

Қатар тігілген үйлердің бірінде Жәнібек батыр бар екенін білген Жабағы жайғасып болмай жатып бірден барып сәлем берудің реті болмас деп, ертеңінде сәске кезінде қасына екі адамды ерітіп Шақшақ Жәнібек қосына келеді.

Іші әсем жабдықталған әсем үйде, Жәнібекпен бірге сол елдің жақсы мен жайсаңдары болса керек, рұқсат алып үйге кірген Жабағылар Жәнібектен бастап сәлем десіп болғаннан соң, сығылысып берілген орындарға отырыпты.

Аз-кем уақыт өткен соң Жәнібек "қай баласың, тапымадық қой" дегенде, Жабағы сөз аяғын тосып алдымен өзінің жанындағы кісілерін таныстырыпты. Жәнібек біраз терең ойланып, кенет селт етіп сөзін бұлай бастапты:

...Неге екенін білмеймін және сұрамадым да, өкен Андықожа Атығай жігіттерімен майданға Бөгенбай жігіттерімен бір шеттес, қатарлас өзі бас болып кіруші еді. Жүректілігімен қарулылығына және шапшаң қимылына бір сәт Балқаш бойындағы ұрыста сүйсінгенім сондай, "әй жолбарыс екенсің гой" деп

жүрегіме үлкен ырзалық сезім түйіп едім. Самсаған қалмақтың қолына атой салып талай рет бұрын кіріп, кейін шығып жүргенде денесіне еш қару дарытпай аман шығатын. Сәлем айт әжем баласына. Сосын сәл үнсіз отырып "Уағдада бар ма екен?" депті.

Жәнібек батыр мен Жабағының кездесуі, осы әңгіменің болғандығы жәпе сәлемнің айтылуы жөнінде ел аузында үш түрлі аңыз бар, бірі осы, екіншісі олар бір үлкен той жиынында, үшіншісі, Жабағы бір шаруамен Тобыл бойында жүргенде кездесіпті делінеді.

Амавдықпен еліне оралған Жабағы үйіне соқпастан әкесі Андықожаға келіп, сәлем беріп, Жәнібек батырмен кездесіп, сізге сол кісінің арнайы сәлемін әкелдім дегенде, осы сәлемді біліп отырғандай Алдықекен "не айтыпты" дегендей Жабағыға түнере қарап. "Жәнібек, әжем баласына сәлем айт, уағдада бар ма екен" деді дегенде, сол жағында жатқан қос мамық жастыққа қисая кетіпті. Сол жатқаннан Андықожа келесі күннің сәске түсіне дейін тұрмапты. Осы жағдайдан хабардар болған Жабағы бұл сәлемде бір сыр бар екенін біліп, мал сойдырып, қоныстас ауыл ақсақалдарын шақыртыпты. Дәм ішіліп, қымыз сапырыла берген де Андағұл Ырысайдың беделді ақсақалының бірі сөз бастап сыр тартып, аза тұтқандай жатып алғанының сырын сұрапты.

Сырымды айтпайын деп кешеден жатып едім, ішіме сыймады, айтайын десем ойымды күдік қинады, бойымды осы екеуі басып төссектен тұрғызбады, айтпасқа амал қалмады, енді "сәлем сырдың" жайын айтайын, – деп Андықекен көзін алтысқа қадап, көкірекпен бір елес көріп, содан бойына бір сенім пайда болғандық сезініп сөзін бұлай деп одан әрі жалғастырыпты.

Бұлақты бойындағы қалмақпен болған қиян-кесті ұрыс кешкі дабылдан кейін тоқтап, екі жақ өлгендері мен жаралыларын жинап, у-шу болып жатқан кез еді. Хан қолбасшыларын ертеңгі соғыс мәжілісіне шақырып жатыр деген хабарды алып, Бөгенбай екеуіміз бардық. Мәжіліс аяқталған соң алдын-ала келісім бойынша қолбасшылар кешкі тамақты Бөгенбай шатырынан ішпекші болғанбыз. Далаға пықтық та Бөкенді күттік. Жәнібек сөз бастап "Әндке-аға келіңіз, құшақтасып тірідей айырылмас дос болайық" дегенде, мен "достыққа шақырып інісі құшақ ашса, ағасы неге құшақ жайып қарсы алмасын" деп достықтың берік салты бойынша беліміздегі болат қанжарларымызды кеудемізге қойып, құшақтасып, кеуде түйістіріп тұрғанымызда хан шатырынан кейін шыққан Бөкен "екі арғынның қос көкжалы құшақтарың берік, достықтарың өмірлік болсын" деген еді. Бөгенбай тілегіне ырзалық білдіріп, құшағымызды босатқанда екі қанжар кеудемізден сусып, дік етіп жерге шаншылып түсті.

Тірлікте айырылмас достыққа шақырған Жәнібек пен Бөкеннің көзінше "өлгенде мәйітіміз Түркістанда, Ахмет Яссауи қорымынап табыссын" дегенімде, Жәнібек "Япырмай Әндке-ай, маған айтуға үлгертпей өзіңіз айттыңыз, сірә жаңа ғана туған достықтың адал белгісі болар, қабыл алдым" деді. Тағы да Бөгенбай "Ақ тілек, адал жүрек ниеттеріңді тек алла-тағалам қош көрсін. Ерте ме, кеш пе бұл жалғаннан өтетініміз анық. Қан кешті майданда жүргенде қалмақтың қаңғырған сұр жебесінен аман болсақ, бетпе-бет келгенде оған алдырта қоймаспыз. Ақ өлімді өз босағамызда күтіп алсақ тілектің дұрыстығы сол. Мен де қосылдым, қасиетті топырақ Түркістанда табуға жазсын", деді. Міне, жұртым

Жәнібек батырдың "Уағда да бар ма екен" деген құпия сәлемінің сыры осы. Осы тілек-уағдаға жете аламын ба. Басы, Жабағы, сен болып, ағайын-туыстар жеткізе ала ма, алмай ма деп, жаттым.

Әке сөзің мұқият тындап отырған Жабағы "Әке, осы отырған Атығайдың ру басы ақсақалдардың алдында ант етемін, орындаймын тілегіңізді, Жабағы сөзіне жетпеді деп аруағыңызды тебіреніп таба еткізбесің. Мал түгіл, жанымды жалдасам да Ахмет Яссауи сағанағына жеткіземін", деп жұртқа қарағанда, отырған ақсақалдың біреуі, баланың әке алдындағы уағдасын дұға жасап, батамен бекітіпті.

1999 жылғы жариаланған Ахмет Яссауи кесенесінде жерленгендердің тізімінде 54 болып Атығай Қойлы Андықожа батыр 1672-1752 деп жазылған. Соған қарағанда Жабағы әке тілегін орындап, Алла қабыл еткен болса керек.

Атығай Андықожа мен Қапжығалы Бөгенбай батырлар

Ел аузында сақталып бүгінге жеткен аңыздарға қарағанда Бөгенбай мен Андықожаның достығы өте берік, сыйлы да сырлы болыпты, Үлкен жорық, майдан алдында қазақ жерінің кіндік тұсында отырған Бөгенбай, сонау солтүстікте жатқан қалың Атығай жеріне, Андықожаға бұрын хабаршы жіберіп, тоғысатын жер, кездесетін күнді белгілеп сөлем айтады екен.

Алдын-ала көп бұрын құлақтанған Андықожа 1726 ж. Бұлақты өзенінің бойындағы соғысқа үлкен дайындықпен көп қол апарыпты.

Майданға Бөгенбай қолының он қанатынан кірген Атығай жігіттері көп ерлік көрсетіп, қалмақ әскерін көп шығынға ұшыратқан. Қазақ қолы үшін мәлі зор осы бір соғыста ерен ерлік жасағандары үшін Бөгенбай батыр: "Андеке, өзіңе бұрыннан разымын, осы жолы да разымын. Бұл жолғы жігіттеріңнің де жау жүректілігіне мүлде риза болдым. Әрқайсысы аман болсын, жарайсыңдар!" – деп шын ризашылық білдірген.

Бұдан кейін Қалмаққырған, Анырақай соғыстарында да Андықожа бастаған Атығай жігіттері қатысып, талай жеңіске үлес қосқан.

Андықожа айтуға қарағанда жетпістен асыңқырап қайтыс болған көрінеді. Бөгенбайдан Андықожа 18 жас үлкен болса керек. Былайша топшыласаң Андыкең 1767 ж. қайтыс болған.

Батырдың дауысы

Ерте заманда Оқжетпестің пыңына бір бүркіт ұя салыпты. Балапаны қарақанат болғанда өлімтік пен жемтік, тышқан мен саршұнақ сияқтыларға көзіңізді қырын да салмай, бірден қозы, лаққа түсіпті, соларды алуға баулапты. Бара-бара үш жылғы ту қойды, алты жасар азбанды аспанға бір-ақ көтеретін болыпты. Нелер құсбегілер қанша аңдығанмен қолға түсіре алмапты. Атып тастауға қыранды өлімге қимайды.

Бір күні жаңағы бүркіт көп сиырдың шетінде келе жатқан құнан өгізге тұяқ салыпты. Бірақ өгізді көтере алмапты да, ыза кернеп, тұяғын батыра беріпті, батыра беріпті. Ақырында аяғы қарысып, өгіздің етінен тұяғын суыра алмай

қалады. Өкірген дауысқа ауылдан андыздап адамдар жүгіріп келсе, өгіздің үстінде жабысып бүркіт отыр, тұяқ қолқа-жүректі тесіп өтсе керек, өгіз өліп қалған. Бүркіттің өн бойын арқанмен шандып, өгіздің терісін пышақпен тілгілеп, жырта қарыс кіріп кеткен тұяқты әзер дегенде суырып алыпты.

Бүркіт, әрине, өгіздің иесіне тиеді. Бірақ қанша айналдырғанмен құстың тілін білмейтін адам ырқына көндіре алмайды. Көзі жайнап шақ-шақ етеді, ана кісінің зәресі одан сайын ұшады, маңына жуи алмайды. Алдына қызыл ет қойса қағып түседі, басқа жемге қарамайды.

Бір айдай уақыт өткен шақта бұл хабар қанжығалы қарт Бөгембайдың жорықтағы бірге жорытқан қанды көйлек серігі, Атығай руынан шыққан Андығожа батырға жетеді.

Қыс түсіп, қар үш жауған соң Андығожа батыр бүркітін қолына қондырып, жанына бір топ адам ертіп, Көкшенің бойына аңға шығады. Бір сайдан бұлаң етіп қызыл түлкі жөнеле бергенде батыр бүркітінің томағасын сыпырып қалады. Бірақ бүркіт түлкіге қарамай, аспанға тіке атылады да, шырқап шығып алып, үш рет саңқылдап, күн батыс қайдасың деп тартып отырады.

Батыр бүркітінен айырылады. Уайым, қайғы басып ойлапа-ойлана: "Бұл Оралдың ақиығы еді ғой. Қыран ата-бабасының туып өскен жеріне тартқан екен" деген тоқтамға келеді. Жанына үш жігіт ертіп, жетектеріне қос аттан алып, батыр Оралды бетке ұстап жолға шығады. Айшылық жол жүріп Орал сілеміне жеткенде, бір үйге қонады. Жол сұрасып, жөн біліскеннен кейін үй иесі: "Бүркіт келді, батыр, – дейді Андықожаға, – бір аяғында балақбауы бар. Айтуыңызға қарағанда, сол. Анда-санда көрінеді, көрінгенде мал демейді, жан демейді, қорку-жасқану дегенді білмейді, шүйіліп келіп түседі, сегіз "найзасын" салып жібереді де, аспанға бірақ көтереді. Оның қанатының суылы естілгенде зәре құтымыз қалмайды. Үйден-үйге тығыламыз. Тек бір жақсысы осы өңірдегі қасқыр атаулыны бір жылда құртып жіберді".

Батыр өзінің құс салғанда мінетін Таушұбарына мініп Оралға шығады.

Құстың көзі қиядағыны көреді. Үстіне құлын жарғақ киген батыр иесі мен астындағы Таушұбарды таниды. Саңқылдап аспанға көтеріледі. Құсын батыр да көреді. Айқайға басады. Құс өзіне таныс дауысты естіп, есінен танып қалса керек, айналып қалықтайды да жүреді. Үш айналып шыққанда батыр тағы айғайлайды. Сол кезде бүркіт зу етіп келіп, батырдың қолына қонады. Үйіндісі үш қанат үйдей құстың екпінінен Таушұбар теңселіп кетіпті, бірақ жығылмай аман қалыпты.

3. Ақышев, 1978 ж. 04. 08. "Қазақ әдебиеті".

Құлсары батыр

Абылайханның серігі, оң қолы болған тарихи тұлғаның бірі атақты Құлсары батыр. Өз заманының көрнекті мемлекет қайраткері болған Құлсары батырдың елағасы ретінде беделі зор болған, кейін де ел-жұрт аруағын қадір тұтқан. Абылайханға үй салу мәселесінде де оның аты қатар аталады. Құлсары батырдың қазіргі ұраптарының бірі Асқар Омаров (Орта жүз – Арғын-Атығай-Құдайберді-Ырсай-Құлсары батыр –...Қилыбай-Омар-Жүсіп-Айса-Асқар).

"Многие султаны и старшины откочевали вместе со своими улусами под

защиту российских крепостей. Несмотря на это Аблаю, **Кулсары** и **Куляке** батыром удалось собрать 6-тысячное ополчение и в первых числах июня (1857 жыл) выступить в поход" ("Аблай хан: внешняя и внутренняя политика, Р.Б. Сулейменов, В.А.Мойсеев, 72-бет").

"Кулсары-батыр 30 июня 1757 г. сообщал в крепости Святого Петра, что "их киргизские прочие улусы, то есть кирейской, кипчацкой и караульной со оным атагайским улусом против китайцев хотя и заодно стоят, токмо-де па них он, **Кулсары**, и **Аблай** не полагаются, затем что оныя три улуса люди самовольные и весьма непостоянны...чего ради оной атагайской улус навышеописанныя три улуса, не имея надежды, против китайцев устоять не в состоянии" (72-бет).

"1764 г. октября 24 дня посыланные в киргис-кайсацкую Среднюю орду к Аблай-солтану и к старшинам Кулсаре и **Бабакаю** (Бабеке) батырям с письмами Барынтабынской волости страшина Шукур и сотник Упак Абзанов и башкирец Мусатай Утяшев..." (667-бет).

"Сюда же намеревались удалится старшины: Кулсары (Кулсары пользовался особенным уважением всех киргизцев и самого Аблая, киргизы считали его за святого, аулиа), **Куляке-Батыр** и **Алимбет-Батыр** (Андыккожа батырдың әкесі ме?), наконец и сам Аблай говорил Яковлеву, не может-ли он исходатайствовать для него разрешение кочевать по р. Ую" (746-747 беттер).

"На подлинном подписались: Атагайской вол. Хутайберды Баймаматьевского рода старшина **Байжигиттарханов** для верности своеручно печатъ приложил. Атагайской вол. Кулсаринского улуса старшина **Кулибак** мурза (Құлсары батырдың баласы)... Атагайской вол. Старшина Байжигит-тархан брат Кусяш-батыр ...Атагайской вол. Хутайберды Баймаметяпаковских улусов старшина **Аю-батыр**... Атагайской вол. Бабасанкова улуса старшина **Тюбет-батыр Тюлеев**... Куйлыатагайской вол. старшина **Мурзатай-батыр**..."

1842 жылы тамыздың 23-де орыс әміршісінің атына Әбілхайр ханмен бірге казак ру басыларының ішінде мыналар бар: Атығай руынан: Қожаназар батыр, ..., Құлсары батыр, Шешен Жарылғап. Орта жүз Аргын руынап Қалбек батыр /Құлсары батырдың баласы болса керек/, Қарасай батыр /Жәпек батырдың баласы/ Құлеке батыр. М.Мағауин "...Абылай 1760 жылы Боғды хан билеп отырған босатылған босатылған қалмақ жеріне көшпекші болады, бірақ көше алмайды.Себебі, басқа батырлар старшиналар көнсе де, Құлсары, Құлеке батырлар келіспейді" – деуіне қарағанда Құлсарының казак ру басының бірегейі екенін көреміз.

Атығай Жанатай батыр

Жанатай – XVIII ғасырда өмір сүрген батыр. Арғыннан тараған Атығай руынан шыққан. Мекені – қазіргі Солтүстік Қазақтан облысының Володар (Айыртау) ауданы. Жанатай қалмақтар мен жоңғарларға қарсы күресте даңқы шықты. Абылай хан жоңғарлармен бір соғыста Жанатайды 500 адаммен жауды барлауға жіберген. Осы аса қауіпті, тар өткел Талқыннан өтіп, ұлысты бағындырған ерлік ісіне халық сүйсінген. Оның батырлығы туралы халық арасында аңыз әңгімелер көп. Жанатайдың зираты Солтүстік Қазақстан

облысының Ленин ауданындағы Ильич совхозының "Жанатай" аулы қасында – деп жазылыпты Қазақ Совет энциклопедиясында, 4- том.

Атығай Жанатай және Керей Жабай батырлар

Атақты Сегіз сері Имантайға берген батасында қазақтың ең таңдаулы батырларын атап келіп былай депті:

Үш жүздің Абылайдай тілегі бол,
Марабайдай ақыны – жүрегі бол.
Еліңе Жанатайдай айтулы бол,
Қобыланды батырдай білегі бол.

Бұған қарағанда Жанатай батырдың тегін емес екендігін аңғарамыз. Ал Атығай Қуанышбай өз батасында Қабанбай, Бөгенбай, Баян батырларды айтып келіп:

Жәнібектей жол баста,
Жанатайдай қол баста.
Токжандайып топ жарып,
Кенеле бер мал-басқа!-

деген сөзінен тағы да Жанатайдың қол бастаған батыр екеніне көзіміз жетеді.

Мағжан өзінің "Батыр Баян" поэмасында:

Ашуы жауған қардай, шөккен нардай,
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай.
Бөкеннің жас жолбарыс жеткіншегі

Аузынан жалын шашқан жас Жанатай, – дейді. Қобыланды батыр, Абылай, Шақшақ Жәнібек батыр, Қанжығалы Бөгенбай батыр, Қара керей Қабанбай, Уақ Баян батырлармен аты қатар айтылып келген Жанатай батыр кім енді соған тоқтала кетейік.

Керей Қара биден Жабай батыр (Одан Токсан би) туады. Ал Жанатай батыр Атығай Құдайберлісінің немересі Жұмықтың Татыбайының немересі болады. "Жанатай батырдың елі бұрынғы Октябрь ауданы, Өрнек /Тастақ/ ауылы", – дейді Е.А.Бөкетов. Елі сол маң болуы керек. Жапатай батыр Жабай батырмен сыйлас, әрі дос болған көрінеді. Бір жорықтан келе жатып Жабай батыр Жанатайға қалмақтың жігітін құлдыққа беріп кетеді. Ал жаңағы құлдың апасын өзінің ағайыны Тұрыпбердіге әйелдікке берген екен. Тұрыпбердіде бұрынғы әйелінен бала болмаған екен. Қалмақ қызының қойны құтты болып балалары болып біраздасын інімді қолға алайық деп күйеуіне қалмақ қызы сөз салады. Содан Тұрыпберді 100 жылқысын алып Жабай батырды ертіп Жанатай батырға келіпті. Жабай батыр: Әй, Жанатай мен сенің құлыңды өлтіруге келдім. Міне ердің құны 100 жылқы. Осыны ал да маған құлыңды бер, – депті. Жанатай: "Әй, Жабай құнсыз алдым, құнсыз берем, ал болса да малыңды алып келген екесің, оны мына төрт момын елдің – Атығай, Қарауыл, Керей, Уақтың жоқ жетімдеріне бердім, сауап болсын", – деп малдарын бөліп беріпті.

Жанында жалғыз жолдас – жас Жанатай

Жанатай батыр Батыр Баянмен соғыста бірге болып, бірге опат болғанға ұқсайды. Оны Мағжанның "Батыр Баян" атты поэмасынан аңғарамыз.

...Қалың қол ортасында батыр Баян,
Баянның батырлығы алапқа аян.
Екі көз екі қызыл шоқ боп кеткен,
Аузынан көбік болып бұрқырап қан.
Оң-солға алдаспапды сілтегенде,
Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан.
Жанында жалғыз жолдас – жас Жанатай
Қансырап зорға ғапа кірпік қаққан.
Түзеліп отыруға халі қалмай,
Қисайып бара жатты құлап аттан.

Жолдас дер ердің ері-ақ қан майданда,
Жан беріп жолдасы үшін алдаспапға,
Еңкейіп сүймек боп батыр Баян
Жолдасы Жанатайға айналғанда,
Бір қалмақ еңгезердей көк найзамен, -
Білмеген, сірә, тою қызыл қанға, -
Қапыда қайран ердің сүбесіне
Бойлатып сұғып тұрып, бұлғағанда
Ер Баян Жанатайды алдына алып:
"Қыларың, қатың қалмақ, тағы бар ма?" -
Деді де суырып ап жау найзасың;
"Алаптың әруағын, – деп, - қайдасың?!" -
Жыландай жарқ еткізіп алдаспапды
Түсірді топ еткізіп қалмақ басын.
Бұлақтай аспанға атып, қан шапшыған
Жараға тығыш тұрып бармақ басын,
Қаскиып қан майданда тұрып қалды
Қайран ер, қайсар Баян, жолбарысым?
Алайда уақыт өтті, құлап түсті,
Құшақтасып Жанатайдай жан жолдасын.

Жер мен көк шыр айналып араласты,
Көз алдын кара түтін тұман басты.
Тәтті бір жазғы таңда қалғығандай.
Ер көзін оқтың-оқтың жұмып апты.
...Көргендей болды ашулы Абылайды,
Қалың қол: "Әне, Абылай!" – деп шуласты.
Тағы ашты жұмған көзін, тағы көрді
Алдында жас ұлан мен толқын шашты,
Екеуі құшақтасып жап-жақын тұр,

Басымен ишара етіп амандасты...

Жәпек Батыр.

Атығай қоныс салған Жолдыөзекке
Бір кезде жауда қалған қолды өзекке.
Айырылып байлығынан көп соққы жеп,
Көз жасы Атығайдың толды өзекке.

Мағжан.

Ері даңқты болса,
Елі аятты болса,
Әруағы артып жүреді,
Жауы аяғын тартып жүреді, -

деген ғой дана халқымыз. Сол даңқты ерлеріміздің бірегейі Жәпек батыр. Ол туралы Шал ақын былай деген екен ("Шал ақын Күлекеұлы", 1999, 43 бет).

...Құдай жақсы жаратқан Нұрсені айт,
Елде жақсы бар болса, бір-екіні айт
Атығайда төрт қасқа батыр өткен
Жантелі, Жәпек, Күлеке, Тілекені айт...

Енді бір нұсқасында /ҚРҒКҚ № 814/.

Атығайда батыр өткен Жантелі, Жәпек,
Мендеке, Тілеке, Күлекені айт, – дейді. Бұпдағы Жантелі; Жәпек-Атығай
Құдайберлі, қалған үшеуі Бәйімбет батырлары. Мендекенің зираты Тимирязев
ауданындағы Ақжан ауылы мен Озерный селосының Приозерный селолық
округында. Жас жағынан кішісі Күлеке екен.

Ал Бұхар Жырау ("Бұхар Жырау Қалқаманұлы", 1992, 33 бет)

...Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Сондағы жолдас адамдар:
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Шақпақұлы Жәнібек,
Сіргелі қара Тілеуке,
Қарақалпақ Қылышбек,
Текеден шыққан Сатай бөлек,
Шапырашты Наурызбай,

Қаумен, Дәлет, Жәпек батыр қасында..., – деп толгаса Қашқыпбай
ақын "Абылай-Кенесары" дастанында

("Тарихи Жырлар", 1 том, 1995, 25 бет).

...Төресі әділ жан болған
...Ханға серік жақын боп,
Қосағалы, Жәпек, Жантелі..., -
Ақберсен, Малай, Ақанмен
Қатарын түзеп сәп болған, -

депті. Бұл өлеңдерден Жәпектің аттары аталған қазақтың батырлары мен

дәрежесі, абырой атағы тең екенін көруге болады. Абылай туралы алғаш жазған, оны бір кісідей зерттеген қазақ тарихының білгірі І.Есенберлин өзінің "Жанталас" атты романында "...Басты батырлардан Жәнібек батыр, ...қарт Бөгенбай, Арғынның аты шулы батырлары... Олжабай, Малайсары, ...Абылайдың қамқоршылары: Толыбай би, Қарауылдың шешені Қанай би, Жәпек батыр... ендігі ең сүйеніші со Батыр Баян мен өзімен бірге Қалден Церенде тұтқында болған Жәпек батыр еді..." деп жазуына қарағанда Жәпектің Абылайдың қамқоршысы, ең сүйеніштерінің бірі екенін тағы көзімізді жеткіземіз.

Ораз аталық, Жәпек және Әбілмәсұр

Жәпек, Абылай туралы айтқанда, айтпай кетуге болмайтын кісі Жәпектің атасы, Ораз аталық.

"...Абылай, өзінің аталығы Оразбен бір атқа мінгесіп, Түркістаннан Арқаға, ең жақын туысы Әбілмәнбет ханға аттанған, біреулердің айтуынша қарауыл руы, оның ішінде Жақсылықтан шыққан Дәулетбай атты бай қазақтың жылқысын бағып, түрліше жағдайларға байланысты біраз уақыт жасырынып жүруге мәжбүр болған, ..." – деп жазады Шоқан Уәлиханов(1 т, 22 бет).

"...Бұл жердегі әңгіме Әбілмәсұрды кішкентайынан тәрбиелеген, қауіп-қатерден сақтап қалған Ораз аталық туралы болып отыр. Ол тарихи болған адам, Ораздың ұрпағы бұл күнде Көкшетау облысында тұрады, бір қауым ел, ..." – депті, Шота ағамыз. ("Тарихи жырлар", 16 бет).

Шоқан Уәлиханов "Жәпек-Атығай Құдайбердіден шыққан атақты батыр, " – дейді.

Қазақтың ескі сөзімен таратып айтсақ: Құдайбердіден Құлымбет, одан Ораз, одан Дәулетбай, оның баласы Жәпек.

Шоқан Уәлихановтың (1 том) академик В.В. Вельяминов-Зерновтың айтуынша "аталық" аталған адамдар хандардың, падишахтың балаларын тәрбиелеген.

"Бұхар трактаты" атты құжатта: "Аталық мұрагерін тәрбиелеу үшін ханның өзі тағайындайтын ең жоғарғы мемлекеттік лауазым. Егер мұрагер өте жас болса, аталық өкіл ата міндетін атқарады", – делінген.

Сол Ораз аталық Әбілмәсұрды Көкшетауға алып келгенде өзінің немересі Жәпекпен қатар тәрбиелеп өз баласындай көріп, оны Дәулетбай ағайындарының арасына алып келіп Атығай Есенаманның іргесінде ақ отау тігіп Атығай-Қарауылдан алты қыз алып беріп ел арасына сіндіріп жіберген. Хан көтерген атығай-қарауыл еді.

Бұл жерде қазақ халқы Абылай, Кенесарыға ғана ескерткіш қоя бермей сол Абылайға екінші өмір-мәңгі өлмес өмір сыйлаған, қазаққа Абылайдан хан сыйлаған Ораз аталығын да ескеріп бір ескерткіш қояр деген үміттеміз. Оны хан балалары да ескерер... Жарайды, ол бөлек әңгіме.

Жәпектің Әбілмәсұрды құтқаруы

Әбілмәсұр мен Жәпек далада жүргенде Әбілмәсұрдың аяғын жылап

шағыш алыпты. Үлкендерден естуі, бар Жәпек жыланды өлтіріп, жылан шаққан жердің уын аузымен сорып жүре алмай қалған Әбілмансұрды, жыланды елге көтеріп алып келіпті. Сол уақытта елге Толыбай сыншы келіп жатыр екен, Ораз балаларын алып барғасын Төлекен қарап, өзінің ем – домын жасап жыланды көріп жіберіп: "Өте улы, қасиетті, жыландардың патшасы бұл жылан. Жәпек уын сормағанда өліп-ақ қалатын бала екен. Бұндай жылан шаққан, оның уын ішкен адамның екі нығында екі айдаһар тұрады. Ертең бұларды жеңетін батыр болмайды. Дұшпаны қорқыш жүреді, аяғын тартып жүреді. Бұларда құдайдың берген ерекше күші болады. Ореке екі балаңның да туысы бөлек екен, екеуінің де майданда аттары қалады... Әй, осыдан балаң тірі қалса, халқының патшасы болар... Қазақтың бағына туған бала іздеп жүр едім. Туыпты. Таптым. Көрдім. Әй, Атығай, Қарауыл, барсыңдар ма? Ақсарбас! Ақсарбас! Ақсарбас!", депті.

Ораздың ел ішіне келгені сол екен. Малы жоқ. Сонда ағайыны Құдайберлінің Жеметтен туған немересі Жұмық бір боз бие сойып Атығай-Қарауылдың атынан құрмалдық беріп Толыбай сыншының батасын алған екен. Әкемнің атасы Есмағанбет Көшқұлы-Ораз елінің кісілерін көрсе: "Әй баяғыда атаң Оразға сөйткен, " десе, олар: "Осы Жұмық содан басқа не беріпті, жақсылықтарың бір кісіден аспайды екен, " – деп әзілдесіп отыратын. Осы есімде қалыпты, " – деп әкем айтып отырушы еді.

Міне Толыбай әулиенің айтқаны айна-қатесіз келді емес пе?!

Жәпек пен Әбілмансұр

Абылай хан баласын Жәпек ағасындай сыйлап өскен, сондықтан атын ерттеп беріп жүреді екен дейді. Ораз атасы солай тәрбиелеген ғой. Бірде Жоңғардың бір шалы атығай- қарауыл еліне елшілікке келіпті. Шал келген кезде, сол әдетімен Жәпек ат ерттеп жатыпты.

Сен кім боласың ? –деп сұрапты Жәпектен шал.

Мен Әбілмансұр батырдың ат ерттеушісімін, – депті Жәпек.

Сен маған Әбілмансұрыңды көрсетші, – депті шал.

Мен қазір қазанаспаға бір-екі тас әкеле қояйын, сосын көрсетемін, – деп Жәпек әрірек барып екі қолтығына екі қазандай тасты қаңбақтай көтеріп алып келген екен. Оны көрген елші асығыс аттанып кетіпті, көргенін қолбасына айтыпты дейді.

"Егер атқосшысы екі қазандай тасты қаңбақтай жеңіл көтерсе, батыры қандай болмақ ?" – деп, жау кетіп қалса керек

Жәпектің 40 батырды өлтіруі

Елдің айтуынша Абылай мен Жәпек жастайынан бірге өскен, бір тәрбие алған, батырлықтары да бірінен - бірі асқан, бір-біріне пын берілген, бірге туғандай болған адамдар. Жәпек те "кірген жерін тесік қып, шыққан жерін есік қып" дұшпандарының іргесін айрандай ірітіп, тозандай тоздырады.

Абылай үйге тіреу сырық болған,

Ұрса шокпар, ұтаса құрық болған.

Ер Жөпек Абылаймен егіздей боп

Бір айкаста қырық батырды қырып салған.

Бұл жолдардан біз Абылай мен Жәпектің тұлға, күштерін үлкеп шеберлікпен берілгенін аңғарамыз. Аты шулы жоңғардың Кәбін батырын да Жәпек жекпе-жекте өлтірген. Жәпектің атын шығарған айкастың бірі осы Кәбінді өлтіріп, сол шайқаста жаудың 40 батырын мәйіт қылуы. Соны Толыбай бабамыз былай келтіріпті:

Ерледің Жәпегім, ерледің,

Еліңді жауға бермедің.

Жеріңнен қуып жауыңды

Өз жеріңде жерледің.

40 батырды өлтірген,

Сендей батырды көрмедім, -десе.

Ойпырым-ай, адамның бір зоры екен,

Дұшпанының соры екен.

Еліңді қамал-қорғаны

Батырлардың алтын қоры екен, – депті Үмбетей жырау.

Осы ұрыстан кейін атығай- қарауылдың бас батыры болғанға ұқсайды. Себебі "Бөгенбай батыр" атты жинақта Бөгенбайдың көзі тірі ұрпағы Қ.Нұралин ақсақал "...найман қолын Қаракерей Қабанбай, екі шекті, тоқал арғындар жасағын Шақшақұлы Жәнібек..., атығай – қарауылдың жасағын Жәпек; бәсеңтіңдерді Сырымбет, Малайсары, Қанжығалыларды Бөгенбай батырдың өзі бастап келді", – деп жазады.

Жәпек батырдың Абылаймен бірге тұтқында болуы

Енді Жәпектің Абылаймен тұтқында бірге болған әңгімесіне келейік.

Сабалықты Абылай, Абылайды "Е, құдай!" деп хан көтерген аты шулы жекпе-жекте Шарыптың басын қағып түсірген тарихи оқиғадан соң Қалдан Цереннің Абылайды қолға түсіру, өлген ұлдың кегін қанмен жуу басты арманына айналып еді. Осындай бір аңдысқан шақта 40 жігіт пен аң аулап алаңсыз жүрген Абылай қапыда қолға түскен. Тап осы тұтқындаушылар ішінде Жәпек батырдың да болуы оның Абылайдың ең сенімді серіктесі болғандығын дау – дамайсыз-ақ дәлелдейді. Ұлы Шоқан өзінің "исторические предания о батырах XVIII в." деген еңбегінде: "Калмыки, посланные для сего, настигли его в расплож на охоте, схватили с несколькими биями, с знаменитым батыром Кудайберды атыгаевского рода Джапеском и привели к Галдану" – деп жазған.

Осы тұста Жапақ деп редакторлық түзетудің қоса берігендігіне де жолай назар аударма кеткіміз келеді. Осы тарихи оқиғаны одан әрі шегелей түскіміз келсе, ұлы ақын Мағжанның "Батыр Баян" поэмасындағы:

Балталы, екпінді оттан Оразымбет,

Сырғалы шапшаң оқтан ер Елшібек.

Өзіне тірі жанды тең көрмейтін,

Тәкәппар Қошқар ұлы ер Жәнібек.

Қалданға ханмен бірге тұтқын болған,

Жолдасы Абылайдың батыр Жәбек.

Сырттан Бәсентің ер Сырымбет.

Осындай өңшең көкжал жиылыста,

Күңіреніп жолбарыстай "жау қайда" деп, – дегенін еске салу керек. Осынау жыр жолдарындағы "Жолдасы Абылайдың батыр Джапак, Мағжанның айтып отырған Жәбек бір адам – Атығай руының Құдайберді тармағынан шыққан атақты Жәбек батыр.

Жәбектің Абылайды судан құтқаруы

Тұтқындарды ханға әкеле жатқанда, бір мезеттерде өзен тасып жүріп кеткен кез екен дейді. Тұтқындарды Қалден ханға қарай қайықпен шығара бастаған екен. Абылайды жалғыз өзін қол, аяғы кісендеулі екі адам қайықпен алып келе жатқанда қайық аударылып кеткен бе, әлде мұзға соғылып жарылған ба әкеле жатқан екі кісі жағаға қарай малтып Абылай суға бата бастапты. Сол кезде Жәбек батыр қол, аяғы кісенде болса да мұздай суға сүнгіп Абылайды алып шыққан екен. Сонда Қалден Серен: "Мыпадай ерлері бар халықты тұтқиылдан келіп, қапыда бас салғанда ғана болмаса, бетпе-бет ұрыста жеңу қиынға соғар, Абылайды да, әнесуірді де алып келіндер", – депті.

Жәбектің Абылаймен Қалденнің алдына келуі

Ханға алып келіпті. Қалден-Серен екеуіне де (Абылай мен Жәбекке) отыр деп айтпастан:

Сені Шарышымды өлтіргенің үшін өлтіремін, – депті. Сол кезде Жәбек етпеттен тізесімен еңкейіп тұғыр боп жата кетіп, Абылайға:

Қалден Жоңғардың ханы болса, сен қазақтың ханысың, төмендеме, менің үстіме отыр, – деген кезде

Құлының ханын биіктетуін, –деп Абылайға қарапты. Абылай:

Бұл құлым емес бас батырым Жәбек!, – депті

Жә, қандай арманың бар айтып қал!

Айтсам менің үш арманым бар, – дейді сонда Абылай. Шарышты өлтірген қазақ халқы, мен орындаушы ғана. Оны өлтірсем жерімді, елімді қорғап жекпе-жекте өлтірдім. Ұйқыда жатқанда қолыңда қаруы жоқ мені ұстап алып өлтірсеңіз өлтірерсіз. Бірақ Абылайға әлі келмегенсің қатындай ұрлап алып қашып өлтіріпті деген сөз сізді тірідей өлтірмей ме? Кескілескен майданда қаза тапсам арманым болмас еді. Екіншіден, қазақ орнықпай жүрген халық еді, соны жерге орнықтырып отырықшы өмірге енгізіп өлсем армансызбын деп ойлаушы едім. Үшіншіден, төрт атадан бері жалғыз едім. Қазір өліп кетсем артта қалған бала жоқ, не бауырым жоқ, дүниеге келмегендей боламын ғой...

Хан төмен қарап отырып, уәзіріне:

"Мынаның айтыш отырғаны бәрі шын. Мен де осылай армандасушы едім, мен де төрт атадан жалғыз едім, көзі Шарыштың көзіне ұқсас екен, " – депті.

Сонда Абылай "Алдияр!" деп қол қусырын атып түрегелді. Хан: "Сен неге алдияр дедің, мен сені өлімнен құтқарғам жоқ қой, " – десе. "Тақсыр тағдырым

өзіңізге, көзімді Шарыштың көзіне ұқсатқаныңыз, құтқарғаныңыз емес пе, мен қалмақша білемін," – депті.

Хан: "Әкетіндер!" – деп әмір берген екен.

Жәпек пен күн болжағыш Рай

Абылаймен қолға түскеп кезден елес берер тағы бір әңгіме желісін тарата кеткен жөн болмақ.

Бірнеше күнге созылған ашулы ақ боран қалмақтардың басына қара түнек орнатқандай болады. Үйлерінен шыға алмай ұйлығысып қалады. Сонда Қалдан "Мына қазақтардың ішінде күн болағыш бар ма екен, барыш біліңдер" дегенде Абылай тобындағы қырық жігіттің қырық түрлі онері бар болып шығады. Соның бірі Рай екен. Ол жауырынға қарап отырып келер күнді болжай алады дейді. Қалмақ ханының тілегін тыңдап алған Рай "Борап ертең түске жетпей басылады. Қар кешке жетпей түгел еріп болады да хан терезесінің алдында көлшік пайда болады. Сол көлшікке екі үйрек келіп қонады. Осы айтқаным келмесе хан басымды алсын" деген батыл болжам жасайды. Сонда батыр Жәпек "Әй, Райымай, боранның басылатынын да, қардың кететінін де, көлшіктің пайда боларын да болжағанын жарайды-ақ, ана екі үйректе не алғаның бар" депті. Бірақ жауырыншының айтқаны айна-кетесіз келіпті де қалмақ жағы қазақтардың беделін биіктетіп өкеткен. Оның үстіне Абылайдың Қалданмен сөз сайысындағы ұтқыр уәжі де біраз жайды аңғартқан.

Ел аузында Жәпектің мына сөздері есте қалыпты:

"Япырмай, мына күннің райын-ай!

Он күнде бір ашылмаған ішінді ұрайын-ай!

Айтқанның бәрі келіп, бірі келмей,

Сол екі үйректе не ақың бар еді Райым-ай!?

Тағдырымыз сол үйрекке қарап қалса,

Бір көмегінді берсейші құдайым-ай!,-

деген кезде көлшікке екі үйрек келіп, жалп етіп қона кеткен екен-дейді.

Солтүстік Қазақстан облысы, Ғ.Мүсірепов атындағы ауданының Жанасу ауылы – осы Рай тауының іргесінде.

Жәпектің Абылайды тұтқыннан құтқаруы

Келесі бірде хан барлық тұтқындағыларды шақырып алып,

Әй, қазақтар, хандарың үшін қайсысың кепілдікке баланды бере аласыңдар, хандарыңды босатайың!, – дегенде Жәпек:

Алдияр, мен беремін, – депті. Қалден-Серен:

Япырмай, бір емес үш сынымнан да сүрінбей өттің-ау, сен Абылайдың бас батыры, Хас батыры да болсаң боларсың. Ал онда сені босаттым, баланды әкелгенше ханың тірі деп, екі ай ма үш ай ма, өйтеуір көп уақыт айтып, айдың бөлені күні кел, – деп Жәпекті жіберген екен.

Жәпек кетіп бара жатқанда Қалден-Серен:

Ал, бас бостандығыңды алып бара жатырсың, бұдан артық саған не керек? –

депті. Сонда Жәпек Сіз:

Абылайдай асыл ханымды алып қалдыңыз,
 Кеудемнен суырып жанымды алып қалдыңыз.
 Абылай қазаққа біткен бақыт еді.
 Басымнан ұшырып Бағымды алып қалдыңыз
 Енді Құдайдан, сізден тілейтінім

Ханымның жаның алып қалыңыз, – деп жүріп кетіпті. Содан елге келе игі жақсылардың басын қосып, ханға, биге, бекке тыным бермей жүріп, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай тағы басқа қазақ бас батырларымен хабарласады.

Бұл сөздер Шәкәрім шежіресінен, Т.Қажыбасов, С.Ақтаевтың еңбектерінен, ел аузынан алынған.

Елдің аузында, әкемнің айтуы бойынша, Жәпектің мына сөзі есінде қалыпты:

Тұтқыннан босаңғаным жапым үшін,
 Өзім үшін емес ханым үшін,
 Кепілдікке бердім баламды
 Кінәләме бұным үшін...
 Балам аман келсін деп
 Ханым аман келсін деп
 Боз биені сойдым соным үшін, -

деп боз биені сойып Жәпек құрбандық берген екен.

Ш. Уәлиханов /т. 1. с122/ "...Галдан отпустил его /Аблая/, Джанака-батыра, взяв в аманаты /заложник/ сына последнего, который по ловкости на охоте и храбрости прослыл под именем Рыжего киргиза /Сары казака/, " – депті.

Бұл туралы Қ.Нұралин ақсақал былай жазыпты:

"...Орта Жүздің тоқсан биін ертіп Қаздауысты Қазыбек би Қалден-Серенте барып, қонтажды тілімен улантып, Абылайды құтқарған. Ханның орнына кепілдікке Атығай батыры Жәпектің Сарықазак деген баласы қалған. Жас, өжет Сарықазак қыбын тауып тұтқыннан қашып келген. Қаздауысты Қазыбек бидің сонда Қалден-Серенте айтқан сөзі:

Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын топтай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, құн боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматыш отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір еріткелі келгенбіз, қазақ-қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, табысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен-арыстан, алысқалы келгенбіз, жаңа үйреткен жас тұлпар бар жарысқалы келгенбіз. Тұтқыр сары желімін, жабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітіміңді айт, не тұрысатын жеріңді айт! – депті. Сонда Қонтажы не дерін білмей сасып қалыпты.

Абылай босап келгесін Орта жүздің біраз рулары ат шаптырып, той жасап отырғанда қымызға қызып алған бір би "Ой, біз кереметпіз, бізден Жоңғарлар

корқады екен ғой, " – деп біраз бөскен екен. Оны Толыбай сыншы:

Баласын жауға беріп Жәпек отыр,
Абылайды босатып әкеп отыр
Сен түгіл ол да кеуде қағып отырған жоқ
Көп былшылдамай, жә, тек отыр, -

деп тыйып салыпты, дейді ауыл ақсақалдары.

Елге оралғасын Абылай: "Әй, Жәпек, атаң Ораз маған екінші өмір сыйлады, өзін, мені бір емес үш рет өлімнің аузынан алып қалдың, мен үшін балаң Құткелді жауда кепілдікте отыр, енді жекпе-жекке мен тірі тұрғанда сен түспейсің. Батырлығың елге аян:

Арғымақ сені баптадым,
Құлағың тік, серек деп.
Азамат, сені сақтадым
Бір күніме керек деп! -

айтыпты ғой ата-бабаларымыз, енді сені сақтау маған борыш, " – депті.

Сенің жаның, менің жаным-бір жан емес пе?

Сенің үшін менің жаным құрбан емес пе? – депті Жәпек.

Содан Жәпекті ақылшысы, бауыры ретінде алып жүреді екен.

Ілияс ағаның "Жанталас" романында: (233 бет) Батыр Баян:

Мына қыз менің олжам! – деп Жәпектен сұрайды. Сонда Жәпек:

Болсын! – деді, күзетші топтың екі басты жігітін шақырып алып, бұл-қыз

Батыр Баянның олжасы, – дейді.

Бұл жерде олжаны Ханнан сұрамай бере алатын адам, Жәпекте хандай хұқық бар екенің дәлелдейді.

Жәпек пен Әбілмансұр Көкшетауға келгенде бір үйдің баласы болды, одан Әбілмансұр Абылай болып кетті, енді міне Абылайды тұтқыннан құтқарып, Абылай өзінің бас уәзірі қылып өзіндей хұқық берсе Жәпекке, түсінбеген ел "бұлардың өзі туысы жақын ба, жүрісі жақын ба?" – деп бас қатырса, Абылай мен Жәпектің істеріне сүйсінген Толыбай сыншы:

Біреуің-бас, біреуің аяқ бол,

Біреуің-құйрық, біреуің қанат бол! -

деп батасын берген екен дейді көне көз қариялар.

Ханға баланған Жәпекұлы Құткелді

Осы арада Жәпектің баласы Құткелдіге ерекше тоқтала кеткеннің еш артықтығы жоқ. Құткелді туған жылы ауа райы нашар болып, жоңғарлар малдарын қырып алып, тұяқсыз қалыпты. Күн болжағыш Рай қазақтарды ескертіп малын аман алып қалса керек. Соны меңзеп қарауыл Қанай шешен:

Дұшпанға биыл жүт келді,

Қазаққа бақыт, құт келді.

Еліне береке әкелген

Сен боларсың Құткелді,

атың Құткелді болсын деген екен.

Қалмақтың ұлы жоқ бір адамына берілген Құткелді Сарықазак атанған.

Есеіп ер жеткенде оғы жерде қалмайтын ғажап мерген болып көп көзіне түскен. Қалмақ қонтайшысы Сарықазакты үнесі өзімен бірге аңшылыққа алып жүреді екен. Кешілдікке келген айдаладағы қазақтың хан алдында беделі биіктеп бара жатқан қай қалмаққа жаға қойсын. Қызғаныш туады, қазақ мергенінен құтылудың амалын іздестіреді. Осынау жымсысқы қаскөйлікті сезген қалмақ әке Сарықазакқа оңашалап "Балам, сенің тегің қазақ, атақты Жәпек батырдың баласысың. Сенің мына төтен мергендігің қалмақтардың қызғанышын тудырып отыр. Енді аңға шықсаң үйге оралмауың анық, сондықтан бүгін түннен қалмай еліңе бет түзе. Төрт ат байлатып қойдым, қасыңа жалғыз қызымды қосамын. Жар етсең де, басқа біреуге берсең де өз еркің. Тек қарындасындай құрметтесең болды деп түнде қазақ еліне қашырып жіберген ғой. Сол Сарықазак еліне оралған. Жеті әйел алған.

Сарықазактан тараған ұрпақ бүгінгі Айыртау өңіріндегі Қоскөл, Қаратал, Кирилловка аталатын елді мекендерде молынан кездеседі.

Сарықазак аман келгенде той жасап, тағы бір қыз алып беріп Абылай: "бізді - Сарықазак екеуімізді өлгенде бір жерге қойыңдар, отыз ұлым бір бөлек, Сарықазакым бір бөлек, бұның құны менің құным бірдей," – деп аманат айтып кеткен екен дейді.

Сол Сарықазак (Құткелді) қайтқанда Шал ақын Абылай ханның балаларына:

Дұшпаны Сарықазак мерген атандырды.

Ханымен бағасын қатар қылды

Құдайдың құдіреті қандай күшті

Мергенді ханмен бірге жатар қылды, -

деп естіртті. Сүйегі Абылайдың қасында, Қожа Ахметтің кесенесінде деседі.

Жәпек пен Қасым төре

Жәпектің біраз жасқа келіп қалған кезі болса керек. Өзеннің арғы бетіндегі Қасым төреге Жәпек бастаған біраз кісілер қайықпен өткені қайықпен, атқа малтып өткені атпен өтіп жатыр екен. Жәпек атып бір балаға беріп өзі қайықпен өтіп келе жатыпты. Сонда Қасым төре: "Жәпекке, өзіңіз батырсыз, атыңызды басқаға беріп қайықпен өткенше атпен өте салмадыңыз ба?", – депті. Жәпек: "Әй, Қасым, сен осы ақылыңды әкең Абылай суға аққанда, інің Уәли аралда қалғанда неге айтпадың?" – деген екен.

Қапелінде сөзден ұтылған Қасым төре орнынан ұшып тұрып:

Қайран, Жәпек ағам-ай, қайран батырым-ай, тауып кеттін-ау, тұра тұр, мен барайын, – деп алдынан шығыпты.

Жәпектің ұрпақтары

Енді бір-екі ауыз Жәпектің ұрпақтары жөнінде.

Жәпектің жеңгедей алған әйелінен Қарасай бұтағы шығады, одан бүгінгі есімі елге мәлім Шахмет Хұсайынов тарайды. Ал екінші әйелі атақты

Малайсарының қарындасы Кежектен бес ұл: Сейтен, Сарықазак (Құткелді), Жауқай, Жарты, Жортушы туған. Малайсары Гауһар қарындасын Қаракерей Қабанбайға берсе, туған қарындасы Кежекті Жөпекке беруінде де үлкен мән бар. Талай ұрыста төтен ерлігімен көзге түскен Жөпектің қадірі аспаса Малайсары қай адамға қарындасын қимақ! Сейтен қол бастаған батыр болған, Сарықазак қалмақтарға бес жасында кепілдікке берілген, атқан оғы зая кетпейтін қол мерген болған. Жауқай айтқан сөзі алдынан шыққан көріпкел бақсы болған деседі. Бұлардың қайсысы болса да Жөпек батырдың есімін асқақтатуда өз орындары бар бір-бір тұлға болғандығын қадай айту керек.

Жөпек батыр Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданының Жетістік тауының қасындағы бейітке жерлеген. Ел бейітін көтеріп, ас беріп аруағын риза қылып отыр. Бізді:

Елге басшы Қарекем (Қарамеңде би)
 Дінге басшы Қүнекем (Құнанбай)
 Сөзге басшы Сағекем (Саққұлақ шешен)
 Жеті момын тегім бар
 Менен артық кім екен?
 Осындай артық затымды
 Ойлап тұрсам өзіме,
 Айтпағаным мін екен?!-

деп Нарманбет ақын қамшылап жіберіп еді, енді сол Нарекеңнің мына өлеңімен жиған-тергенімізді аяқтасам:

Келтірген Сарыарқаға Құдай бастап,
 Ереңдер, ер Жолдасы жолын қосшап.
 Ерлерден бұрынғы өткен айналайын.
 Осындай жер жерлетіп, мекен тастап.

Иран-Ғайып, Мемлекетік сыйлықтың иегері

Жәбек-Шаған

Драмалық, дастан

"...Қалданға ханмен бірге тұтқын
болған, Жолдасы Абығайды
батыр Жәбек..."

Мағжан

Кейіпкерлер:

Қалдан-Серен –
Жоңғар Әміршісі – Қоңтайшы.
Сары-Манжу –
Жоңғардың Әскери Қолбасы.
Дауашы – Қалдан-Сереннің інісі.
Әмір-Сана –
Қалдан-Сереннің жиені.
Кәбін – Жоңғар Батыры.
Шаған – Кәбіннің қызы.
Ақкербез – Қалдан-Сереннің тоқалы.

Абылай – Қазақ Ханы.
Қазыбек –
Орта Жүз Қазақтарының Биі.
Күнторе – Қазақ Сұлтаны.
Елшібек – Қазақ Батыры.
Жәбек – Қазақ Батыры.
Сақшы
Хабаршы
Күзет Басы
Халық

Оқиға – XVIII-ғасырдың орта
шеңінде, Қазақ Даласында өтеді...

Ұлы Қоңтайшыда –
Маза жоқ...
Маза...
Ия... Ауыр...
Орны толмас қаза...
– "Аңырақайда" жеңіліп,
Аңырасақ –
Несі бар?!
Соғыс заңы:
Мезет!
– дүние-Кезек!
- Женесің!
- Жеңілесің!
- Көмесің!
- Көмілесің!
- "Еңірекейде" –
Еңіретпен пе ек?!
– дөй-Қазақтың есіне,
Салмаймыз ба қайталап
– Соны?!
- О, Зәнталақ?!
Зәнталақ!
Доғар!
- Зауал!

БІРІНШІ БӨЛІМ

Бірінші көрініс

...Қазақ Даласы... Жоңғар Әміршісі –
Ұлы Қоңтайшы – Қалдан-Сереннің
Билік-Тұғыры...
...Топ-топ – Тобыр... Лек-лек –
Әскер...
...Жеке Басқа Табыну Салтанаты
жүріп
жатады...
Дауыстар:
– Қазақтардан "Аңырақайда" жеңіліп,
Қайғы шемейін кеміріп,
Қалың Жоңғары аңырап,
Қу-Медиенде қаңырап,
Жалғыз Ұлы – Шарышынан айрылып
–
Қанат-Құйрығынан қайрылып,
Қасірет құшағына
Енгелі Бері –

- Зауал!
 - Зауал!
 - Асқақ Көңілімізді
 Пәс еткенге –
 Зауал!
 - Тоқ Өмірімізді
 Ап еткенге –
 Зауал!
 - Ұлы Қоңтайшымызға
 Кәс еткенге –
 Зауал!
 - Қыран-Ұшқанға –
 Ежелгі Жауға –
 Қастан-Дұшпанға –
 Зауал!
(Қарғаша қарқылдап-шулайды...)
 – Зауал!
 – Зауал!
 – Зауал...
Сары-Манжу:
 ...Көкте –
 Тәңір!
 Жерде –
 Өзің,
 Әміршім!
 Кенен-Қайрат –
 Кемел-Кезің,
 Әміршім!
(Әмірші – міз бақпайды...)
 ...Ұлы Қоңтайшым!
 Ұлы Жолда –
 Ұлы Жоңғардың –
 Ұлық ісін оңғарып:
 Мәңгі-бақи жасай бер –
 Атқан Нұрлы Тандаһың?!
(Қоңтайшы – міз бақпайды...)
 Күндей –
 Жарықсың!
 Айдай –
 Анықсың!
 Жер қозғалса –
 Қозғалмас,
 Теңдесі жоқ –
 Алыпсың!
(Қоңтайшы – міз бақпайды...)

...Айтқаныңды –
 Істейміз!
 Болмасыңды –
 Күштейміз!
 Дегенінді –
 Қыламыз!
 Телсінісіп келгеннің –
 Түп енесін ұрамыз...
(Қалдан-Серен – құдды Құдайға айналғандай...)
 ...Солдай емес пе,
 Қалың Қол?!
Дауыстар:
 – Солай!
 – Солай!
 – Солай!
 – Ұлы Қоңтайшы –
 Мың жасаса –
 Қолай!
 – Ірі Ұрыстарға –
 Құбылыстарға бастай бер,
 Әміршім!
 – Ішкі Торыққанымызды,
 Сыртқы Жорықтарымызды
 Қоңтай гөр,
 Әміршім?!
 – Ертеңіміз үшін –
 Бүгінгімізге баға бер,
 Әміршім?!
 – Бағыт-Бағдарымызды ұсын...
 – Үміт-Шырағымызды жаға гөр,
 Әміршім?!
 – Ішіміз пысты...
 – Жынымыз қозды...
 – Аруағың қысты...
 – Жорық Дабылын қаға гөр,
 Әміршім...
 – Оң Қолың –
 Түгел сапта тұр!
 – Сол Қолың –
 Түгел сапта тұр!
 – Атойлап кірсек Майданға,
 Хас-Дұшпанның жасыл шалғыны,
 Болады сәтте –
 Тап-тақыр...

- Ұр-ә!
 - Ұр-ә!
 - Ұр-ә!
 – Мың жасасын – Қоңтайшы!
 – Күн-Сәулесі – сөнбесін?!
 – Мәңгі-бақи өлмесін!
 – Мәңгі-бақи өлмесін...
 – Мәңгі-бақи...
Қоңтайшы (*жалыға, Құзғын қорбаңдап*):
 Жә!
 (*Халық – Әскер – сілтідей тынады...*)
 Тараңдар!
Сары-Манжу:
 Жараңдар?!
 Дереву!
 Тездеп тараңдар?!
 (*Жиылған Жұрт – тарай бастайды.,*
 .)
Қалдан-Серен: (*өзімен өзі боп*).
 ...Төнім –
 Тозып барады –
 Тоңып...
 ...Жаным –
 Азып барады –
 Оңып...
 (*Сары-Манжуга*)
 ...Ет-Жақындарым ғана қалсын...
 (...қалғандарға)
 Кәні,
 Қайсың – Барсың?!
 Қайсың – Жоксың?!
 Кімнің – Ашсың?!
 Кімнің – Тоқсың?!
 Кімнің –
 Қайда қояйын?!
 Кімдердің –
 Көзін жояйын...
 ...Уайым етпендер...
 Алтын Тағамның масымен –
 Әбден тасып-толықтар!
 Халық –
 Өлмейді...
 Сендер –
 Аман болыңдар...

...Басқару үшін Тобырды –
 Түгесілмейтін Билік,
 Таусылмайтын Байлық
 Және...
 Құпиялы Құлық,
 Сұрқиялы Сұмдық керек...
 Сұмдық!
 Қалай, Ұғындыңдар ма?!
Дауыстар:
 – Ұғындық, Әміршім...
 – Ұғындық...
 – Ұғындық, Әміршім...
 – Ұғындық...
Қоңтайшы:
 Ұғынсаңдар...
 Кәні,
 Қайсың барсың?!
Дауашы:
 Мен – Бармын...
 Әміршім...
Қоңтайшы:
 Е-е...
 Дауашы... інім...
 Азарың болса да,
 Безерің жоқ қой,
 Сенің...
 Тек,
 Ми көп – Сенде...
 Азайтқаның жөн – сопы..
 Тіптен!
Дауашы:
 О, не дегеніңіз,
 Әміршім...
 Сыйым осы ма – күткен.
Қоңтайшы:
 Парғауын болмақтан –
 Бұзылады Пенде...
 Жә!
 Тағы –қайсың...
Сары-Манжу:
 Мен – Бармын...
Қоңтайшы:
 Сен – болмасаң,
 Болмағаным да – Менің...
 Күйеу-Баламсың –

Сүйеу-Панамның –
 Даньппан– данамсың...
 Жарайсың...
 ...Тағы – кімім бар...
Кәбін:
 Мен...
Қонтайшы:
 Бәрекелде... Кәбін!
 Сен – Алтын Тонға Жең...
 Менен –
 Нені қалайсың?!
 Бүкпе!
Кәбін:
 Есен-саулығыңыздан басқа,
 Түк те...
Шаған:
 Мен де – Бармың,
 Әміршім...
Қалдан-Серен:
 Шаған...
 Мұнда не бар Саған?!
 Қайдан жүрсің... жасырма?!
Шаған:
 Ойран болған –
 Жайдан жүрмін!
 Ауыр тартқан –
 Ойдан жүрмін...
 Кәбін-Әкем қасында...
 Жоғына алаң –
 Шарыштың,
 Жау таптаған –
 Намыспын!
 Кек-Қапжарым –
 Қайраулы,
 Тоқ-Шабдарым –
 Байлаулы,
 Әміршім!
Қалдан-Серен:
 Жарадың,
 Шаған,
 Қарағым...
Ақкербез:
 ...Мені...
 Барға қоспаймысың,
 Әміршім?!

Қалдан-Серен:
 Сөз ақырып –
 Тоспаймысың,
 Ақкербез?!
Әмір-Сана:
 Мен ше...
 Әміршім...
 Мен...
Қалдан-Серен:
 Сен?!
 Ә... Әмір-Сана...
 Жиен...
 Қарыстан калыс – Сүйем...
 Осындайда –
 Жан Тірегі –
 Жалғыз Үл –
 Шарыш-Ерден айрылып,
 Тосынғанда:
 Жиен –
 Ел болар ма,
 Желке –
 Ас болар ма...
 Маған?!
Әмір-Сана:
 Аса жұтаң көрінеді –
 Жиеніңе берген баған,
 Әміршім?!
 Жиен-
 Неге Ел болмасын,
 Малы болса?!
 Желке –
 Неге Ас болмасын,
 Жалы болса?!
 Нағашы...
Қалдан-Серен:
 Жөн!
 Жөн!
 Жөн!
*(Бір сәтке – Басқа Дүние ұмытыл-
 ғандай... Есінен адасқандай...
 Өмірінен баз кешіп... Өзіне-өзі)*
 Төнің --
 Қатқан Көп!
 Жаның –
 Былыққан Нөң!

(Өз маңдайын өзі тобелеп)

Шарып-Ұлдың жоғынан:

Көзден аққан Жасың...

Сорайған соқа Басың...

Қалдан-Серен?!

Қалдан-Серен...

Не күтермін... Сенен?!

Аккербез:

Әміршім...

Қалдан-Серен:

Әттең-ай...

Әттең-ай...

Ат жалы –

Атан қомында –

Өмірім өтіп кеткені-ай...

Аккербез:

Әміршім?!

Бұл –

Не қылғаның –

Құзырыңнан құлданғаның –

Өгі шапқан

Бауырдай тұлданғаның?!

Айдың Күні аманда...

...Ықылым-Заман –

Биледің-Төстедің,

Өкпең – Қара-Қазан болар хақы жоқ,

Мынау – Меңіреу Ғаламға!

...Тағдыр ісі –

Төңір күші:

Шарыштың –

Жоқ болса,

Сол Жоғынды жоқтатпас,

Жоңғардай Жауынгер –

Халығың бар емес пе?!

...Шарыштың –

Жоқ болса,

Жоғынды таппай тот баспас,

Меңдей Су-Жаңа –

Қалыбың бар емес пе?!

Ақырын күт –

Ақырын –

Алдын-ала зар екпей?!

...Жаннан бетер Жақыным,

Сары Алтындай сафтанып,

Сабыр қылу – керектей...

Қалдан-Серен:

Қалай –

Сабыр қылайын,

Төбемдегі Төңірден –

Талқы жесем ұдайын...

...Түс көрдім,

Түс!

Түсімде –

Жаман іс...

...Абыройым -шашылып,

Әбүйірім – ашылып –

Тыр жалаңаш күйімде:

Кеңірігімнен құсанып,

Кіндігімнен тұсалып,

Тура шапқан жаланып –

Көк Бөріге таланып –

Әрең қашып құтылдым...

Кәбін:

...Жақсылық қой,

Әміршім...

Өңдегі Ойдан –

Түстегі Ойран...

Қашып құтылғаныңыз –

Оң болған...

Қонтайшы:

Әй, қайдам...

Көк Бөріден құтылуың –

Құтылдым...

Құтылғанымнан –

Не қайран?!

Кенет...

Тосын тап беріп,

Көкжелкемнің тұсынан –

Құйрық-Жалды Аждаһа,

Зәрем ұшып мысынан,

Көжегіңдей Ор-Қоянның,

Ашқанында Аранын –

Толайыммен жұтылдым...

...Содан –

Шошып ояндым...

(Төңірегін түгел шолып)

Жуас Түйе жүңденіп –

Кісі үстінен күн көріп,

Қарын-қалтасын –

Мол қазынаға бөктірген –

Шеттеріңнен
 Бейне жалған Құдайсыңдар!
 Кәні?!
 Кәні...
 Менің осы Түсімді,
 Жорытұғын –
 Қайсың бар?!
Сары-Манжу:
 Түс дегенің –
 Түзге отырып,
 ... "Кіш" дегенің,
 Әміршім...
Қалдан-Серен:
 Жә!
Дауашы:
 Түсінде –
 Қорықсаң,
 Өңінде –
 Торықпайсың,
 Әміршім...
Қалдан-Серен:
 Жә!
Шаған:
 Өкінішті...
 Болар Бейнет-Болжалдың...
 Беті күшті...
 Әміршім...
 Түсі –
 Оңбағанның –
 Ісі...
Хабаршы: (суыт еніп).
 Әміршім?!
 Жеткізуге –
 Шұғыл,
 Тосын Хабарын,
 Күнтөре Сұлтан –
 Бұйрық күтіп –
 Тыста тұр...
Қалдан-Серен: (өзіне-өзі келе алмай).
 А...
 О... кім дейсің...
 Күнтөре?!
 Ол-
 Кім еді...
Хабаршы:

Күнтөре –
 Қазақтағы
 Көп Сұлтанның біреуі!
Қалдан-Серен:
 Кірсін де!
(Хабаршы – шығып кетеді...)
 Қазақтың Сұлтаны –
 Жоңғардың Ұлтаны болғысы келе ме,
 Сонда...
 Жоқ, өлде...
 О, Төөнірім, қолда?!
 О, Төнірім...
*(Бір сәтке – Басқа Дүние ұмытыл-
 ғандай... Есінен адасқандай...)*
 Кірсін... кірсін...
 Ия... Ия...
 Оңған бөздей Маған...
 Оң айтады... Шаған...
 Күллі Жоңғар
 Құдай тұтқан Қалданның,
 Ендігі ісі –
 Тылсым...
(Өзімен-өзі болып)
 ...Мен –
 Не болам?!
 Сонда,
 Жоңғар – не болады?!
 Мен –
 Жоғалсам,
 Онда,
 Жоңғар – жоғалады!
 ...Жел өтінде
 Жанған Шала-Шырақтай –
 Өшпеу керек?!
 Өшпеу!
 Алдын алып...
 Айдалаға ылақпай...
 Алып Жоңғар Ала Туын құлатпай,
 Қалу үшін –
 Не істеу керек?!
 Не істеу!
 А... Аһ...
Күнтөре: (ішке енген бойда)
 Әміршім...
(Қоңтайшының аяғын құшып).

Шыпы –
 Сыпға құралас,
 Аз сөзіме –
 Құлақ ас?!

Қалдан-Серен: *(өзіне-өзі әзер келіп).*
 Астым... Айт!

Күнтөре:
 Айтсам –
 Ел болмастан –
 Біржола
 Үзіп тындым күдерді:
 Соным үшін,
 Тәңірі,
 Мені – Саған,
 Бұ Сапар,
 Өзі-
 Әдейі жіберді...
 ...Жібергені –
 Емес пе,
 Осынша Уақыт –
 Ара-жігін айырып,
 Түп-тереңіне үңілдім.
 Енші болған Егеске,
 Балына У жайылып –
 Алауыздығынан түңілдім:
 "Аңырақайдағы" Жеңістен,
 Қазақтардың кетті есі –
 Мейманасы тасты!

Қалдан-Серен:
 Құрық-Тауық кылықты,
 Күйбеніңе қарасам –
 Құралақан Жандайсың,
 Жеңіс Күнгі Бөлістен?!

Күнтөре
 Жоқ!
 Әміршім?!
 Кімдерге опа бермекші,
 Оңайдан жиған Дүние-Бок?!

...Қазаққа,
 Енді,
 Мен –
 Өліспей беріспен!
(Қанжарына – жүгінеді...)

Қалдан-Серен:
 Бұл,

Не сонда,
 Күнтөре?!
 Көдуілгі Салтың ба,
 Жоқ,
 Ішетін Антың ба?!

Күнтөре:
 Салтым емес,
 Антым!
*(Қанжарымен – сол қолының бас
 бармағын орып жіберіп – қанын
 ұрттайды...)*

Қалдан-Серен:
 Антың болса,
 Айтарыңды жалғай түс!

Күнтөре:
 Жалғай түссем –
 Әуей-Қазақ –
 Мейманасы тасты!
 Тасқаны емей
 Немесе,
 Үш Жүзі -
 Үшке бөлініп,
 Берекесі қашты!
 Ұлы Жүзі –
 Төле-Бимен тінесіп,
 Еріп –
 Ташкент асты!
 Кіші Жүзі –
 Тайлақ Батырға ілесіп,
 Әбілқайыр Ханға ұласты!
 Орта Жүзі –
 "Аңырақайда"
 "Абылайлап!" шауып,
 Ұлың Шарышты өлтірген –
 Сабалақты Хан сайлап,
 Бостан Дала төсінде,
 Ақ Ордасын тіктіріп,
 Басқа Жүзден бөлектігін ұқтырып,
 Бүтіндігін –
 Адыраспаңмен аластап,
 Күлін Көкке шашты!
 Сөйтіп,
 Тұтас Қазақтың –
 Аруағы қашты!
 Қабанбайы –

Құрымда,
 Бой түзетіп жатыр!
 Бөгенбайы –
 Ұрымда,
 Ой күзетіп жатыр...
Қалдан-Сереп:
 Айта түс!
Күнтөре:
 Айта түссем –
 Осы тұста,
 Менінше,
 Ақыл-Санаңыз ассын,
 Күш-Қуатыңыз тассын!
 Хан-Абылайды алаңсыз,
 Қара Албастың бассын!
 Бұр зейінінді,
 Әміршім,
 Қолқасы зор –
 Кеңеске:
 Жайылғанда – Алақап,
 Жұмылғанда – Жұдырық –
 Қазақ қайта бірікпес,
 Құрыш – Темір емес пе?!
 Құрышты –
 Әз-Қалыбын бұзған кезінде,
 Темірді –
 Қызарып шоқтай қызған кезінде,
 Соқ дегім келеді,
 Әміршім...
Қалдан-Сереп:
 Не дейсің...
Күнтөре:
 Бұдан басқа амалың –
 Жоқ дегім келеді,
 Әміршім!
Қалдан-Сереп:
 Түсінікті...
 Жә!
 Жарайды...
 Жарар!
 Түсініксіз...
 Құндағың бір Қазаққа,
 Неден жаның қарар?!
 Шөт-шелекей шығыныш,
 Ұяласыңа мұншалық,

Неліктен қаның қарайды?!
Күнтөре:
 Халық болмасын –
 Ұғынып.
 Қайғы- Қасіретім зорайды...
 Және
 Оның үстіне,
 Сабалақта –
 Хан-Абылайында Қазақтың,
 Өлсем –
 Кешпес Өшім бар!
Қалдан-Сереп:
 Өш деймісің,
 Күнтөре?!
Күнтөре:
 Өш!
Қалдан-Сереп:
 Үкімінді –
 Кес деймісің,
 Күнтөре?!
Күнтөре:
 Кес!
Қалдан-Сереп:
 Тап қазір ме, Күнтөре?!
Күнтөре:
 Тап!
 Тап қазір!
 Тап!
 Соғыс Дабылын қак?!
 Аңысызда –
 Қазақтың
 Аз Қосынын шап!
 Ханы менен Қарасын –
 Қалпақша ұрып аласың!
 Ұлы Жорығыңның –
 Ұлықтау Жыры боласың,
 Әміршім...
Қалдан-Сереп: (өзіне-өзі келіп)
 Бәлкім,
 Солай болуы...
 (Күнтөреден жеркеніп).
 Бірақ...
 Мұны Маған –
 Өзің айтып тұрған жоқсың,
 Қанталаған –

Көзің айтып тұр,
 Нәлет!
 Соның –
 Жанға мәдет!
Күнтөре: *(жалбарынып)*
 Нәлет деме Мені,
 Әміршім?!
 Күнтөрем – Жолымда өлед де...
Қалдан-Серен:
 Сөз – алдайды,
 Көз – алдамайды,
 Сатқын!
Күнтөре:
 Сатқын деме Мені,
 Әміршім...
 Қайғы-Қасіретімнің
 Қара тасып уаттым де...
 Шап?!
 Шап-
 Қам-Қазақтың
 Қараң қалған Ордасын...
Қалдан-Серен:
 Шапсам –
 Шабайып,
 Толасымды табайын?!
Күнтөре:
 Мен де өзіммен
 Бірге шабам,
 Әміршім...
 Жай Оғындай –
 Атыламын Жауына,
 Дүшпаның – Дүшпаным!
(Қалдан-Сереннің аяғына жығылып)
 Тек,
 Жаныма кепілдік бер,
 Күлдық ұрып,
 Құрақ ұшқаным...
 ...Соғыс Дабылын –
 Қақ,
 Әміршім,
 Қақ...
Қалдан-Серен:
 Қақсам –
 Қағайын,
 Соғыс Дабылын –

Жеңілдер ме екен Ауырым...
(Күнтөренің басынан аттап өтіп)
 Сары-Манжу?!
Сары-Манжу:
 Құзырына –
 Күлдық,
 Әміршім?!
Қалдан-Серен:
 Қақ-
 Соғыстың Дабылын!
 Дау-Далаба –
 Тұтас Қазақ жоқ Далаға,
 Қанды басың –
 Бері тарт!
Сары-Манжу:
 Құп болады,
 Әміршім...
(Соғыс Дабылы – қағылады...)
(Жоңғар Әскеріне).
 Қанды басың –
 Бері тарт!
Күнтөре: *(Соғысқа аттанып бара жатқандардың соңынан)*
 Тарт!
 Тарт!
 Тарт...
 Қайта шапқан Жау –
 Жаман...
 ...Жаман озған –
 Заман...

Екінші көрініс

...Жолындағы бейбіт Халықты –
 қасқыр шапқан қорадағы қойдай
 қырып, Абылайдың Хан-Ордасына
 бет алған ... Жоңғар Әскері...
Дауыстар:
 – Қырды-ау...
 ... Жойды-ау...
 – Тұткиылдан тап беріп –
 Тас-төбемізді ойды-ау,
 Ит-Жоңғар!
 – Қайта шапты-ау...
 – Тәңір атты-ау...
 – Кем табысқа мастанып,

Аңыз жатқан Қазақтың –
 Қапысын дәл тапты-ау...
 – Күні Кеше –
 "Аңырақайда" аңыратып ек,
 Түн өткізбей –
 Айдалада қаңыратты-ау...
 – Енді,
 Не істеп,
 Не қылдық?!
 – Жоғар-Ажал шаңына,
 Тірідейін көмілдік!
 – Ақ-Ордадан –
 Не хабар?!
 – Жастығыңды алыш өл –
 Одан басқа,
 Жоқ амал...
 – Ойбай...
 – Қамсыз қалдық...
 – Шаршап-талдық...
 – Аз-кем,
 Шырақ,
 Шыдап бақ?!
 – Көп-Көмекке –
 Қол келеді...
 Қол!
 – Көтерілген Туы –
 Аппақ...
 – Абылай ғой – Ол...
 – Абылай!
 – Абылай!
 – Абылай!
 – Аруақ!
 – Аруақ!
 – Аруақ!
 – Аят атқанды –
 Тап...
 (...Жоңғар Әскері мен Қазақ Қолы –
 бетпе-бет... *Қор аман,*
ортаға, ат ойнатып Кәбін батыр
шығады...)
Кәбін:
 Жекпе-Жек!
 Жекпе-Жек!
 Кәбін деген Батырмын!
 Келетінді –

Өлгісі,
 Кезегіме шақырдым!
 Жекпе-Жек!
 Жекпе-Жек!
 Жекпе-Жекке шығуға,
 Сарбаз бар ма сайын:
 Көріңе, Қазақ, тығуға,
 Тұр Ажалың дайын!
 Жекпе-Жек...
(Тіленіп)
 Жекпе-Жек?!
 Келіп кірер –
 Қайсың барсың Тозаққа?!
 Жекпе-Жек!
 Еркек кіндік –
 Қалмағаны ма Қазақта?!
 Жекпе-Жек...
Жәбек: *(Қазақ тобынан бөлініп*
шығып)
 ...Неге қалмасын,
 Кәбін?!
 Жекпе-Жек болса,
 Жекпе-Жек!
(Қылышын қынабынан суыра)
 Өміріңнің сыйын түтесіп,
 Тартқызам Өлім дәмін!
 Жекпе-Жек!
Елшібек: *(Жәбектің жолын кесіп)*
 Токта, Жәбек-жарқыпым,
 Сең бұзардай қарқының...
 ...Жасын бұлдар –
 Атаңың
 Айнымайтын Салтымын!
 Токта?!
Жәбек:
 ...Ойпырым-ай... Ел-аға...
 Жай Оғындай жарқылдар –
 Кезім келген жоқ па...
Елшібек:
 Жарқылдарсың?!
 Жарқылда!
 Кір жұқпайды Алтынға!
 Жол – Менікі!
 Сенікі –
 Менікінің артында!

Жәбек:

Ойпырым-ай...

Ел-аға...

Мен-ақ...мұны...

Мен... аға...

Елшібек:

...Жә... жарайды...

Жарайды...

Кәсібім ғой –

Талайға...

...Балғын әлі баянның,

Шалғын әлі оябың...

Сәл кідірсең,

Өзім-ақ,

Кәбін-Сұмның Аспаннан,

Келтіремін аяғың!

Жекпе-Жек...

Жәбек: *(Елшібектің соңынан)*

...Ой-пы-рым-ай...

Мінезіңнің –

Жойқынып-ай,

Ел-аға...

Абайласаң – ет-ті...

...Қырауың артып Басыңа,

Шауың тартқан Жасына –

Қарайласаң – нет-ті...

Кәбін: *(Елшібекке)*

Жекпе-Жек!

Неткен... Ғажап!

Кел, кел... Қазақ...

Үкілі екен қияғың,

Бүтін екен тұяғың –

Сендейді... маңқ еткізіп,

Жалпасынан түсіріп,

Қылпасынан қиямың...

(...Елшібекке – қылыш сілтеп – сеспей қатырады...)

Жәбек: *(тура ұмтылып)*

Ойпырым-ай,

Ел-аға...

Мен-ақ... мұны...

Мен...аға...

Дегеніме – көнбедің...

...Сенің – бұлай өлгенің,

Меніңдағы – өлгенім...

(Кәбінге)

Жекпе-Жек!

Жекпе-Жек!

Кәбін

Жекпе-Жек!

Неткен... Ғажап!

Кел, кел... Қазақ...

Сүйегіңде қарасам –

Панаматайын екенсің!

Күйегіңе қарасам –

Баламдайын екенсің...

Кел, кел...

Жәбек:

Келсең – кел...

Қаһарыңа қарасам –

Қаһандайын екенсің!

Сақалыңа қарасам –

Атамдайын екенсің...

Аруақ!

(...Қылыш сілтеп – Кәбінді өлтіреді...)

Шаған: *(Жоңғар жағынан – жоқтап-жылай)*

Жекпе-Жек!

Жекпе-Жек!

Межесіне жетпей мертілген,

Намысқа – Зауал!

Жан-Өкемді менің өлтірген,

Талысқа – Зауал!

Жекпе-Жек!

Жекпе-Жек!

Жәбек:

(Шағанның алдын кес-кестеп)

...Лағнет Тасып –

Дауылдатқан,

Көзінің Жасын –

Жауындатқан,

Сен – кімсің...

Шаған:

Мен –

Ер-Кәбіннің қызы –

Шаған!

Өлім келсін –

Саған...

(Қылыш – сілтейді...)

Жәбек (қорғана жүріп)

...Қазақ Ері----

Әйелмен,

Қан-Майданда

Сойылдаспайды...

Тар-Төсекте –

Қойындасады...

Ә-п...

(...Қыбын тауып, қадусыра

қушақтаған күйі – тұтқындап,

Шаганды алып кетеді... Бетпе-бет

келіп тұрған Екі Жақ – Жоңғар –

Қазақ – бір-біріне ұрандай лап беріп,

"Абылай Қырғыны" көрініс
табады...)

Дауыстар:

– Аруақ!

– Абылай!

– Аттан,

Қазақ,

Аттан!

– Кәуәп еткен Кәбінді,

Жәбектейін баптан!

– Ұр-ө!

– Ұр-ө!

– Ұр!

– Қақ айырып Мандайын,

Екі езуін жыр!

– Оңпан!

– Солдан!

– Қырандайын қомдан?!

– Қапта!

– Құмырсақдай тапта!

– Бір Қазаққа –

Он Жоңғар!

– Омақастыр –

Олжанды ал!

– Қашан қырып болғанша,

Тартпа, бауырым, ат басын?!

– Ұр – Енесін!

– Аяма?!

– Енді,

Қайтып шапшасын!

– Қорала?!

– Сыналап кір араға!

– Жабыл, Қазақ,

Жабыл!

– Ұр!

– Ұр!

– Ұр тағы да!

– Тағы ұр!

– Мә!

– Мә, саған!

– Албасты!

– Арандағы Андай кыр –

Түбі Халық болмас-ты!

– Әй, бейшара...

– Қарасаң-шы қалжаңа...

– Қақ тобықтан,

Ат-көлігін олжала?!

– Ойбай,

Мынау Еркек емес,

Қатын ба...

-- Өңгер дереу –

Сый қылып тарт Батырға...

– Қашты!

– Қашты!

– Жау қашты!

– Қан-Майданды тастады...

– Тізгініне жармасты...

– Қосылып қаш,

Өпендім...

– Әй-бүй...

Жаман... Әкеңнің...

– Не боп қалды,

Нағашы...

– Мал ғой,

Адам баласы...

Ішеді де тышады...

Түтел –

Ажал құшады...

– Дімкәстанба,

Дықтанба?!

– Қашты!

– Қашты – Күнтөре...

– Сатқын-сұмды –

Құтқарма...

Үшінші көрініс

...Абылай Ханның Ақ Ордасы...

...Жеңіс Жиыны... Алқақотан... Олжа-
 Бөліс...
 ...Би-Кенес...
Қазыбек:
 ...Тәубе?!
 Тәубе!
 Мың шүкір...
 Жаннан безген болмаса,
 Қыран көзін кім шұқыр?!
 Сұрапылды-Дауылды,
 Сұрқиялы-Сауынды,
 Жеңдің тосын Жауынды...
 ...Аз-кем пығын – дін-шейіт,
 Деу де, әрине, дүмшелік...
 Дей тұрғанмен,
 Бұ Сапар –
 Аруақ-Құдай қолдады,
 Ісінді –
 Тәңірім опдады:
 Алты Алаштан –
 Атың озды,
 Абылай?!
 Озғанынды көрген соң,
 Арқам қозды,
 Абылай?!
 ...Ей, Жарқыным...
 Қобызыңды бер, көне,
 Өнерімді көр, көне...
*(...Хан ұсынған Қыл-Қобызды күйлеп-
 күйлеп, "Жекпе-Жек" сарынына
 басады...)*
Абылай: *(бек ризалықпен)*
 ...Қобыз – Сарын –
 Тереңімді тербеді,
 Зеренімді зерледі...
*(...Қызметшісінің қолынан Қамқа-
 Тонды алып)*
 Айып етпе,
 Би-аға,
 Күй-Сыбаға – Қамқа-Тон,
 Тон біткеннің "Қазыбегі" –
 Елдегі...
 Көңіліңізді табайып –
 Иығыңызға жабайып...
Қазыбек:

О... не дегенің...
 Мәзірет-Сарт –
 Үйін,
 Қазыбек-Қарт –
 Күйін бұлдайды,
 Бои жүрмесін...
Абылай:
 Жо-ға,
 Тәйір...
 Қаз дауысың Қазақты –
 Еткен жоқ па Азат-ты!
 Елге сінген қашанғы –
 Еңбегіңнің өтеуі,
 Бұл, Би-аға:
 Өңірі – Пұр,
 Етегі – Гүл...
 Құтты болсын?!
 Абызын силамас Ханда –
 Кіе,
 Ханын тыңдамас Халықта –
 Жүйс болар ма?!
 Сайра,
 Сайра,
 Би-аға?!
 Сайрайтұғын Күнің!
 Қыран самғап Көгіңде –
 Қалықтасын Үнің...
Қазыбек:
 Тәубе?!
 Тәубе!
 Сайратса – Тәңір,
 Сайрармыз:
 Сафтану жайын ойлармыз,
 Алтыным...
Абылай:
 ...Би-аға?!
 Жау- Олжасы –
 Түгел түсті Бөліске:
 Болды қарық –
 Ер де,
 Өр де,
 Еңіс те...
 Ойым – он-сан...
 Қиялым – мың-сан... қайран-ай...
 Бірде –

Күліп-жылаймыз,
 Бірде –
 Жылап-күлеміз...
 ...Олаймыз да былаймыз?!
 Осының түбі –
 Жеңіліс пе,
 Жеңіс пе?!
Қазыбек
 Ия... Ия...
 Біздегі Хәл –
 Тесік Танау Өгіз-Хәл!
 Дей тұрсақ та,
 Жеңіліс десек –
 Жеңісті ойлап неміз бар?!
 Тірі Адамға – тіршілік қой керегі.
Абылай:
 Оң айтасыз
 ...Ой – Ақылдың корегі...
 Олай болса,
 Би-аға,
 Жұтын-Әскер –
 Жоңғар –Түтқын –
 Қолда:
 Бала-шаға
 Және
 Қатын- Қалашы...
 Түгелімен –
 Қырамыз ба,
 Сонда?!
 Кесіміңді айт,
 Ағасы?!
Қазыбек: *(ойланып барып)*
 Жұтын-Әскерін –
 Қазақ,
 Бүтін-Әскерін –
 Қытай қырса,
 Жоңғардың –
 Күні Ертеңі –
 Не боларын ойландым!
 Қиын-Түйін!
 Жоқ!
 Болмайды!
 Болмайды!
 Құдай құрған –
 Оңалады!

Аруақ соққан –
 Оңбайды!
 Аруақ соққан –
 Ел болды ғой,
 Бұл Жоңғар...
Абылай:
 Жоңғар кебін кимесіне –
 Кім кепіл?!
 Қазақ та –
 Оңып тұрған жоқ...
 Жүті ауған Көпштейміз!
 Турасын айт,
 Ағасы?!
 Тұтқындарды –
 Қырамыз ба,
 Не істейміз?!
Қазыбек
 Қырған – дұрыс,
 Шамасы...
Абылай:
 Қырғап – дұрыс,
 Демейсің, Би...
Қазыбек:
 ...Тек,
 Бастарын емес... білем,
 Хан-Ием,
 Басындағы – шаштарын.
 Яки,
 Тұлымын...
 Ұқтыңыз ба...
Абылай
 Ұқтым?!
 Ұқтым,
 Би-аға...
 Хан ойынан шықтың!
 Сақшы?!
Сақшы:
 Алдияр...
Абылай:
 Күзет Басын шақыр?!
Сақшы:
 Ләпшай...
Абылай:
 Ұқтым!
 Ұқтым,

Би-аға...
 Біз үшін –
 Жоңғар –
 Кіпі Қытай Қорғаны...
Қазыбек:
 Қырықсідік –
 Қырықпышақ –
 Қан-Көбелек-Қазақты –
 Тәңір жарылқағаны...
Сақшы:
 Алдияр...
 Күзет Басы келіп тұр...
Абылай:
 Күзет Басы?!
 Тұтқындағы Жоңғардың,
 Түгел қырып Тұлымын –
 Қол-Аяғын босатып,
 Бетінің ауған жағына –
 Айдап жібер...
 Өздері-ақ,
 Іздеп табар Ұлығың!
Күзет Басы:
 Күп болады,
 Хан-Ием...
(Шығып кетеді...)
Абылай:
 Бұл –
 Бір біткен іс болды...
Қазыбек:
 Іс бітіру – мұндайлық,
 Маған да –
 Үлкен күш болды...
Абылай:
 Енді,
 Бір іс,
 Би-аға,
 Көбін Қызы –
 Шаған жайлы болып тұр...
 Ол да – Тұтқын...
 Елшібекке – Жан-Ақы!
 Сол Тұтқынды –
 Торұшылар толып тұр:
 Шеттерінен – Дарақы...
 Сақшы?!
Сақшы:

Алдияр...
Абылай:
 Келтір – Қызды...
(...Ақ, Ордаға – Шаған енеді...)
Қазыбек
 ...Кермет... қой...
 Уай, түсіндім...
 Түсіндім...
 Тендесі жоқ –
 Тұтқын-Бақыт-Құсыңның...
 Кіл Дарақың –
 Торитындай-ақ,
 Қоритындай-ақ бар екен!
 (Абылайға, нықтап)
 Нағыз Сендей
 Марғасқа –
 Пәк Тәнін Жан Шоғымен,
 Қаритындай-ақ Жар екен...
Абылай:
 О... не дегеніңіз...
 Би-аға...
 Бейнетін –
 Мен тартқам жоқ,
 Батырманыз Күнәға?!
Қазыбек:
 Онда,
 Шаған –
 Ер-Жәбектің Еңшісі!
 Ал, Жәбекжан –
 Шағандай,
 Он екі де бір гүлі,
 Ашылмаған Жастықтың,
 Жарылқаушы Емшісі!
 Олай болатындығы:
 Киіз кімдікі болса,
 Білек – Сонікі!
 Ежелден!
 Кесімі – осы,
 Биіңнің,
 Создеп – Семсер-Кезенген!
 Хан-Ием!
Абылай:
 Кемеліне –
 Сүйіндім,
 Би-аға?!

Жасай бер,
 Жаса!
 Көні, Шаған...
(Шағанды көз қырымен шолып)
 Шынында да,
 Сұлу екен аса...
(Жәбекке)
 Жәбек батыр?!
 Би-Кесімі – Хан-Жарлық!
 Ұрыстағы кешегі –
 Ерлігіне таң қалдық!
 Дәп ризамыз –
 Саған Біз!
 Соның үшін,
 Соғыстың
 Сый-Кәдесі – Шаған-Қыз –
 Сенікі...
Жәбек:
 Менікі...
 ...Жәй... Жан ашуы...
 Төң кегі ғой... Маған...
Шаған:
 Дат,
 Хан-Ием?!
Абылай:
 Шаған?!
 Датың болса,
 Айт?!
Шаған:
 Айтсам –
 Жәбек өлтірген,
 Кәбін –
 Менің Әкем...
 Білмей –
 Далмын,
 Бұл – не өзі?!
 Төңірінің ісі ме,
 Жок, әншейін,
 Пенденің
 Өгіз-Қара күші ме?!
 Қайтіп Қатын болмақпын,
 Қанын шашып,
 Әкемді –
 Бауыздаған Кісіге?!
(Қазыбекке)

Ей, Би?! Сенің
 Өре жетпес соншалық,
 Сөрелігің – осы ма?!
(Абылайға)
 Ей, Хан?!
 Сенің мұншалық,
 Ел екі етпес,
 Төрелігің – осы ма?!
 Осыны да –
 Кесім дей ме Дөң-Қазақ?!
 Бұдап кейін –
 Нең Қүдірет?!
 Нең Ғажап!
(Жәбекке)
 Ей, Жәбек...
 Қазір кесіп –
 Итке таста Басымды,
 Қойпына еніп –
 Бай ете алман Қасымды!
Жәбек:
 ...Уа, Хан-Ием?!
 Халайық!
 Би-Кесімі – Хан-Жарлық:
 Шаған-Қыз шын Менікі ме?!
Абылай:
 Сенікі!
Дауыстар:
 – Сенікі!
 – Сенікі!
 – Би-Кесімі – Хан-Жарлық!
 – Ұрыстағы Кешегі –
 Ерлігіне таң қалдық...
 – Сенікі!
 – Сенікі...
 – Қыз – Сенікі!
Жәбек:
 Қыз-
 Менікі болса,
 Онда,
 Қыз еркі де –
 Менікі!
Абылай:
 Сенікі!
Жәбек:
 Қыз еркі де –

Менікі болса,
 Онда, Мен
 Шаған-Қыздың –
 Құлақ асам Сөзіне:
 Етем тарту –
 Өзінің еркін Өзіне!
 Өлтіргенім рас –
 Кәбін-Әкесін!
 Әкесіз – тұл,
 Жетім Қызды еңіретіп,
 Сала алмаймын –
 Тағдырымның Тезіне...
(Шағанды – босатады...)

Дауыстар:

– Ой, Азамат...
 Азамат!
 – Мүмкін,
 Жоқтау айтарсың,
 Қайып-Атаңды азалап...

Жәбек:

Мейлің,
 Шаған,
 Күрсіліп кет,
 Күліп кет...
 Міне, Қамшым –
 Айыбым,
 Белдеуде түр Жүйрігім,
 Шешіп, мінде,
 Жүріп кет...
*(...Кенеттен келген Бостандығына
 аң-таң Шаған, Жәбектің сыйлаған
 қамшысын екі бүктеп ұстап, сыртқа
 беттейді...)*

Сақшы: (суыт еніп)

Алдияр...
 Қуып кеткен Күнтөрені –
 Сатқынды,
 Сарбаз тобы –
 Келіп,
 Бұйрық күтіп тұр...
 Күнтөренің аяқ-қолы –
 Кісенде!

Абылай:

Күнтөре?!
 Төре емес – Ол!

Төре емес!

Зады мықты шын Төре –
 Қолға тірі түсер ме?!
 Енгіз – Ордаға!

Қазыбек:

Астапыралла!
 Жан – тәтті ғой,
 Жан – тәтті...
*(Сарбаздар – Күнтөрені Ордаға алып
 кіреді...)*

Күнтөре:

Ант атты ғой –
 Мені!
 Ант атты!
 Ант: атпаса –
 Тірідей қолға түсем бе?!
 Сорымды –
 Сабалақ қайнатып,
 Қайғы шоғын күссем бе!

Қазыбек:

Уай, Күнтөре?!
 Арсыз Бұтақ –
 Мің таққандай Терекке,
 Сабалақ деп,
 Хан-Иемді қор етпе?!

Күнтөре:

Елді –
 Адал Ұл басқарса –
 Гүлденеді,
 һарам Құл басқарса –
 һарам
 Бүлденеді!
 Ей, Сабалақ – Өнез-Құл!

Сені көріп –
 Айдарынан жел ескен,
 Ішкен Асым –
 Өтпей қойды Өңештен!
 Мен –
 Сұлтан боп жүрген кезде,
 Сен – Ұлтан,
 Төле-Бидің
 Түйекеші емес пе ең!

Абылай:

Сандалма,
 Күнтөре?!

Құл да –
Анадау туған Ұл емес пе?!
Тағдыр Тезі:

Төре –
Құл болмасына кім кепіл?!
Мені – қойшы...

Жарты Өлемді билеген,
Сұлтандардың Сұлтаны –
Бейбарыс та –
Құл емес пе,
Сатқын!

(Қазыбекке)
Кесімді айт,
Би-аға?!
Күнтөре:
Тергеп Төре-Басымды,
Қара алдында табалап,
Қор еткенше –
Өлтір Мені,
Өлтір Мені,
Сабалақ?!
Абылай: (Сақшыға)
Қол-аяғын шешіндер!
Күнтөре:
Қол-аяғымды шепкенде –
Қыл-мойынымды кесіндер...
...Қорлама Мені,
Абылай?!
Атам –
Атаңнан кем емес еді,
Артық еді!
Мен де –
Атама тартып едім...
Қайтейін?!
Тағдырым –
Осылай тәркіледі...
(...Сақшы-Сарбаздар Күнтөренің аяқ
қолын кісеннен босатып жатқанда,
біреуінің қолынан Қылышы жерге
түсіп кетеді... Күнтөре – түскен
Қылышты көтере бере)
...Өй, мұнан да...
(...Күнтөре – Алтын-Тақтағы Абылай
Ханға Қылыш сермей берген кезде,
сылқ, етіп құлап түседі... Қас-

қағымда, не болып, не қойғанын
түсінбей қалып, жұмған көзін ашқан
Абылай – қан-қан Кездігін қынабына
салып жатқан Жәбек батырды
көреді...)

Абылай: (өзіне-өзі тез келіп)

Жә!

Тараңдар...

Жарандар...

(Ақ Ордадағы Жиын – лез тарап
кетеді... Шығуға бет алған Жәбекке)...

Сен – Ордада қал, Жәбек...

(...Екеуінен басқа ешкім жоғына көзін
жеткізін)

Талай Өлім

Жетегіне ердік қой,

Не сұмдықты көрдік қой...

Алайда,

Сен Жәбегім,

Осы жолы,

Оллаһи,

Мені – Ханың Қазақтың,

Тура келген

Бір Ажалдан аш қалдың!

Ерлігіңе – қайранмын!

Егерәки, құп көрсең,

Жүректесіп Өзіңмен,

Ақыреттік айрымас –

Дос болуға оқталдым...

Жәбек:

Ылайығың –

Бола алсам...

(Кездігін қынабынан суырып,

Бармағына тақай берген сәтте...)

Абылай:

Бармақты қой,

Жәбек...

Бармақ-Достық –

Көңіл-Хоптық!

Не тұрады –

Тән Бақыры – Тамшы Қан –

Жан-Дүние Алтынының қасында...

...Кел...

(Құшағын жайып)

...Жүрегіннің Жалынына орансам...

(...Екеуі – төстесіп-құшақтасады...)

Дәл Бүгіннен –
Ақыреттік Дос санадым – Сепі,
Жәбек...

Жәбек:

...Мен де – Ақыреттік...

Абылай:

Ақыреттік Дос шарты:
Қара тобыр Қазақты –
Халық етем деп жүріп,
Тасқараңғы Тозақты –
Жарық етем деп жүріп,
Ұлы Жолда,
Сенен бұрын –
Мен өлсем,
Сен – көмесің,
Жәбек?!

Менеп бұрын –

Сен өлсең,

Мен – көмемін,

Жәбек...

Келістік пе, осыған?!

Жәбек:

Келістік!

Дей тұрғанмен,

Абылай?!

Мен – өлейін,

Сен – өлме!

Абылай:

Неге?!

Жәбек:

Ханға –

Өлуге болмайды!

Абылай:

Неліктен?!

Жәбек:

Ханы өлгені –

Күллі Қазақ өлгені!

Абылай:

Тығырыққа шын тіредің-ау,

Сен Мені?!

Жарар... Жарар!

Қолдан келсе –

Екеуіміз де өлмелік?!

Жәбек:

Тұтас Ғұмыр кешелік,

Бір Өмірді тең бөліп...

Абылай:

Онда,

Дем ал...

Ертең –

Серуен құармыз...

Жәбек:

Бәлкім,

Аңға шығармыз,

Абылай...

Абылай:

Бәлкім...

(...Әрі қарай, Аңға шыққан Екі

Достың – Жоңғар тобының қолына
тосын түсіп – Тұтқын болған сәті –
Көрініс табады...)

Бірініші бөлімнің соңы.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Төртінші көрініс

...Жоңғар Әміршісі – Ұлы Қоңтайшы
– Қалдан-Сереннің Билік-Тұғыры...

Сары-Манжу:

Әміршім?!

Ерік бермей Сезімге,

Сактық Құсып ұшырдық.

Аңға шыққан кезінде,

Аңдып қолға түсірдік:

Ұлың Шарышты өлтірген

Қазақ Ханы Абылай мен

Көбін батырды өлтірген

Жәбек батыр –

Екеуін!

Қалдан-Серен:

Не дейд?!

Абылай?!

Қалай көнді Ол –

Ырыққа?!

Сары-Манжу:

Екеуі де –

Міскін:

Ханы – бостан,

Қарасы – Мойынтұрықта!

Қалдан-Серен:

Келтір!

Дереу?!

Келтір!

Екеуі де –

Келтіріп,

Көз алдымда –

Өлтір!

Сары-Манжу:

Құп болады, Әміршім...

(Шығып кетеді...)

Қалдан-Серен:

Өлтір!

Өлтір!

Ақкербез:

...Сонда,

Әміршім,

Тұтқынның –

Қайсысын әуесі өлтіртесің?!

Ханын ба,

Әлде,

Қарасын?!

Қалдан-Серен:

Жайыңа отыр,

Тұл-Қатын?!

Неге тырнай бересің,

Кәрі жанымның жарасын?!

Ақкербез:

Бәрін сезіп,

Бәрін біліп,

Бәрін көріп отыру –

Өзіңнен жұққан Ұлғатым,

Әміршім...

(...Тұтқын күйіне мойымай, қасқайып кірген Хан-Абылайдың айбаты мен Мойынтұрықты Жәбек батырдың албатына таң қалғандығын жасыра алмай).

O-ho...

Абылай:

Ассалаумағалейкум,

Әмірші...

Қалдан-Серен:

Сәлемші болсаң,

Төрге шығуың керек қой,

Хан?!

Абылай:

Несі бар...

(Жәбекке қарайлап)

Шықсам –

Шығайын Төріңе!

(Төрге өтеді...)

Қалдан-Серен: *(Жәбекке)*

Төрге шықпағанды –

Көрге тығуым керек қой,

Хан?!

Жәбек:

Несі бар...

(Абылайға қарайлап)

Тықсаң – Тық!

Ежелгі Жауың –Қазақтың,

Ханын – ұрлап,

Қарасын –

Көрге тықсаң,

Бақ-Жұлдызың жоғары –

Мәңгі мақтан боласың,

Ойран-Ботқа онсыз да,

Азып-тозып Еліңе!

Қалдан-Серен: *(Сары-Манжуға)*

Жә!

Жап –

Көзаштың ауызың!

(...Қоңтайшы жендеттері – Жәбек

батырды соққыға жығады... Араға

түспек болған Абылайдың көкірегінен

итереді...)

Абылай:

...Жауызың!

Қалдан-Серен: *(Абылайға)*

Мүмкін,

Сен де –

Қараңның кебін киерсің,

Хан?!

Абылай:

Несі бар...

Ханның жаны –

Қарашың

Жанынан артық болғанын –

Естімедім,

Көрмедім!

Қалдан-Серен:

О, Ерледің,

Ерледің!

Өз кесімінді –

Өзің айттың,

Хан!

Қазір жаның пығарын –

Сезіп айттың,

Хан!

(Сары-Манжуға)

Өлтір –

Мына Ханды –

Шарып-Ұлдың Құрбанын!

(Төрге ілінген Алмас Қылышты

қынабынан суырып)

Мынау – Соның Қылышы!

Сары-Манжу: *(Абылайға бата алмай)*

...Дұрысы...

Не істерімді...

Білмей... нетіп тұрғаным...

Қалдан-Серен:

Өлтір!

Өлтір!

Шаптаймысың –

Мынаны?!

Сары-Манжу:

Соғыс болса –

Жөн басқаша,

Әміршім...

...Бейбіт Күні –

Ханын шауып,

Қазақ атты Халықтың –

Төңірі алдында,

Бола алмаймын Күнәлі!

Мен...

Әміршім,

Жендет емес,

Қолбасымың,

Білсеңіз...

Аккербез:

Оза шауып –

Бәйге алмайды кіл семіз!

Мен –

Өлтірсем қайтер екен,

Әміршім...

Қалдан-Серен:

Қалайша...

Аккербез:

Опашалап әкетіп,

Күңдіз-Түні Құл ғып,

Жұмсап – Малайша...

...Сол емес пе,

Құдайынның бергені –

Көз-жасыңды көргені?!

Құлға айналып,

Күн кешсе Хан –

Өлгені!

Қалдан-Серен

Жә!

Басымды қатырма?!

Хан Билігін –

Бере алмаймын Қатыңға!

(Дауашыға)

О, Дауашы...

Кел, жақында...

Жақында?!

Шарып – Сенің,

Емес пе еді Бауырың?!

Дауашы:

Ия...

Бауырым...

Бауырым...

Қалдан-Серен:

Бауырын болса...

(Қолындағы Қылышты ұсынып)

Мә...

Шарыптың Қылышы!

Жаса дереу Итаяқ –

Бас Сүйегінен Жауының!

Дауашы: *(Абылайға бата алмай)*

...Қалайынша Иппенен –

Теңгерем Жол-Барысты?!

Хан-Абылай...

Жекпе-Жекте,

Қолдан бермей Намысты,

Өлтірді ғой Шарыпты...

Соғыс заңы – Ол!

Соғыс заңын бұза алмаймын,

Әміршім,

Хан Тұқымы – атым бар...
 ...Ханамнан тыс ұзармаймын,
 Әміршім...
Қалдан-Серен: *(Әмір-Санаға)*
 Онда,
 Сен ал,
 Әмір-Сапа,
 Нағашыңның Қылышын?!
Әмір-Сана: *(Абылайға бата алмай)*
 Маған...
 Әміршім,
 Қыздан тумау керек еді –
 Бұл үшін?!
 Жан-Жүрегі Мұздан –
 Туу керек-ті...
*(...Шаған-Қызға, шағынғандай,
 жалтақ-жалтақ, қарай береді...
 Соны сезген...)*
Шаған:
 ...Дауашы інің,
 Оң айтады,
 Әміршім!
 Соғыс Заңы –
 Қайшы –
 Өмір Заңына!
 Келіспейді,
 Бірін-бірі –
 Кеседі!
 Бейбіт Күні –
 Хап өлтірген Қапылдың,
 Өмір-Оты –
 Жанбай жатып өшеді!
Қалдан-Серен:
 Соғыс Заңы?!
 Өмір Заңы!
 Менің Заңым –
 Қаяқта?!
 Қылған ісім,
 Айтқан Сөзім –
 Айнамай ма Аятқа?!
(Төңірегін түгел шолып)
 Та-ма-ша!
 Бір Жағадан – Бас,
 Бір Жеңнен – Қол пығарып,
 Бөрің –

Бірдей ойлап тұрсың Жаңаша!
 ...Мен – Ескімін! – Көлемін!
 Көп ұзамай сөнемін...
 ...Сөнбей тұрып,
 Алайда,
 Жалын-Отын Жаңаның –
 Жарығыммен көлемін...
 Жоғалыңдар!
 Шығыңдар –
 Ойран- Сарайдан?!
 Шықпағанның –
 Өз обалы Өзіне!
(Шарыш-Қылышын хас кезеніп)
 Жалбызымдай Жалғзым –
 Шарыш-Ұлым өлгелі –
 Келдім Ақтық-Кезіме:
 Қаным – әбден қарайған,
 Қасіретім – зорайған!
 Екі Көзім – су қараңғы,
 Екі Құлағым – таскерен!
 Ойнамасып – білемін,
 Заман Тоғы – Алппенен!
 Жоғалыңдар?!
 Шығыңдар – Хан-Сарайдан!
 Түгел?!
*(...Өлі-тірісі белгісіз – Жәбек
 батырды нұсқап)*
 Әкетіндер – Мынаны!
 Тас-Қорғанға –
 Бек қама!
 Түгел!
 Түгел!
(Абылайға)
 Хан-Сарайда –
 Хандар қалсын тек қана!
*(...Екеуінен басқа ешкім жоғуына –
 көзін жеткізген соң)*
 Ал,
 Сайрай бер,
 Бұлбұлым?!
 Тек,
 Ұлыма Көк Бөріше,
 Ұлыма!
Абылай:
 Жекпе-Жекте –

Майып болған,
 Шәйт болған –
 Шарыштың – Ұлың,
 Шың Жүректен,
 Көңіл айтам,
 Әмірші!
 Артын –
 Хайыр қылғай де...
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Е... байқаймын...
 Байқаймын!
 Байқап –
 Басты шайқаймын...
 Біздің Күй де –
 Сіздің Күй!
 Шаруамыздың шалқайған –
 Жан шопырлық пошымы!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Қалдап-Серен!
 Ойладың ба –
 Осыны?!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Мені өлтіру –
 Түк те емес!
 Шарыштың Алмас Қылышып –
 Бір сілтесең болғаны!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Бірақ...
 Ішім – сзсердей...
 Өлтіртпесін –
 Жоңғар-Қазақ Тағдыры –
 Екі бірдей Ел қамы...
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Тілге келсең –
 Қайтеді,
 Сазармай да безермей,
 Әмірші?!
 ...Оң Жағында –
 Орысқа түр Ормандай!
 Сол Жағында –
 Қытайың түр Қорғандай!
 Оң мен Солдан –
 Зор мен Зардан –
 Абыройыңды жабатың,
 Қалың Қазақ – Күйегің,

Екендігін –
 Неге ұқпайсың,
 Сормандай?!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Қазақ – Жоңғар –
 Ежелгі Жау егескен,
 Егес бітсе –
 Қабырғалап кеңескен...
 Орыс – Ойран,
 Қытай – Қайран – Хас-Дұшпан,
 Хас-Дұшпанның – Қасіретін,
 Шығарасың неге естен?!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Ежелгі Жау –
 Атысады,
 Шабысады,
 Қояды!
 Ал,
 Хас-Дұшпан –
 Жер Бетінен жояды!
(Қалдан-Серен – үндемейді...)
 Жоңғар – Қазақ –
 Қайырымды Ел –
 Ханмен тең Құл-Құтаны...
 Қытай деген –
 Құйрық-Жалды Аждаһа –
 Тірідейін жұтады!
 Уайымын –
 Жеймісің?!
Қалдан-Серен:
 Қытай...
 Қытай деймісің?!
 ...Құйрық-Жалды Аждаһа...
(...Хан-Абылай – Көк Бөріге, Қалдан-Серен – Ор-Қоянға айнала бастағандай... Көк Желкенің тұсынан – Құйрық-Жалды Аждаһа Араның ашқандай... елестейді... Әрі қарай, Қалдан-Сереннің "Көрген Түсі" - Көрініске енеді...)

Бесінші көрініс

...Жәбек-Тұтқын жатқан – "Тас-Қорған..."
Жәбек: *(елеңдеп, өзіне-өзі)*

Кім болды екен...

Түн ішінде –

Тынышымды алатын?!

Әлде,

Ажал жайғаны ма,

Шындап Қайғы-Қанатын...

(Тас-Қорғанның есігі "кілтпен "

ашылып, ішке – Шаған енеді...)

...Шаған?!

Шаған:

Жәбек...

(Қолында – Жәбектің Қамшысы...)

Жәбек:

Шаған...

Келдің бе іздеп,

Арманым...

Шаған: *(Қамшы үйіріп)*

...Келдім іздеп,

Арланым...

(Қамшы сілтеп)

Мә!

Мә, Саған!

Мә!

Мә, Саған!

Мен – кетерде...

...Шықпай –

Іште қалғаның...

Үшін...

Батыр...

Мә,

Мә, Саған...

Жәбек: *(Шаған "назын" ұғынып)*

Жетер... жетер...

Жетер... Шаған...

Таяғыңның апшысын-ай –

Тұщы етімнен өтті ғой,

Сүйегіме жетті ғой...

Шаған:

Жүрегіңе жетпеген соң,

Не шара?!

Жәбек:

Қалай жетсін?!

Жүрегін –

Алып кеткен Шаған-Қыз,

Мен бір сорлы бейшара...

Шаған:

Шың айтамысың...

Жәбек:

Міне, жаным...

Міне, Иманым...

Шаған:

Онда,

Серттік Сөз басқа,

Бізге өзге амал жоқ –

Уақыттан озбасқа...

...Жинал,

Батыр,

Жеделдет?!

Іс – қиынға айналып,

Насырға шапты тереңдеп!

...Әмір-Сана –

Алаң сенің жолыңа,

"Тас-Қорғанның"

Кілтін берді қолыма...

...Мейлің,

Жәбек...

Күрсініп кет,

Күліп кет?!

Міне, Қамшың –

Нахақ Жоңғар Айыбы,

Белдеуде тұр Жүйірің,

Шешіп,

Мін де,

Жүріп кет...

Жәбек:

Сонда,

Қалай... Байыбы...

Шаған:

Қашқан Қыздың лайығы –

Мына, Мені –

Мінгестіріп артыңа!

Жәбек:

Шаған...

Шаған:

Жәбек...

(Екеуі үнсіз қалып, "Ғашық-

Жүректері" – "сойлейді"...)

Жәбек: *(...есін жиган сәтте).*

Хан-Абылай –

Қайда?!

Шаған:

Ханға лайық Жайда –
Отауында Шарыштың...

Жәбек:

Кеттік,

Ойда,

Әй-да...

(Екеуі – "Тас-Қорғаннан" шығып кетеді...)

Алтыншы көрініс

...Хан-Абылай-Тұтқын жатқан –
Шарыш Отауы...

Әмір-Сана: (Отау алдынан)

Е, Батыр...

Ұзақ күттім...

...Неліктен...

Шаған: (күліп)

"Тас-Қорғанның" –

Гүл-Мейірі еріткен...

Баста...

(Бұлар – отауға ене бергенде,

Ақкербез қарсы жолығады...)

Ақкербез: (ештеңе де болмағандай)

...Сендер...

Қайдан жүрсіндер...

Шаған:

Өзің білер жайдан...

Ақкербез:

Қайдам...

Қайдам...

Қайдам?!

Мен – Жапалақ...

Ал, Сендер –

Күндіз қалғып,

Түнде ұшатын –

Үкіменен бірсіндер...

Шаған:

Қайдам болса,

Қайдам,

Ақкербез...

Жапалақ-Құс –

Хан қасында сән құрмайды,

Жар басында жарбияды...

(Ақкербездің қарасы көрінбей кеткен

кезде, Әмір-Сана, Шаған, Жәбек –
Үшеуі, Хан-Абылай-Тұтқын жақтан
Шарыш Отауына енеді...)

Абылай: (ештеңе де болмағандай,
төсегінен тұра беріп)

...Сепдер...

Қайдан жүрсіндер...

Жәбек:

Хап хошының қасында,

Келемеж болар жайдан...

Абылай: (көрісіп-құшақтасып).

Қайдам...

Қайдам...

Қайдам?!

Мен – Көк Бөрі,

Аштығынан –

Ай астында ұлыған...

Ал,

Сендер – Ток,

Тартсаң майы шығатұғын

түтінен –

Най-Семізбен бірсіндер...

Жәбек:

Қайдам болса,

Қайдам,

Дос...

Ал Көк Бөрі –

Сен сияқты,

Құс-Мамықта көз ілмейді,

Мен сияқты йен кезіп,

Ыс-Тамұтқа безілдейді...

...Хан-Ием!

Абылай:

Жарар... жарар,

Жәбек?!

Тым шығандап –

Әзіліңді созып кетіп барасың...

...Сезіп тұрмын –

Бақыт-Құсын қондырып ап қолыңа,

Отаныңа...

Озып кетіп барасың?!

Жәбек:

Озып емес!

Қашып кетіп барамын!

Керек боп тұр көмегің?!

Абылай:

Ол – не көмек?!

Жәбек:

Ақыреттік Досымменен –

Бірге қашсам деп едім,

Хан-Ием...

Абылай:

Мен – қаппаймын,

Қапа алмаймын...

Өйткені,

Мендей Ханның қапқаны –

Халқың қара басқаны!

Шаған...

Ризамын Саған!

Екеуің – қаш?!

Екеуің!

Қашу үшін –

Еңтігіңді бас,

Жәбек?!

Қонтайшыға

Мен бермін –

Қашқан Ғашық Өтеуін...

Әмір-Сана –

Қуә-дүрге жүрсе егер,

Қонтайшының Күн-Жүрегі –

Нұр себер?!

Әмір-Сана:

Хан айтса,

Қалып айтпайды,

Анығына қанып айтады:

Не тұрыс бар, енді...

Сары белден сарғайып –

Таң да атып келеді...

Абылай:

Нағыз Жастық Өлеңі,

Жәбек?!

Алаңдама – Маған!

Шулап шұбап артынан,

Хан құтқарар –

Халқым бар да,

Айнымайтын Антынан –

Өзің сынды Алтын бар да,

Не қам бар Менде?!

Жөнел?!

Жөнел!

(Жәбек пен Шаған – сыртқа беттейді...)

Жәбек...

Шаған...

Сәлем де –

Елге...

Жетінші көрініс

...Кугын-Дүбір... Қашқың-Екеу:

Жәбек-Шаған...

Шаған: *(қиналып)*

Тоқта,

Батыр,

Тоқта...

Мына...

Жәбек:

Шыда,

Шаған,

Шыда?!

Қауіп-қатер –

Бізді айналып өткендей...

Шаған:

Тоқта,

Батыр...

Байқап келем шамамды...

Әл-әзірше...

Ту сыртымнан –

Қуғын оғы қадалды...

Сол Оқ деңдеп –

Жүрегіме жеткендей...

Жәбек:

Оқ деймісің,

Шаған?!

Шаған:

Оқ-

Садақтың сұр жебесі...

(Жәбек – Шағанның қыр арқасына қадалған Садақ Оғын көріп... суырып алады...)

Жәбек:

Әгітең-ай...

(Өзіне-өзі)

От боп жапып барады,

Еңтік құшқан денесі...

...Шыда,

Шаған,
 Шыда?!
 Бір амалы табылар...
Шаған:
 Шыдап бақтым...
 Шыдамның да шегі бар...
 ...Жәбек... батыр...
 Енді, мені... қозғама...
 Өзіңе айтар – Құпия Сырым...
 азғана...
 ...Жан-Тәңіме Ұлылығын дарытқан,
 Мен жерідім –
 Мені туған Халықтан...
 ...Менің Халқым –
 Тарс айрылып талағы,
 Күннен-күнге... іріп-шіріп барады...
 Алдын алар... Ұлы Дерттің –
 Жоқ емі...
 Қалдан-Серен өлсе –
 Жоңғар өледі!
 Дауапы мен Өмір-Сана –
 Екеуі –
 Таласады Тағыша:
 Ұлы Дала Сайын Жұртын –
 Жеткізіп зар шағына...
 ...Жұртымның сол... көрмейін деп
 Зар шағын...
 Соңына ердім...
 Жар болуды аңсадым...
 ...Келдім, білем, міне...
 Жетер Жеріме...
 Өлер болсам –
 Бірге алып кет Еліңе...
 Тастап кетпе?!
 Мен – Өзінді сүйемін...
 Сүйгендіктен –
 Ағыттым Сөз тиегін.
 Сен деп қана –
 Соғып жатыр Жүрегім...
 ...Өлердегі Менің Ақтық Тілегім:
 Өлі күйде –
 Некемізді қи, Батыр.
 Қи да жедел,
 Есінді тез жи, Батыр.
 Мен жатайын –

Сенің Туған Жеріңде,
 Айналайын –
 Кебін киген Келінге...
 ...Жоқ болайын –
 Барлығыңды сезініп,
 Топырағым-Торқа –
 Табаныңда езіліп...
 ...Лақаттанайын –
 Рухыммен жебейін...
 Ұмытпағай – Бү Дүние Өгейін...
 Айт Халқыңа:
 "Ат көті – Күң!" демесін...
 Есіне алсын... Ұрпақ... Шаған-
 Енесін...
 Қош... қош... Батыр...
 ...Жәбек...
*(Шаған – Жәбектің құшағында
 өледі...)*
Жәбек:
 Шаған...
 Өлме, Шаған, өлме...
 Шаған... өле көрме...
 ...Ау-у...
 Шаған?!
 Шаған!
 Шаған!
 Сен –
 Керексің Маған!
 Ау-у...
 ...Шаршадым-ау... талдым-ау...
 Жалаза-Күй шалдым-ау...
 ..Иен-Түзде... шарасыз...
 Жападан-жалғыз... қалдым-ау...
(..Көк Бөріше ұлып)
 Ау-у-у...

Сегізінші көрініс

...Абылай Ханның Ақ Ордасы...
Қазыбек: *(Абылайға)*
 Қайтқан Малда –
 Хайыр бар!
 Қайтқан Ханда –
 Не уайым бар,
 Хан-Ием?!
Абылай:

Парықсызы,
 Пайымсызы – болар-ақ...
 Уайымсыз –
 Хан болар ма,
 Би-аға?!
Қазыбек:
 Оң!
 Оң!
 Оң!
 Басың түсті –
 Жауға,
 Бәсің түсті –
 Дауға!
 Екі жылда бір мәрте,
 Сұрамадың – Сауға?!
 Не Сып кешті Өмірің,
 Күшті емес пе Көңілің?!
 Жаның-Тәнің – дін-аман,
 Дені-Қарың – сау ма?!
 Ап күйінде Токпысың,
 Мүз қарытқан Шоқпысың?!
 Хансыз қалған Қазаққа,
 Қырын тартқан жоқпысың...
Абылай:
 Қырын тартсам –
 Қалмас па едім Сояқта,
 Қоңтайшымен –
 Қатар шығып Саятқа...
Дауыстар:
 – Абылай!
 – Абылай!
 – Абылай!
 – Жар бола гөр,
 Абылайға,
 А, Құдай?!
 – Абылай!
 – Абылай!
 – Абылай...
Абылай:
 "Тау – алыстан Биік!" –
 Деуші ед...
 Расында,
 "Абылай!" атым –
 Кетіпті еніп Аятқа,
 Би-аға...

Алаң болса –
 Алдында, не артында,
 Жүк түседі –
 Жаяу тартқан Жалқыға...
 ...Ризамын –
 Еткендерге Қызмет!
 Ризамын –
 Талмай күткен Халқыма!
 Тұтқын-Көңілім --
 Тұлпар ашты Тарлан боп,
 Тар-Қапаста –
 Шаршағам жоқ,
 Талғам жоқ!
 Туған Елдің
 Ақ Дидарын шат көрдім –
 Қазір өліп кетсем дағы,
 Арман жоқ!
 ...Арман болса,
 Ендігі Арман –
 Ол – Арман:
 Үшке болген Тұтастығын Қазақтың –
 Кесапатты –
 Бірге телу –
 Сол Арман!
 ...Тағы бір Сеп –
 Тасқан Көңіл-Хошыма:
 Қиын-қыстау
 Күн түскенде Басыма,
 Жатсам – Жастық,
 Жаптайғанда – Төсегім,
 Ризамын – Ақыреттік Досыма –
 Жәбекке...
Қазыбек:
 Біз де – риза,
 Жәбекке...
 ...Келе сала,
 Шаған-Келінді – жерледі...
 Ай-Күмбезді --
 Асыл Таспен зерледі...
 ...Содан кейін,
 Игі-Жақсы –
 Басын қосты Елдегі...
 Ташкент – асты,
 Түркістан – барды,
 Сырға – өтті,

Ханға,
 Биге,
 Бекке –
 Тыным бермеді:
 Ұлы Жүздің Ханының –
 Жүрегіне жол ашып,
 Кіші Жүздің Ханьмен –
 Ет-Бауырындай жанасып,
 Төбе Биді –
 Төле Биді қалқалап,
 Әйтеке Би –
 Аманатын арқалап,
 Қанжығалы Бегенбаймен бірігіп,
 Қаракерей Қабанбаймен кірігіп,
 Шапырашты Наурызбаймен
 сырласып,
 Жампоз текті Тайлақпенен мұндасып,
 Күн-Түн қатып –
 Жүріп,
 Бекіп күптанды...
 ...Ел боп,
 Ер боп жабытып,
 Тұтқынынан Жоңғардың,
 Ақыры,
 Сені – құтқарды,
 Хап-Ием!
 Жаксы Доска –
 Жан жетпейді Жалғанда!
 Жаман-Жұман –
 Жарамайды Қорғанға! *(Жәбекке)*
 Уай, Жәбек?!
 Орның – Ханның қасында!
 Жоғарылат?!
 Ойланба да толғанба!
 Ерлікке де,
 Елдікке де –
 Өлшемдей,
 Дос болған соң,
 Болу керек –
 Дәл Сендей...
 Кел?!
 Кел...
Жәбек: *(Хан қасына – Торге озып)*
 Ағайын?!
 Қызметіп етсем,

Хан дегенің –
 Күдіреттік!
 ...Бай – бір Жұттық!
 Батыр – бір Оқтық!
 Ал, Меніңше...
 Қаз Дауысты Қазыбек Би –
 Қайталанбас Қарт-Абыз –
 Мәңгі-Бақи Жүректік!
Дауыстар:
 – Ой, жаса, Жәбек, жаса...
 – Тауып айттың...
 – Жарасымы...
 – Қаз Дауысты Қазыбек Би –
 Ақыл-Ойдың Биігі!
 – Сана – Шыңы...
Жәбек: *(Қазыбекке)*
 Жылы Шырайыңызға –
 Жан Пидә,
 Би-аға...
Қазыбек:
 Бар бол,
 Жәбек,
 Бар бол?!
 Көбей...
Сақшы: *(Ордаға тосын еніп)*
 Хап-Ием?!
 Жоңғар жақтан...
 Хабаршы
 Келіп,
 Тыста күтіп тұр...
Абылай:
 Енсін де!
Сақшы:
 Күп болады,
 Алдияр...
Хабаршы: *(Ордаға еніп)*
 Хан-Ием...
 ...Үш күн бұрын осыдан,
 Ұлы Қонтайшы...
 Әміршісі Жоңғардың –
 Қалдан-Серен –
 Дүние салды...
Абылай:
 ..Қалдан-Серен –
 Дүние салды дегенше,

Қапыл Жұрты –
Қараң қалды десең-ші,
Хабаршы...

...Қайран-ай...

Қарт-Емені –

Бәй-Терегі –

Құлапты ғой Биліктің...

Қазыбек:

...Жазуы солай болғаны да –

Тылсым-Жазмыш-Бұйрықтың...

Алдынан – жарылқасын...

(...Әрі қарай, Күн – тұтылғандай...

Жер – сілкінгендей... сезікті

Құбылыстар... байқалады...)

Шаған-Дауыс:

"...Қалдан-Серен өлсе –

Жоңғар өледі!..."

Жәбек...

Жәбек:

Шаған...

(...Ақ Орданың ішін Шаған-Елес кезіп
жүргендей болады...)

Қазыбек:

Астапыралла...

...Кебін киген Келін...

Шаған-Дауыс:

"...Мен жатайын –

Сенің Туған Жерінде,

Айналайын –

Кебін киген Келінге..."

Жәбек:

Өлме, Шаған, өлме,

Шаған, өле көрме...

Шаған-Дауыс:

"...Жоқ болайын –

Барлығыңды сезініп,

Топырағым-Торқа –

Табаныңда езіліп..."

Жәбек:

Шаған!

Шаған!

Шаған!

Сен-

Керексің Маған...

(Көк Беріше ұлыш)

Ау-у-у...

ЕКІНШІ БӨЛІМНІҢ СОҢЫ.

Қосағалы батыр

18 ғасыр батыр-шешендердің ғасыры десе де болғандай. Себебі ол кезде жаугершілік көп болды. Бірін-бірі шауып жатқан заман. Яғни батырға қажеттілікті өмір өзі туғызды.

Айтулы батырларымыздың бірегейі Қосағалы батыр. Қосағалы Атығайдың Құдайберлісінің Жұмық атасына жатады. Әкесі Сарыбел: "Құдайға шүкір, мал да, жан да бар. Сол мал мен жанды қорғайтын жан болса ғой" – дейді екен. Қойбас, Таймас деген екі ұлынан кейін туған баласын Қосағалы деп қойыпты. Құдай тілеуін беріп Қосағалы ел қорғаған батыр болыпты. Қосекен ержүрек, ептеңсен қорықпайтын, бір беткей болып өсіпті.

Жол жүріп шаршаған батыр ұйықтап жатқанда, әй осыны бір сынайықшы деп қасындағы жолдастары кісінің білегіндей бір жыланды ұстап алып, тілін суырып аузы ашық жатқан батырдың аузына итеріп кіргізіп өздері айқай салыпты. Қосекен көзін ашса, үстіндегі жылан сүйемдей аузына кіріп кетіпті. Жыланның басын тістеп, жұтып жіберіп, жайшылық па, неге шуладыңдар деп тұрып келе жатқан көрінеді.

Қосекенді сынау үшін бе, әлде реті солай келіп қалды ма, жау, жау келіп қалды деп төрт жігіт төрт жақтан атпен шауып келіпті. Сонда Қосекен аспан ашық па өзі? Сендер жинала беріңдер, мен мына бұйырған дәмді ішіп алайын, – деп қарап отырған көрінеді.

Атығай Ораз Әбілмансұр мен Жәпекті алып келгенде біздің елмен көрші, әрі ағайын екенін біз айттық. Ел арасындағы той-томалақтарда жас күндерінде Қосағалы, Әбілмансұр, Жәпек күреске де түседі екен. Жаудан ел болып қорғанып, барымталарға да бір барып жүріпті. Құлымбеттен Әбілмансұр, Жеметтен Қосағалы бір аста күреске түсіп қалыпты. Екеуі жарты сағаттай күресіп бірін-бірі ала алмапты. Дем алдырып қайта күрестіреміз дегенде, Жәпек келіп; "Сен оны жықпа, ол төре" деп кетіпті Қосағалыға. Бұл туысына болысқаны деп ызаланып қайта күрестіргенде Қосекен Әбілмансұрды жеңіп кетіпті. Күрестен кейін Жәпек "мен саған жықпа" дедім ғой деген екен. Қосағалы: "Өй, сенің төре-сөреңді күш атасы танушы ма еді" – депті.

Қосағалы батыр атанып көп шайқастарда жеңіске жетіп, елінің қорғаны бола біліпті және Абылайдың ең сенімді, жақын батырларының бірі болғанын Қашқыпбай ақынның "Абылай-Кенесары" дастанынан аңғарамыз /Тарихи жырлар, 1-т. 25 бет/.

...Төресі әділ жан болған.

Ханға серік жақын боп,

Қосағалы, Жәпек, Жантелі...

Ақберен, Малай, Ақанмен

Қатарын түзеп сән болған...

"Атығайдың Құдайберлісінен Қосағалы, Жантелі, Жәпек, Жанатай, Бәйімбетінен Меңдеке, Тілеке, Құлеке, Құлсары, Қойлысынан Андықожа, Уақтан Сары, Баян, Керейден Жабайлар жүргенде бұл өңірдің жауы түгіл, аны да дала кезбеуші еді, " – деген сөз қалыпты бұл өңірде.

Құлеке батыр

Құлеке Атығай руышын рубасы, ол өмір бойы дерлік Абылайдың қол астында, хан ордасында қызмет атқарды, – дейді М.Мағауип. 1760 жылдары Абылай ханға ең жақын серік болған, орыспен арада үнемі елшілікте жүрген Құлеке батыр деп те жазады архив деректерінде. 1742 жылы үш жүзден 178 адам /Ұлы жүзден - 4, Орта жүзден - 140, Кіші жүзден - 34 адам/ патша үкіметіне өз еріктерімен бағынуы туралы ант бергендердің ішінде Атығайдан Құлеке батыр мен Құлсары би бар екен.

Сегіз серінің батасында: Белгібай, Құлекедей білекті бол, деп айтып өтеді.

Құлеке батырға Төле бидің қызын беруі

Елдігі бір материалда Шалдың шын аты Төлеген екен дейді. Әкесі Құлеке батыр 12 жасар Төлегенді ертіп, Ұлы жүз үйсін еліне кеткен жесірді іздеп шығады. Үйсін елі Құлекенің сөзіне жарытымды жауап бермейді. Әйтсе де Құлеке батыр қайтып кетпей, оңаша тігіп берген шатырда жата береді.

Бір күні сол елдің жылқысын жау алады, бірақ жау алған жылқының артынан қутыншы кісі шықпайды.

Жау келгенін білген соң, Құлеке батыр ұйықтай алмайды. Таңертең ерте тұрып, төңірекке көз салып жүрсе, бұзау өргізіп жүрген бір шалды көреді. Шалды шақырып алып:

- Уа, ақсақал, жау алған жылқыны қуған жан бар ма сірә осы елде? – деп сұрайды. Шал:

- Жылқыға тиген – Кіші жүздің Бөлек батыры, оған шығар біздің елде жан жоқ, дейді. Сонда Құлеке тұрып:

- Ендеше бар, байыңның үйінен қымыз, қонақ асы әкел, сол жауды қуамын! – дейді. /Малдыбаев Ғ. Шал ақын кім? Қазақ әдебиеті. 1958, 28 ноябрь/.

Шал бүкеңдеп жөнеледі, ауылға барып Құлекенің сөзін айтады. Ілезде бір саба қымыз бен қонақ асы келтіреді. Ет пен қымызға тойып алып, қасындағы баласын елде қалдырып, Құлеке батыр жаудың артынан жөнеледі.

Шаршы түс болған кезде, Құлеке көз ұшында жалғыз қара көреді. Сол көрінген Бөлек батырдың өзі екен. Ә дегенше-ақ Құлеке салып жетіп келсе, Бөлек батыр садағын сайлап, – Ұлы жүзде мені қуатын кісі жоқ еді, бұдан тіл алмай өлтірмеймін – деп, кідіріп тұр екен. Құлеке батыр сөзге келместен найза салады. Бөлек батыр да пайза салады. Екеуі біраз уақыт найзаласып, біріне бірі дарытпай жүреді. Бір мезгілде Құлеке Бөлек батырды аттан аударып түсіреді. Қолма-қол келіп алыса кеткенде, Құлеке Бөлекті алып ұрады. Кеудесіне мініп, қылышын суырып алғанда, Бөлек батыр:

- Өлтірме мені, тарт қылышынды, жетпегір жеткен екенсің ғой, сен Орта жүздегі Құлекесің ғой, дос болайық, түрегел, – дейді.

- Әлей ме? – деп Құлеке батыр түрегеледі.

Жылқы артымыздан өзі-ақ келер, екеуіміз енді үйсінге барайық, – дейді Бөлек батыр.

Екеуі үйсіндегі Құлекенің шатырына келеді. Бөлек батырды ұстап алып келген соң, Құлекеге сөз бермеген үйсін елі сасады.

Екі батырдың артынан кеткен жылқы да қайтып келеді.

Үйсіннің игі жақсылары жиналып екі батырға тарту-таралғы тартады. Бөлек батырдың үш жылдан бері үйсіннен алған малына бітім жасалады. Одан кейін Құлеке батырдың даулап келген он бір жесірді үйсін елі Орта жүзге қайтарады. Риза болған Төле би Құлеке батырға қызын беріпті. Шал ақын Төле бидің қызынан туған екен.

Ел арасындағы дау бітіп іс тынған соң, жұрт жиылып ойын-сауық құрады. Сол кезде үйсін елінде Таңсары деген аты шулы ақын қыз бар екен, екі нардың ортасына кереге жайып, керегенің үстіне шатыр тігіп, нөкер, салтанатымен келіп түседі. Құлекенің қасына еріп келген манағы баласы ақын келді дегенді естіп, айтысуға онтайланып, әкесінен рұқсат сұрайды. Батыр рұқсат бермейді. Сонда Бөлек батыр тұрып:

- Неге рұқсат бермейсіз? – дейді Құлекеге. Құлеке:

- Баламның атағы батырлықпен шыға ма деп едім, ақын болса, батыр болмайды. "Батырлықтың аяғы ақындықпен кетеді" деген бұрынғылардан қалған сөз бар еді, – дейді.

Аютас

Есіл өзенінің жарқабағындағы Аютас шыңы әудем жерден мұнартып көз тартады. Ел ауызындағы аңыз бойынша, осынау өрнекті құздың "Аютас" аталуы қазақтың белгілі де беделді батырларының бірі – Құлекенің есімімен байланысты. Тарихи дерекнамаларға қарағанда, XVIII ғасырдың бірінші жартысында ұланғайыр қазақ жерін жатжұрттық жаулардан қорғаған Құлеке, Тілеке атты ағалы-інілі батырлар өмір сүрген. Құлеке батыр Абылай ханның жаугершіліктегі үзенгілес серігі болумен қатар, көрнекті саясаткер ретінде ел мен ел арасын бітістіріп, елшілікте де жүрген.

Құлеке, Тілеке ауылдары "Ақтабап пұбырынды, алқакөл сұлама" зұлматында Сыр бойынан үдере көшіп, Арқаға ат басын тіреп, Көкшетау маңындағы Азат бекетінің түбіне қоныс аударады. Осы елді мекенде 1748-ші, яғни жылан жылғы көктем – Құлеке батыр шаңырағына қуаныш ала келеді. Аппақ сазандай ұл көріп, оған ақ тілекпен азан шақыртып, Тілеуке деген ат қойылады. Кейін Шал ақын аталып, артына өшпес әдеби мұра қалдырған, міне, сол Тілеуке. Бұл оқиғаны кейінге қалдыра тұрып, Аютас хикаятын әрі қарай өрбітейік.

Арада екі жыл өткен соң, 1750-ші жылы тағы да аласапыран шапқыншылық болып, Есіл бойын жайлаған қалмақтар мен естектер қазақ қолдарынан соққы жеп, атамекеннен түре қуылады да, Құдайберді, Бәйімбеттен тараған елдер Көкше атырабынан көшіп келіп, өзеннің екі бетіне қапталдай орналасады. Құлеке ауылы Есілдің сол жақ бетіндегі құздың маңындағы ну орман-тоғайлы жерде шаңырақ көтереді. Күндердің күнінде жылқышылар қанға боялып, жалба-жұлбасы шыққан киім-кешек пен домалап жатқан екі бас сүйегін көреді. Сұмдықтың апандағы аюдан келгенін іші сезген жылқышылар, жап-дәрмен ауылға шауып барып,

көрген-білгендерін Құлеке батырға баяндайды. Делебесі дуда қозар батыр қару жарағын асынып, Балтабек дейтін балықшының салына отырып, өзен жағалауына келеді. Түсе қалады да, найзасын алға кезеп, тура апанға тартады. Іздегенге сұраған дегендей, адам иісін сезген аю да апанынан ақырып шыға келеді. Қандай жау болса да беті қайтып көрмеген, хас батыр қорбандаған жыртқышқа найза салады. Жан бермек оңай емес, аю да өзінше шалт қимыл жасап, алдыңғы аяғымен найзаны ортасынан омырып жіберді. Денесіне қарудың ұшы тиіп, ызаланған жыртқыш болаттай тырнағы мен қашаудай тістерін бірдей жұмсап, батырдың санын, иығын, оң қолын жаралайды. Намысқа тырысқан Құлекес тістеніп, бар күші-қайратын жинап, аюға сапыны қайта-қайта сұққылайды. Сөйтіп, бір өзінде қырық кісінің күші бар дейтін мақұлықтың жанын жаннамның түбіне жібереді. Содан бұл жер "Аютас" атаныпты.

Қарауыл Шауыпкел батырдың айтқаны.

Сол 8 ата қарауылдың бір атасы Кемел - Боқан, бұларды Ноғай - Қарауыл деп атайды. Осы Кемел-Боқанда 30 жыл мұталім болып істедім. Бұл ел Саин Жұмағалидың ауылы. Сіздің "Ақан Сері" романының 159 бетінде Шомат кожаньң әкесі Боқан мен Кемел әріден қосылады. Және Нұртаза мен Ыбырай болмаса қалған тұқымдары Сүлеймен тақыметтес Ұзынсары. Олардың арғы аталары Қазаннан көшіп келгені рас болу керек дейсіз. Бұл жөнінде айтушы сізге қате түсіндірген не білмегендігі.

Шомат Қожа 30 жыл болыс болған адам, оның әкесі Қазықожа. Мұны - Ноғай-Қарауылдың шонжары, әрі батыры Жайық деген кісінің үш баласы болады.

1. Күшік. 2. Қойман. 3. Ожан.

Ожан мырза болады. 7700 жылқысы ғана болады. Басқа малды есептемегенде, Естек деген жер ауған нашар халыққа күнінде жүз жылқы ұстап бергенде күн батып қалады. "Япырай Ожапның жылқысы беруге жеткенде, күдайдың күні жетпей қалды-ау" — деген халықта мәтел бар.

Ожан әкесі Жайық өліп, жаз шілдеде мәйітін былғарыға орап Түркістанға, апарды қазіргі Қожа Ахмет Яссауи тұрған жері.

Сонда барғанда бір Қожамен сөйлесіп медреседен оқып жүрген бір баласып уәделесіп оқуын бітірген соң келесі жылы жібермекші болды. Сондағы Қожа молдасы Шоматтың әкесі Қазықожа уәде бойынша келесі жылы жібереді, бір тайға мінгізіп. Бұл бала жолда Қылды Қарауылға түседі. Бұл екі арада Ожан қайтыс болады. Енді Қазықожаны Қылды Қарауыл жібермеуге айналады. Бәріміз Қарауылдың баласымыз. Өзімізге молла боласың деп. Мұны: Кемел-Боқан естіп ағамыздың уәделескен молласын Қылдыға бермейміз деп барып. Бермегеннен кейін төбелесіп екі ел соғысады. Сонда Қазықожа қай жеңгенің менікі деп қарқ-қарқ күліп отырады. Сонда Күшіктің баласы Шауыпкел батыр былай дейді:

Аттыдан жаяу озды,
Жүйріктен шабан озды.
Күлдей қамқа тозды,
Ақырында Түркістаннан

Көк шөлақтай мініп
Келген сарт озды, дейді.

Шауыпкел батыр Боқанға жатады. "Қойындар бір сарт үшін қырылмай", – деп қойғызып, Қазықожаны Боқанға алып келіп, молла, қожа болады. Қазір Қазықожадан бір ауылдай қожа бар. Шоматтан - Ыбырай, Мұқажан.

Ыбырайдан - Есмағызам туады. Есмағызамның балалары бар. Мұқажаннан - екі бала бар - біреуі сол Алма-Атада пути министерства істейді Мұқажанов Базарбек деген-деп жазыпты С.Жүнісовқа У.Мұқанов ағамыз.

Аңғал батыр

Атығай руының Қарамеңде тармағына жатады. Әкесі Саполот байға мыңжарым жылқы біткен, зираты қазіргі Шортан ауданындағы Жаңаталап аулының солтүстік шығысына қарай төрт шақырымдай жерде, адыр басында.

Аңғал батыр деректер бойынша 1770 жылдары дүниеге келіп, 1867 жылдары фаниден бақиға көшкен. Елінің жұрты, жерленген орны Еңбекшілдер ауданындағы Жаңаауыл ауылынан солтүстікке үш шақырымдай жерде.

Қазақ тарихында жоңғарлар түбегейлі жойылып, құба қалмақтар Абылай бастаған жорықтардан сан рет жеңіліп, бет қайтқанмен, ұлы көршіміз Ресей империясының "таластыр да талай бер" деген жымысқы саясатының жүзеге аса бастаған кезі. Сондықтан да Аңғал батыр ұлы жорықтарға қатынаспағанмен де Хан Кене көтерілісін ұйымдастырып жатқанда інісі Наурызбай батырды ат шаптырып Аңғалға жұмсаған дейді. Белгіленген күні Ақшоқының басында кездеспекке Наурызбай ертерек келіп, Аңғал атынан түсіп тауға шыға бастағанда қылышын қолына алып соңынан ереді. Тау басына шыққанша, біле тұра Аңғал артына бір қарамады, мені тіпті елемеді де, өлде баласынды ма екен – депті Наурызбай. Кенесарының тілегін қабыл алып Наурызбайды құрметпен аттандырып салады.

С.Мұқанов "Аққан жұлдыздың" 2-кітабында былай жазыпты: "...Абылай орнына хан болған Уәлінің үлкен әйелінен туған Әбайлда мен Аппас... Аппастың есіне, жасы сол кезде жүзге таяған Аңғал батыр түсті. Оның әкесі Бабаназар Абылайдың әрі батагөйі, әрі "көріпкел" сәусгейі болған екен. Ел аузындағы ертегінің айтылуына, Абылай жорыққа ма, басқа бір жүріске ме аттанар болса Бабаназардан бата алады екен. Ол бата берер алдында "қалғып көрейінші, тәңірі түсіме қандай аян берер екен?". Қараңғы жұрттың сенімінше болжалының көбі келеді-міс. Оны жұрт "Түркстандағы Түмен баптың жиені екен, соның аруағы дарыған екен" деген де лақап таратқан. Сондықтан былайғы аламанның бәрі Бабаназарды тек, "Баба" деп атап, айтқанын екі қылмайды екен. Абылай хан көтеріліп, оған Атығай мен Қарауыл рулары үш-үштен алты қыз бергенде, Атығайға жататын Бабаназар Зағыпыран есімді қызын да қосқан екен. Содан, Бабаназар Абылайдың әрі батагөйі, әрі қайын атасы болыпты.

Аңғал Бабаназардың сексен жасында туған сүткенжесі екен дейді. Жасынан жігерлі, қайратты, жүректі болып өскен Аңғалды бала жігіт кезінен Абылай қасына ерткен. Талай жорықта батырлық көрсеткен оны Абылай қайда барса да

оң қапатынан тастамайды екен. Сондай сентентіктен, Абылай оған Ақпоқының етегінен қоныс беріп төбесін түтеуді тапсырған. Аңғал қартайған шағында аттан түсіп біреулер әдейілеп кел, ақыл, я бата сұрамаса үйінен шыға қоймайды екен.

Аңғал мен Аппас жас шақтарынан өзара көңілдес болатын. Бертінде кедейленген Аңғалға Аппас "атамның сыбағасы" деп жыл сайын кеміне бір семіз тай жіберіп тұратын.

Шоқанды және оның қонақтарын қалай күту жабдығын Аппас Аңғалмен ақылдаспақ болды. Аңғал Шоқанды естіген еді және Абылайдың аруағын көтереді деуден үмітті еді. Сондықтан Аппас барып ақылдасқанда:

- Токсан сөзінің түйіні қадірлі қонақтарды жақсылап қарсы алу ғой, өйтпеге бүкіл ел жабыла қимылдамаса, екеуіміз әліміз келмейді, – деді.
- Өзімнің де ойлап келгенім осы еді, Аңғал. Бірақ сол елді қалай жинаймыз? Аппас аралап түсуге алыс. Меніңше Ақпоқының басын түтетсе қайтер еді?
- Көптен түтелмеген шоқы ғой ол. "Бү несі?!" – деп елдің зәресін ұшырып жүрерміз.
- Ондай жаугершілік жоқ қой қазір. Жақсылыққа да түтейтін уақыттары болған көрінеді ғой. Мысалы, Абылай атамды хан көтерерде. Бұны да ел игілікке жоруга тиісті және үлкен бір мерекенің нышанына санауға тиісті.
- Бұл жұмысты Шығмыспен ақылдасып алған жөн болар, – деді істің артып көбірек ойлайтын Аңғал. – Ел де, жер-су да соның қарамағында ғой. Оған дейіп маңайдағы жақын тұстан ел ағаларын шақырып ақылдаса тұрармыз және Шоқанның өзімен де ақылдасармыз. Оған кісі жіберіп жақырту керек те, алдынан үй тіктіріп қою керек.

Осыны мақұл көрген Аппас үйді қайда тіктіруді ақылдасқанда Аңғалдың ұсынысы "Көкқасқа жарты аралы" болды. Шақыруға кімдерді жіберуді ақылдасқанда, Аппастың сол кезде атқа мініп ел сөзіне араласып жүрген баласы Бералыны және Аңғалдың кенжесі Жанбатырды, тағы бірер жігітті ұйғарды..."

Профессор Е. Бекмахановтың "Қазақстан XVIII-XIX ғасырларда" атты әйгілі еңбегінің 182 бетінде: Кенесары қолының құрамында халық арасында танымал, өте ықпалды батырлар үш жүздің барлығында болды. Солардың ішінде Кенесарының ең таңдаулы ізбасарлары болып саналған батырлар: Шұбыртпалы Ағыбай, Жанайдар, Иман Дулатов, Аңғал батыр, Жеке батыр, Жоламан, Бұғыбайлар. Олар көтерілістің соңына дейін Кенесарыны қолдағандар болды дейді. Демек, Аңғал қан кешкен сап ұрыстарды басынан өткізген ерліктердің куәгері. Мысалы Қараөткел, Аягөз бекіністеріне шабуылдауда өжеттікпен ерлік көрсеткен батырлардың біріне саналады.

Өзі ес білгеннен былай елін, жерін ешбір барымташы орынсыз озбырлықпен баспапты.

Болар бала боғынан

Атқа шаппаса тақымы қышып, барымта жасамаса басы ауыратын қарақшылар ертеде көп болатыны белгілі. Үйірлеп жылқы айдап әкету, жесір дауы мен жер дауы ара жанжалдың басы болған. Бірде барымтамен келген

қарақшылар Саполот байдың көп жылқысына кезігеді. Күзетші барма екен деп байқаса, қалың жылқының ортасында аяқ-қолы төрт жақта, ұйықтап жатқан алып денелі баланы көріп, бір сыншы "Жігіттер, енді төрт-бес жылдан кейін мына бала ер жетіп жылқысын қайтып әкетеді" – депті. Айтқандай, Аңғалдың 18 жасқа толған шағында жылқының Ерейментаудан асып тірелген жері белгілі болып, бір топ жолдастарымен барып, жылқыны алып оралады. Соңынан қуған қарт батыр Жантай жігіттердің шатыр тігіп, ас ішкен жеріне тоқтап, зер салып қарап тұрып, бір үйім болып жатқан адам киіне көзі түсіп, мынау бір адамның дәреті, ал сендер үш күн дәретке отырып осындай жасай алар ма едіңдер депті де, қой, осыныша жасқа келгенімде найзадан өлгенім жарамас деп соңынан ергендерді алып кейін қайтыпты.

Түйенің тобығын жұтқан Аңғал батыр

Аңғал орасан алып денелі, күш иесі, аруақты болған. Ол кісінің иесі, күші туралы әңгіме, аңыздар көп. Қақаған қыстың ішінде аяғымен көлдің мұзын теуіп, жарып шомыла береді екен. Мұрнына тұрған мұз сүнгіні қамшының сабымен түсіріп, денесінің суыш сүртінбестен сыпырып киіне берген. Жас шағында елінің шөпші жігіттері атан түйе ұрлап, сойып жейді. Екі-үш күн өткен соң іздеушілер келіп, опақ басында жатқан түйенің жас тобығын көріп, білгіш біреуі: "Мынау біздің түйенің тобығы", деп жабысады. "Қанкей, бере тұрыңызшы", деп қолына алған Аңғал жұтып қойып, іздеушілер қазыға жүгінеді. Қазы екі жақтың да кісілерін жиып, бір қой тобығын "жұтып жібер" деп түйе іздеушілердің басшысына ұсынғанда, ол жұта алмай, содан дау аяқсыз қалыпты.

Жарты тайдың етін жеген Аңғал батыр

Қотыркөлге келе бастаған шекпенділер жергілікті тілді жылдам үйреніп, айнала қазақ ауылдарымен қарым-қатынаста болған.

Солардың бір мықтысы Аңғалмен достас болып, бірде қонаққа шақырады. Сонда бір тайдың жарты етін, қырық тоқаш нан, бір бөшке ашытқы сусын ішіп, қыс іші болса керек, көл мұзын аяғымен ойып, суға түсіп аттанғанда бүкіл шекпенділер жиылып тамашалаған деседі.

Аруақты Аңғал батыр

Батыр бабамыздың аруақтылығы да ерекше болған. Қасында жолдастары бар салт келе жатса, алдарында киіз үйлер, ауыл көрінеді. Кенет Аңғал жолдастарына: "Сендер осы жерде бола тұрыңдар", дейді де шаба жөнеліп, көлшүмек қамысқа тоқтайды. Одан шауып барып ақ үйді қамшысымен осып-осып, қайтып келеді. Өлпіндей болмай артынан қуғыншы келіп: "Сіздерді байекен шақырады", дейді. "Не болды?" деп сұраса, "Байдың жас босанған келіні жаңа оқиғадан кейін тіріліп, есі кірді", – депті. Сонда Аңғал: "Біз бір тығыз жұмыспен кетіп барамыз, періні кіргізбей ұстап, алғанын орнына салдырдым, енді ол

маңайларыңа жоламайды", деп жүріп кетіпті.

Жекебатыр (Төлебай/Тілеміс/ Сарыбасов)

Жекебатыр Кенесарының жасағында болған белгілі батырлардың бірі. Ол туралы Е.Бекмаханов "Қазақстан 19 ғасырдың 20-40-жылдарында" деген кітабында былай жазады: "Кенесарының қырғыздармен келіссөз жүргізу үшін Жеке батырды бас етіп өзінің өкілдерін жіберуі... /46 бет/ Кенесарының ең жақын серіктерінің бірі Төлебай Жеке батыр деп аталды /104 бет/ ...1838 жылы Ақмолаға тіке шабуыл жасаған кезде көрсеткен ерлігі үшін Кенесары оны "Жеке батыр" деп атап кетіпті /192 бет/ ... Кенесары әскерінің ішінде қазақтың барлық үш жүзінен есімдері дүйім жұртқа әйгілі, неғұрлым беделді батырлар да болған... Атығай руынан Аңғал батыр /Орта жүз Көкшетау/..., Арғын руынан Жеке батыр /Орта жүз/ /188 бет/... Кенесарының жақын серіктері- ...Жеке батыр... /297 бет/" – деп жазуына қарағанда Жеке батырды біз әлі де бағалай алмай келеміз бе деп отырмын.

Ол туралы әдебиеттерде біраз айтылған, біз оның көтерілістен кейінгі өмір тарихының кейбір тұстарын ғана сөз етеміз. Атығайдың ішіндегі қырғыз атасында жақын ағайындары бар. Өзі де қол қойғанда арғынның көз таңбасын салған. Көкшетау өңірінде Жекебатыр атағы бұрын да болған дейді.

Жекебатыр туралы архив құжаттарының бірі 1849 жылғы 18 наурызда тіркелген. Бұл аға сұлтан Мандай Тоқтамысовтың Сібір шекара басқармасына берген рапорты. Кенесары мерт болып, көтеріліс сәтсіз аяқталғаннан кейін жұрттың көбі елге оралған. Бұлар 1848 жылы Қаракеңгірге келеді. Байман Имановты Көкшетауға жіберіп, туған жерге, Майлыбалта болысына оралуға рұқсат сұрайды. Артынша қаратаудан бірге оралған белгілі би Бөгенбай Құттықадамовтың ауылымен бірге сол Қылды-Ноғай болысының құрамында қалуды жөн көреді. Алдымен Ресей өкіметінің құзырына қайтадан өтіп, ант қабылдайды. Сөйтіп оларға кешірім жасалған. Құжатта анттың мәтіні келтіріліп, соңына Тілемістің өзі бастап үлкендер қол қойған. Бүгінгі кейбір шежіре-сыр шертүшілердің оларды Көкшетау іргесіндегі ауылдар сидырмады, арыз жазған дегені (олардың көп жылқысынан айырылып, ашынып отырғаны рас) жаптым жала, жактым күйенің кері.

Бұдан әрі ол ауыл ағасы Тілеміс би деп аталады.

Ендігі бір дерек 1866 жылы 12 шілдеде тіркелген. Онда Тілеміс Сарыбасов өз ауылының старшыны, Қайыңқалған деген жерде тұрады. Жасы 60-та, деп көрсетілген, сонда ол 1805 жылдар шамасында туған деуге болады. Ал Баубек 42 жаста деп көрсетілген.

Тағы бір қоса айтатын нәрсе, 1842 жылғы деректерде Қарқаралы өңіріндегі қырғыз руының құармында Жабағы Қыдыров, Құланшы, Құлаң, Сартай, Қаржау Жылқыбағаровтардың және т.б. аты аталады.

Қарауыл Баубек батыр

Кенесары қимылына белсене қатысқандардың ішінде Қарауыл Бекмұрзаұлы Баубектің аты кездеседі. Профессор Есмұқан Бекмахановтың редакциясымен шыққан "Қазақ ССР тарихында" Кенесарыға қосылмаған 30 ауылға жіберген хатын келтіріп онда Кенесары ханшың: "Сендерді 30 күн күтемін, сосын 30 күн жазалаймын. Өз адамым Баубекті жіберіп отырмын. Соның сөзіне сеніңдер", деген жолдар бар. Бұған қарағанда Баубек Кенесары қолында дипломатиялық-мәмілелік тапсырмаларды орындап жүрген сияқты. "Қазақстан 19-ғасырдың 20-40-жылдарында" деген еңбекте "...кеңеске мына адамдар қатысты...Қарауыл руынан Баубек..." /282 бет /Ал, Ілияс Есенберлин "Қаһар" романында Кенесарының қиып жағдайда ақылдасу үшін шақыратын ең, жақын деген сенімді батырларының ішінде қарауыл Баубек батыр бар (338 бет). Баубек туралы аңыз көбіне ел аузындағы деректерден белгілі.

Баубектің туып өскен ата қонысы – Көкшетау өңірі. Қарауыл руының Бектауыл деген атасынан Бекмырза деген ірі бай адамың жалғыз ұлы екен. Он алты жасында Ресей патшасының отарлау саясатына қарсы көтеріліске қол жинап жатқан Кенесары сұлтанға қашып барып, қолына сіңген.

Баубек орта бойлы дембелше өте әлді, қимылға шапшаң өткір көзді сары кісі болыпты. Бала күшіпен Кенесарыға қашып барып сініскендіктен оны бала. Баубек атаған, түсі сары болғандықтан қайсы уақытта сары Баубек атаған. Кенесарының белгілі батырларының бірі Жанайдар батырдың Сүйіндік немересі – Мейрамұлы Рахымбекке Баубектің баласы Мағзұмның қызын айттырып әперген екен. Ұрын келген күйсе бала Рахымбекке қараулдың Баубекке туыс бір ақыны Есенбай деген кісі бата бергенде: – "Өз атаң Жанайдардай білікті бол. Қайын атаң Баубектей жүректі бол" – деген екен. Баубек жолбарыс жүректі, ештеңеден тайсалмастай бір беткей болған деседі.

Баубек батыр мен Шыңғыс төре

Кенесары қозғалысы аяқталғаннан кейін оралған көп жұртпен қатар Баубек те оралған Бала-шаға маңында тыныш жүретін Баубек болмаса керек. Кенесарыны жан-тәнімен жақсы көріп оны тілегіне, ниетіне әбден берілген Баубек, аға сұлтан Шыңғыстың Кенесарыға істеген зиянкестігіне әуелдеп ызалы Баубек кек алу ниеті болмаса да бір тиіскісі келді ме, әдейі Шыңғыс ордасына барған көрінеді. Оның келгенін, кіруге рұқсат сұрап тұрғанын Шыңғысқа хабарлағанда аға сұлтан Баубекті қабылдамайтынын айтса керек.

Бұл қорлыққа шыдамаған Баубек баса көктем ордаға кіріп барса, төрепін түрінде қонағы – бағаналы Төртқара би отырса керек.

Кіріп келген Баубек именбей:

Елім бар деп еліме оралып едім. Опы басқарып отырған ел иесі бар ғой деп ойлап едім. Елімді таптым оны басқарып отырған иені ташпадым, – деп шығып кеткен. Аға сұлтан жауап беруге не үлгермеді, не керексінбеді ме, Баубек мінезі аяқсыз қалған.

Баубек батыр мен Төртқара би

Дегенмен Төртқара би, кейін, жылдар өткен соң Сандыбай баласы Ерденмен Баубекті тұтқындауға Омбыдан әскери адамдар шықты дегенді естіді. Алыстағы Ерденнің еліне де бұл хабар жетсе керек.

Осыны ести сала Төртқара би қасына қоспылар алып Баубекке аттанған. Терісаққан өзенінің құйлысындағы Баубек аулына келсе үш-төрт қарулы орыс Баубекті алып та кеткен екен. Би қасындағы серіктерімен ізінше аттанып Көкшетау дуанына қарайтын елдерге таяу "Ақжазық аталатын ен далада Құмай өзенінде қуып жеткен. Айдаушыларға жол-жоралғысын істеп, Баубекпен тілдескен екен.

Бидің: "Босатып алу әрекетіне Баубек көнбесе керек.

...Менің басым, атағым қашқын болып жүруге симас. "Топырағың түзден болсын", деген жас кезімде бір қарғыс алған едім. Не де болса көрдім. Бірақ Ерденмен хан ием үшін де, өзім үшін де кегім алынбай кетті. Арманым сол – деп қоптасқан екен.

Төртқара би Баубектің жүрексіңбей аға сұлтанға қатты-қатты айтқан сөзіне риза болды ма, әлде жақын, ағайын демей төңірегіне қиянат жасай беретін Ерденге іштей қыжылы бар ма? Кім білсін? Ілияс Есенберлиннің сол "Қаһарында" Ерденнің өз туысы Құдайменденің қалыңдығын тартып алып тоқал еткені айтылған.

Төртқара би жол-жөнекей Баубек ауылына соғып, Баубектің Дайрабай деген туысына аялдап, достық уәдесін жасап аттанған.

Баубектің бала күніндегі ерлігі

Баубектің бала күніндегі бір ерлігі оны Кенесарымен бірге дарға асылуынан аман алып қалған.

Кенесарының 1838 жылғы қырғызға бірінші жорығы. Бірде бір топ адам ішінде бала Баубек те бар, Кенесары мінетін арғымақтардың күзетінде болыпты. Таң алдында қырғыздың бір топ адамы арғымақтарды қуа жөнеледі. Бұлар іле қуады. Астында "Телкөк" деп аталатын жүйрік көк аты бар Баубек топты бастаған бір адамға жетеді. Өзіне сілтенген найзаны сойылмен қағып жіберіп әлгі енгезердей қырғыз адамын аттан аударып (шашпандық, күште бар болар) екі қолын байлап алады. Басқа қырғыздар алдындағы жылықпын тастай қашады. Қолда қалған қырғыздың Тіленші деген батыры екен. Мұны байлаулы күйінде Кенесарыға жеткізген.

- Мұны қолға түсірген қайсың? – деп сұрағанда:

- "Мен едім, мен едім" – деушілер болыпты. Ал Баубек бұл кезде ордаға кіруге бата алмай сыртта болса керек. Сонда қырғыз кісісі:

- Мені түсірген бұлар емес, ол бір бала – дейді. Кенесары Баубек деген оймен оны шақыртып алып:

- Мынаны аударып алып, байлаған сенбісің? – деп сұраған. Баубек үндемеген. Қырғыз кісісі:

- Мені аттан аударып алып, байлаған осы бала, – дейді. Кенесары:

- Жарайсың бала. Не тілегің бар? Орындаймын, – деген. Баубек:

- Хан ием кыргыз-қазақ ағайынды елміз ғой. Бұл кісі менен үлкен. Ал менін ылажсыз қолым тиді. Кешірім сұраймын. Бір жолға босатып жіберіңіз. – деген.

Кенесары Тіленшіні босатып жіберген.

Кейінгі жылдары Баубек Кенесарытөңірегінде әртүрлі тапсырмаларды орындап жүрген, кыргыздарға да аты белгілі болған. Қолға түскендерді іріктеп алғанда, дарға жататындар ішінде Баубек те болса керек. Мұны естіген Тіленші ара түсіп, Баубекті босаттырып жіберген

Баубек батыр мен Ерден

Баубек ата - тегінен бері ірі бай болған. Оның 4 әйелі, ұл-қыздары 4 ауыл болған. Есіл бойында орналасқан соң, Ұлытаудағы Сандыбайдың Ердені мұның жаңа қонысына бір табан жақындады.

Ал Баубек Ерденмен қаны қас. Ерденнің Кенесары қимылына қатыспағандығып, Кенесары қозғалысына аға сұлтан Шыңғыстың сілтеуімен талай зиянкестік істегені елге белгілі. Ерденнің біраз елге тырнағы батқан, біраз елді жәбірлеген. Оған Баубек қарсы тұрған, елдің қорғаны болған. Елге істеген қиянатын Баубекке Ерден істей алмаған.

Баубек қонысын жақындатып алған соң Ерденге маза, тиыштық бермеген. Бірнеше рет Ерден жылқысынан жылқы қудырып алдырып отырған. Терісаққан өзенінің Есілге құйылысында "Бітеу" деген үлкен түбек бар. Ол өзі кірер жолы бар арал деп айтуға болады. Ерденнен айдатып алған жылқысын сол түбекке тығып қойып оны іздеп келген Ерден адамдарының санына күйдірген киізбен таңба салып жіберіп отырған.

Міне, Баубекке өштескен Ерден Омбы генерал-губернаторына пара беріп "Баубек қарақшы" деген атпен ұстатып Омбының Иппим уезіне қарайтын Керей-Уақ жерлеріне жер аударған.

Бұл жақта 6 жыл жүргеннен кейін дүние салған. Сол жерде жерленген. Ол кісінің бейіті сол елде "Әулие қабірі" аталып Алладан тілек тілейтіндер, құдайы шалып басына түнейтін болыпты.

Ал, өлді деген хабарды алысымен ұлы Мағзұм онда барып, Құдайы садақасын істеп, қазақтардан таспығын алып келіп, Қыма ауданының Иппим поселкасының "Бесоба" деген жерінде таспыққа басына ай орнатқан там тұрғызды. Қазір "Ешім" сохозының бөлімшесі.

Қарауыл Есенбайдың туысы Баубекке айтқаны

Есенбай қарауыл Бектіауыл, Токты ауыл деген елден сол кісі:

Ішінде Ноғайлының Есенбаймын,

Па, шіркін, Есенбай-ай дегендеймін.

Елу жас елең де емес өз басыма

Болатты майыстырып игендеймін

Әкең кетіп еліміз болды жесір,

Өзінің туысынан тауыш кесір.
 "Кең болсаң, кем болмассың" деген сөз бар
 Жібек арқан секілді болып есіл.
 Бір түгіл үшке дейіп ашуланба
 Төбеңнен асып кетсе сонда тесіл.
 Адамға үлкен байлық ден сау болса,
 Жігітке бақ қонбайды жем сау болса.
 Ер жігіт қапаменен қартайды
 Қатын шайпау, мінген ат қырсау болса.
 Кедейлік ер жігітке намыс емес
 Жоқ болсаң туысың да таныс емес.
 Шоқы үй, арық соғым, жаман қатын
 Бұл үшеуі кедейліктен алыс емес /ҚР ҰҒК Қ №320/.

Қарақшының баласы мырза бола ма?

С.Мұқанов "Аққан жұлдызда": "Баубекті Қарауылдың қарақшысы, Шоқан Атбасарға келгенде қазақтың бай-мырзалары оның құрметіне той жасап, ат шаптырғандардың ішінде Баубектің ұлы Мағзұм мырза да болыпты," – деп жазыпты. Ол кезде орысқа қарсы шықсаң-қарақшы, ұрысың. Сәбең де осы үрдістен шыға алмағаны анық.

Сәбеңе бір кездескенде осыларды айта келіп Баубектің туған жиені Мұхамедрахым-Мұқат:

- Сәбе, қарақшының баласы мырза бола ма? – депті. Сәбең күліп жіберіп:
- Жендің-ау, жендің-ау жігіт, – деп өзінің қателігін мойындапты.

Ожан балуан

...Оқушыға түсінікті болуы үшін сәл шегініс жасай кетейік. Атығайдың Көшқұлынан Сомай, одан Досан, одап Қарабай, Ботай туады. Қарабайдан:Сары, Монтай, Найзабек, Едірес, Мұхаметжан туады. Сарының сегіз баласы болған. Ең кішісі Ожан балуан. Зәлетден ағамыздың айтуынша, Ожаннан Смағұл, Смағұлдан Қабдырағман, Қабдырағманнан Зәледтен, Жәшит, Құрбан туады. Ожан Борлық орман шаруашылығының директоры Марат Қабдірахмановтың ұлы бабасы.

Ожан балуанның танылуы

Атығай руының Көшқұлы тармағынан шыққан Ожан балуан өз дәуірінде Атығай-Қарауылдың ішінде көп жүріп, Көкшетау дуанына аты балуандығымен жайылған алып күш иесі, қасиетті кісі болыпты. Арайлы Айыртау жеріне келімсектер көшіп келгелі киелі жерді ертеден қоныс етіп келе жатқан Атығай-Қарауылдың балаларынан тыныштық кетті. Патша ағзамның министрі Столыпіннің реформасынан кейін Ресей жерінде ұры-қары боп танылған, мұнда

келісімен есіктен кірмей жатып, төрге озған ұрда-жық содырлар орман-тоғайлы нулы жерлер мен өзен-көлдерге жақып қоныстанып, жергілікті тұрғындарға патша ағзам чиновниктерінің "ұрит сок, ұрит сок" деп айдап салуымен қыр көрсетіп, ретті жерінде ұрып-соғып, реті келсе өлтіріп жіберуден де тайынбады.

...Беттен өпкен ерке самал Ожан балуан жүрегіне жылы тиіп, өткен күндерді еске түсіріп, бұл фәниден бақилыққа кешіп кеткен Айыртау арыстарын көз алдына елестетті. "Қайран, арыстарым-ай", деп күрсініп қалды осы сәт балуан. Оның есіне осы сәт Зілғараның Әлібегі түсті. Әлі есінде сол жылы Есілдің Торғай-Қостанайға баратын жағын қоныстанған қалың қыпшақ Зілғараның Әлібегін асқа шақырады. Міне осы асқа Атығай-Қарауылдың арайлы ақын, әнші балуандарымен бірге Төребек ағасына еріп Ожан балуан да барады.

Ожан балуанның бұл кезде аты шығып қалған кезі болса керек-ті. Ас беріліп, балуан күресі басталады. Қыпшақтың Олжабай деген балуаны Ожан балуанның келгенін естуі мүң екен, Сары атым бәйгеден озып келсе, өзім Ожанды жықсам екен деп топ ішінде бақсыдай сарнап жүреді. Мұны жансыздар келіп Ожекеңе жеткізсін. Ендігі тұрыстың жөні жоқ екенін түсінген балуан, алдымен Төребек ағасынан күреске түсуге рұқсат сұрайды. Ол кездегі тәртіп солай болған. Және Төребектің өзі де жамбасы жерге тимеген балуан болғандықтан алғашында рұқсат етпейді. Келісім бойынша Төребек түсуге тиіс-тін. Екінші ретінде інісінің бетін қайтарғысы келмеген Төребек балуан, інісі Ожан балуанға күреске түсуге Зілғараның Әлібегінен рұқсат алады. Ізінше иықтарына екі жігіт мінгендей екі алып тау жаңғыртқандай ұстаса кетеді. Жиырма, отыз минуттай бірін-бірі ала алмай жүрген алыптар жығу үшін небір тәсілді, айланы қолданып бақты. Ал Ожан балуанға ел ағаларының қимылда деген дауысы сақ еткенде, ауыз жабылғанша қою шаң да бүрк ете қалды. Шаң басылған кезде жерде жатқан Олжабай балуанның гөй-гөйлеген зары естілді. Сөйтсе аруақты, киелі балуан бабамыз оң жамбасқа алып жібергенде, екінші балуанның тобығы шығып кетіп, аяғы салбырап қалады.

Қыпшақтар да рулы ел мес пе. Ожан аяқтан теуіп қалды, қайта күрестіріңдер, деп дау шығарады. Өзі батыр, өзі ақын, өзі Зілғараның Әлібегі болатын болса қалайша намысты қолынан бере қойсын. Қылышын суырып алып, әділ бәйгесін бермесендер бастарынды шауып тастаймынға басады ғой. Аты атты алашқа мәлім Зілғараның Әлібегіне кім қарсы тұра қойсын. Ожан балуан тиісті бәйгені тоғыз-тоғыздан алады. Әлібек бәйгені қыпшақ, қарауыл, атығайға тең бөлгенде Атығай балаларына бәйге жетіңкіремей қалса керек. Пейіші кең, жаны жомарт Атығай жақсылары "қаз тойғанына семірмейді, орғанына семіреді" дегенте сайып, біздің балуанымыз жықты, соған разымыз деп, үлкен жүректік тапыққан екен.

Ожан балуанның бойының ұзындығы екі метр қырық сантиметр, киген көйлектің ені тоқсан сантиметр, ұзындығы бір де жиырма сантиметр болған екен. Бір ғажабы балуан атаны алау-мынау ат көтере алмаған ғой. Балуан ата көбіне атты арбаға жегіп жүреді екен. Денесінің алып болғанына қарамастан, балуан қараторының әдемісі, мүсінді болған. Киіз үйге енгенде тізесін бүгіп жіберіп енеді екен. Міне осындай алып тұлғаны алыпты, үйдей ат қана алып жүре алса керекті.

Ожан балуанның он орысты байлап тастауы

Он шақты қап тұз алып келе жатқан балуанның көзі артында шаңдатып келе жатқан он шақты салт аттыға түсті. Балуан асықпады. Торысын оңтайлы жерге шідерсіз токтатып қойып, арбадан түсіп ауыр киімдерін шешіп, жеңіл бешпентімен жолға шығып, қуғыншыларға хас батырларша, осылар қайтер екен дегендей зілсіз қарады да тұрды. Атаманы болуы керек, алда енгезердей, алқам-салқам біреуі жасақтарынан көп бойы озып, балуанға қарай сызып келеді. "Қанды басың бері тарт" дегендей балуан бабамыз атаман қамшы сілтегенше көз ілеспес шапшандықпен ат үстінен тымақтай жұлып алып, бір-екі минут тізмен кеуде тұсынан езіп-езіп жіберді де, бір қап түзбен бастырып қойып, қалған тоғызын шыбын құрлы көрген жок. Лақтай бақыртып онын бір жерге үйіп, арбадағы түзбен бастырып, осылар қашып кетіп жүре ме дегендей, қаптың үстіне өзі отырғанда жол торыған ұрылардың құлындаған дауысы тау, тасты жаңғыртты!

Кейін кедейден шыққан бұл "бұзықтар" Ожан балуанның сенімді қолқанаты, мықты тамыры болып кетті.

Өгіз күші бар Ожан балуан

Бір қыста Ожан балуанның шөбі бітіп қалады да Мекалайдағы (Никольск) досы Михаил Барсаковқа пар өгізбен екі жігітін жібереді. Михаил балуанның баяғы тақымына бұрау салған мықтысының бірі болатын. "Ер шекіспей бекіспейді" дегендей, осындай күрделі сынақтан кейін бұлар "тамыр-друг" болып кетіп еді Келімсектермен достасып кетуіне қарағанда, Қажымұқандай алып күш иесі орыс тілін біршама тәуір білгенге ұқсайды. Неге десеңіз Қарамойылдың Всеволодовка, Мекалай, Баянтай, Саумалкөл селоларының орыс-қазағы Ожан балуанның айтқан ақыл-кеңесіне құлақ асып, кейде көмек сұрап, тиісіпше көмегін алып, орыс тамырлары риза болып аттанып отырған ғой.

Балуан бабаның тамыры ер жігіт болғанға ұқсайды. Ата екі пар өгіздің шаңасына шөпті нығыздап тиіп жібереді. Ауылға шақырым қалғанда бұрын мұндай жүкке сын алдырмаған өгіздер, болмашы сырма бораннан қар басып қалған жердеп шаңаны пығаруға шамалары келмей жатып қалады. Содан, әл хал не керек, "сасқан үйрек артымен жүзеді" дегендей есі шыққан шөпшінің біреуі ауылдағы балуанға жүгіреді.

Мұндайдың талайын көрген күш атасы:

Өгіздерді ағыт, – деді қасындағы жігітке. Жігітіміз де жуастау, можантопайлау біреу болса керек, аяғына сұлы түскендей, марғау жүріп шаршаған өгіздерін жүз метр қос жіп жатқан айдау жолға әкеліп артында Ожан балуанның шөп тиелген шаңаны омбы қарды таспадай тіліп сүйреп келе жатқанын көргенде, астағыпыралла. мынадай да дию болады екен деп таңдай қағып, тамсана берген екен.

Ожан балуанның қызы Ғазиза

Киелі балуан атамыздың жалғыз қызы Ғазиза ел ағасы, Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданының әкімі Армия Әбілқайырұлы Әбілқайыровтың ұлы әжесі, кешегі қиын кезде ел басқарып, елге, Отанға көп еңбегін сіңіріп кеткен ақылман атамыз Әбілқайырдың аяулы анасы.

Атаға тартып ұл туа бермейтінін көнекөз қарияларымыз бен өз әжелеріміз жақсы біледі. Бір ғажабы, балуанның ер балаларының бірде-біреуі өзіне тартып күш атасына иелік ете алмаған ғой. Бақ та, тақ та Ғазиза әжемізге дарып, қарулы болыпты. Бірде осы Сухоробовқаның бес-алты орыстары жоғалған аттарын Ожан балуаннан табамыз деп келіп, ат үстінде дігірлеп тұрады. Ғазиза әжеміздің отау-күрмаған кезі болса керек. Ожан балуан айқайлаған дауысқа есік алдына шықса, Ғазиза әжеміз алты орысты аттан жұлып алып, есік алдында жатқан арба қорабының астына тығып қойып, басып отыр екен. Жарықтық балуан бабамыз қайдан тегін болсын, орыстарды Ғазиза әжеміздің "тұтқынынан" босатып, жоғын Қарамойылдың орыстарынан тауып алып береді.

Әбілқайыр атамыз балуан бабаның жалғыз қызы Ғазизадан туады. Балуан туған жиенін жанындай жақсы көріп, бауырына салады. Данағөй атамыз өле-өлгенінше Ожан балуанның атын асылдай қасиеттеп, Ожанов болып өтті. Ұлы Отан соғысына да осы фамилиямен барып, ерліктің тамаша үлгілерін көрсетті. Қан бұланған соғысқа кетіп бара жатып: "Жан-жарымның аман – есен жаны қалып ұл туса, атын Армия деп қойыңдар", -деп тапсырып кетеді. Сәтің салғанда асыл ата елге аман оралып, ұзақ жыл трактор-егіс бригадасын басқарып, соғыстан кейінгі қиын жылдарда елін, Шүкірлік ауылын ел қатарына қосып, халқына адал қызмет етті. Атаның механик болып істеген кездері де болды. Рулы ел сыйлаған ақылман атаның ажарлы, бірегей ұлы Армия Әбілқайырұлы ұлы Абайдың сөзімен айтқанда, әкенің ұлы ғана болып қоймай халықтың, тәуелсіз ұлы еліміздің ұлы болып жүргеніне тәуба дейік, ағайын!

Мүйізінен айрылған Бұқа

Өледі-ау, өлтірді-ау, – деп шыңғырған әйел дауысымен қабаттасып қою қара шаң да бұрқ ете қалды. Ел адамдары қолдарына іліккен сойыл, айыр, күректерін алып жеткенінше Атығайдың Көшқұлы әулетінен бір тармағының ұрпақтары ұстап жүрген мал басы, малының құты сапап жүрген атан түйедей сүзеген бұқасы екі мүйізін отатып, басын шайқап шайқап төттіге өкпелеген баладай шұбардың шетіне қарай жайылып жүрген табынына қарай кетіп бара жатты...

...Ожан балуанның Есідің арғы бетіне қоныстанған Көшқұлы әулетінен тараған бауырларына қонаққа келгенде жасы алпыстан асқан кезі болуы керек. Беделі Атығай-Қарауылға Зілғараның Өлібегіндей тарап кеткен балуанды, Көкшетау дуанын былай қойып, бес дуан елдің игі жақсылары еңкейген көрісінен, еңбектеген баласына дейін қадірлеп, қастерлеп тұрған емес пе. Осындай ел қадірлеп, хан көтеріп жүрген халық балуаны сыртқа шығып, ағаш саясына

демалуға отыра берген де сол еді. үйдей сүзеген бұқа балуанның ту сыртынан сүзуге ұмтылады. Бұған дейін үш-төрт салт аттыға қайыру бермейтін тағы бұқа бас салғанда, балуанның шоқпар қолы бұқаның ай мүйізіне сарт ете қалсын. Тегеуірінді сойқан күшке тап болғанын сезген жануар енді олай-бұлай жұлқынып көріп еді, құрсаулап алған бөледен құтыла алмады. Балуан сілтеп жібергенде тамырынан жұлынған теректей, атан бұқа қаңбақтай ұшты. Ай мүйіздің екеуі де Ожан балуанның қолында қалды.

Ашаны жерге түйген Ожан балуан

Балуан бабаның күзде қорасының төбесі құлап қалады. Содан балуан Әлімбай деген шеберді шақырып қораны жөндеп беруін сұрайды. Ағаштан түйін түйген шебер ілғыл іске кірісіп кетсін. Екі-үш сағаттан соң балуан сыртқа шыкса, Әлімбай шебер митыңдап, ашаның түбін қазып жатады.

- Әй, Әлімбай, не істеп жатырсың? – дейді балуан.

- Е, не істеуші ем. Мына ашаның ұясын қазып жатырмын, -деп қынжылады.

- Ой, тәйір, соны да сөз етіп отырған. Кәне ана балтанды ал, ашаның екі басын қалақтап жібер, -дейді де жуан ашаны тік көтеріп алады. Ал, болдың ба, деп тағы сұрайды. Дайын деген сөзді естіген балуан, апаны жерге түйіп жібергенде, аша бір метрдей жерге қазықтай болып бойлап кеткен екен. Әлімбайға ашаны қозғап көр десе, қозғай алмайды.

Ожан балуанның батасы

Ботай ауылын қазіргі тұрған жеріне балуан ата қоныстандырған екен. Содан Көшқұлы Ораздан тарағандардың бәрі жиналып той жасаған ғой баяғы. Сонда балуан атадан бата тілегенде:

Ұлық болсын білікті,

Қызың болсын көрікті.

Ұрпақтарың көбейіп,

Ұмытпасын бірлікті – деп батасын берген екен. Шүкіршілік, Ботай ауылы да іргелі ауыл. Оқыған азаматтар бұл ауылдан көптеп шықты.

АЙБАС ҚАЖЫ

Айбастың арғы атасы- белгілі Құлеке батырдың туған інісі Қожаберген. Оның бәйбішесінен – Кеде, Тана. Кедеден – Сырым, Тұрлыбай туады. Тұрлыбайдың үш баласы болады – Бекмырза, Бекпас, Айбас. Тұрлыбайдың үлкен балалары ауқатты келеді де, Айбас кедей болады. Ол кезде кедейде бірер бас малы болатыны белгілі. Солай жүріп, Айбас үлкейіп, күн кешіп жатады. Айбастың өзі ірі тұлғалы, әулетті, бір бет, кө сөйлемейтін кісі болыпты.

Ел жайлауға шығып, ауыл қотарыла көшкенде Айбас көшпей, қыстауда қалылып қояды. Ағайындарының айтқанына көнбейді. Жайлаудағы ағайындары ара – тұра келіп, халін біліп-кетіп тұрады. Ондағы айтатындары - Айбастың жаз

бойы қол орақпен шөп шауып жатқаны. Оны естіген жұрт күлетін көрінеді - бар малы бір сиыр мен бір биесіне қанша шөп керек деп.

Күз ел қыстаққа келгенде Айбас қорасының маңына үлкен бір мая шөпті үйіп қойған екен. Келесі жылы Айбас тағы да жайлауға көшпей, қыстақта қалады. Күз ел жайлаудан келсе, Айбастың үйінде екінші үлкен мая шөп үйілгенін көріп, бұл үйменен қарым – қатынасты тоқтату керек деп шешеді. Ол кездекыстауда қалған жалғыз үйге жын – пайтап үйелейді, перімен жолдас болды деген әңгіме таратады.

Үшінші жылы тағы да Айбас үйі көшпейді. Бұрынғы әдетімен шөпті шауып, үшінші маяны үйіп қояды.

Сонымен, төртінші жылы жаз құрғақшылық болып, қыс ерте түседі, әрі қатты суық болып, елді жұт жайлайды. Жұттан сасқан ағайындары Айбасқа келіп, шөп сұрайды, сат дейді. Көп сөйлемейтін ол шөпті сатпайтынын айтады. Үлкен ағалары келіп, шөбін күшпеналмақшы болады. Оларға қарсы Айбас айыр, шокпар алып, қарсы толады. Шөбін бермейді. Араға кісі салып та көреді. Одан ештеңе шықпайды. Айбас күні – түні шөбін күзетумен болады. Осылай желтоқсан, қаңтар өтеді. Ақпанның аяғы, наурыздың басында Айбас шөбін сататынын хабарлайды. Саудасы – бір торпақ әкелгендерге аты тартқанша бір шана шөп беретінін айтады. Арық аттарға қанша шөп артады? Соған риза болып жан – жақтағы елдерден шөп алуға келушілер ағылады. Осылай наурыздың аяғы сәуірдің ортасына дейін Айбас 400 торпақжинаған екен. Оларды орналастыру үшін жаз айларында Өгіз қамаған деп аталған, қалың жиныс, итмұрын өтпейтін қалыңқараталмен көмкерілген ұзын жалды ағаштың ортасынан үйлі – қораның аумағындай жерді тазалап, ағаштарын кесіп, түбірлерін қопарып, алып тастап, мал алаңын дайындап қойған екен.

Міне, алаңға торпақтарды жайғастырып, астына қалың төсек салып, көк майса шөпті еркін берген соң арық торпақтар оңалып қыстан шығады. Жаз айларында кісі жалдап, торпақтарды бақтырып, күзде базарларға апарып сатып, бір-ақ жылда байып шығады.

Байыған Айбас ағаштан үлкен Қонақ үйі, өздері тұратын, малшы – жалшыларына арналған үйлер салып, қажылыққа барып келген. Қонақ дегенің күндіз – түні келіп – кетіп жатады екен. Малшы – жалшылардың да бетінен қақпайды, Ішім – жемдерін, ақыларын төлеп отырады. Айбастың осындай мырзалығын оның қарамағында қонақ күтуші, басқа да жұмыстарын басқарып, 30-40 жылдай қызмет істеген Құлмырза, Әбдір деген адамдар, бертің 70-ші жылдардың ішінде 96 жасқа келіп өмірден өткен шалдар айтып отырушы еді.

Айбастың аузы дуалы, келешекті болжағышқасиеті болған. Бір үлкен үйдің иесі, бірлі-жарымды қасқырдан үйірді қорғайтын қара айғырды ұрылар алып кетеді. Оны естіген Айбас: "Е, ол айғыр пышаққа ілеккенде алушы да жәй қалмас", – деп отыра береді. Ақыры ұрлаған кісі де сол айғыр сойылған күні қаза тауыпты.

Айбастың үлкен ұлы Қапезді біз көрдік. Әдемі сары кісі еді. Сақал – мұрты КСРО-ның бірінші полпреді Чечериннен аумаитын. Онда да біздің көргеніміз – құлақ болып төркіленіп, 8 жыл жер аударылып, содан оралып, елге келіп, жүдеп – жадап жүрген кезі еді-дейді У.Латанов ағай.

Қазіргі 20- жылдардың басында Бәйімбет болысына болыс болады. Бұл болыстың орталығы – осы күнгі Айыртау ауданындағы Казанка селосы. Соған жақын орналасқан Афанасьевка, Рясинка, Садовка (Бестөбе) селоларының жерінде Бәйімбеттің Сәмбетке жататын ауылдарының байы, Балмақыштың қызына Қазіргі үйленбекші болады. Оған Айбас қажы қарсы болады. Айбас болыс баласына екінші әйелдікке осы қызды әкелсең, екі шаңыраққа бүлік әкелесің депті. Қазіргі үйленіп тынады.

Айбас қажы 1926 жылы дүниесі алады. Екі арада жүргенде қалыңдықтың ағасын орыстар өлтіреді. Қазіргі 1928 жылы тәркіленуге ілініп, жер аударылады. Одан қайтып оралған соң, 1936 жылы оны “сен болыс болғаның, байдың баласың, енді ауылдың сиырын бағасың” деп сиыр баққызады. Құлап жатқан балшық үйде тұрады. Ішкерге ас, киерге киім жоқ, ол кезде ауылдастарының да бөліп берері шамалы болатын. Қазіргінің мал бағып жүрген жерінен өрт шығып, 10–15 гектардай ескі қау шөп күйіп кетеді. Оған мал бағып жүрген Қазіргінің ешқандай қатынасы болмаса да құлақ Қазіргінің колхоз жерін жасаған қастандығы деген желеумен 1937 жылы НКВД-нің адамдары келіп, оны алып кетеді. Сол кеткеннен мол кетеді. Бертінде ақталды деген хабар да болмады.

Қазіргінің артында бәйбішесінен Зият, Қабдол деген балалары елге кейінгі кезде келіп, бертінде қайтыс болды. Олардың балалары әртарапта жұмыс істеп жатыр. Ал Балмақыштың қызына Қайнидан қалған Сепен деген (осы күні 70 жаста асқан шал балалы – шағалы) Қаратал ауылында тұрады.

Айбастың екінші баласы Керей ел жаққа жоламай кетті. Көбіне Шахау деген жерде тұрады. Оның үлкен ұлы Қалкен ауыл шаруашылығы саласында “Бұлақ”, “Жамбыл” деген совхоздарының директоры, Соколов ауданының ауыл шаруашылығының бастығы болып, сол ауданда қайтыс болады. Керейдің кіші ұлы Серік Петропавл қаласында автотресте қызмет істеп жүргенде қайтыс болады. Олардың отбасылары сол жерлерде тұрып жатыр.

1980 жылдардың ортасында ойламаған жерден бір оқиға болды. Айбастың мүрдесі қойылған жер Қожаберген ұрпағының ескі қорымы өткелінің аузында болатын. Қожаберген балалары колхоздастыру кезінде (1930) Құлеке балаларымен бірігіп, “Қаратал” колхозын құрғаннан кейін өздерінің ескі зиратына қайтқан кісі қойылмаған.

Шамасы 1986 жылы болу керек., мал бағып жүрген бақташы әлгі қорымдағы ескі зираттың бірінің қазылып қалғанын көріп, елге айтып келеді. Ауылдың шалдары жиналып, барып қараса, қазылған қорым Айбастың зираты болып шығады. Оны білетін бұл өңірде бірақ адам Бекпасов Рамазан (Айбастың ағасы Бекпастың баласы) сол кезде 86 жастағы шал. Зиратты қазған адамдар дененің сүйектерін орны – орнына қойып, қабірдің жиегіне тізіп қойған. Бірақ, бас сүйек жоқ болып шығады. Бұл туралы отбасылық мұрағатқа хабарлап біліп едік, олар да ештеңе білмеді. Сонда ескі қорымның ортасында қалған Айбастың зиратын 60 жылдан кейін қазып, бас сүйегін алып кеткендер белгісіз болып қалды. Басқа сүйектері тәптіштеліп тізіліп, қрығандықтан, оларды қайтадан аққа орап, көмді. Асберіліп, бата оқылып, мінезәт етілді. Қияметте жаны жәннатта болғай!

Осы бір жұмбақ оқиға - өлі күнге жұмбақ.

Батыр. Ғалым. Жазушы. Педагог.

Мәлік Ғабдуллин (15.11.1915-02.01.1973) - Совет Одағының батыры, филология ғылымының докторы, профессор, СССР Педагогика ғылым академиясының академигі, жазушы, қоғам қайреткері. Руы Қарауыл, Қанай бидің ұрпағы. Қазақ ССР ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының директоры (1946-1951). Абай атындағы педагогикалық институтының ректоры (1951-1963).

2-дүние жүзілік соғыста батыр атанған қазақтың бірегейі.

Қобыланды Батырдай боп шаптың жауға,

Туған ел болмасын деп жатқа сауда.

Ақтаған ана сүтін сен қаһарман,

Айғағы Алтын Жұлдыз омырауда,

– деп Ғалым Малдыбасев ағамыз жырласа ,

Батырым-Мәлік беренім,

Жүйрігім, озған өренім.

Халқы сүйген қалаулым,

Жырымды саған төгемін,

Жас арыстан пішінді,

Батыр сынды мүсінді –

деп Жамбыл жырлап өтіпті.

Замандастарының айтуы бойынша өте қарапайым адам болыпты. Советтер одағында академик болған Қаныш Сәтбаевтан кейін 2 - адам болса ғалымдығын осыдан да білуге болатын шығар. Кейбір сөздерін келтіре кетейік: " Кеудесінде намыс оты жоқ адам батыл да, батыр да болмайды. Қырағылық-біздің қаруымыз, бейқамдық - жауымыз. Өз ұлтың, халқын сүймеушілік – дүниедегі ең барып тұрған тексіздік" деген қанатты сөздерінен ғұламалығы да көрініп тұрған жоқ па.

Бұл кісінің соғыстан кейінгі бір ерлігі әлде бір себептермен М.Әуезовты түсінбесе керек, бірақ артынан апық хат жазып кешірім сұрапты. Бұны замандастары бейбіт өмірдегі 2-ерлігі дейді. Бұл кісі туралы әдебиеттерде, газет журналдарда көп жазылғандықтан біз осы қысқаша ақпаратпен тоқтауды жөн көрдік.

Көкшетау округының ел-жұрты, 1841 жыл

Тек Атығай –Қарауыл руларының болыстарын келтірейік.

1. Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысы /Атығай/

/Айыртау, Солтүстік Қазақстан өңірі/.

1. Жанкісі бөлігі. /Мақтай Сағдиев елі/.
2. Байкісі бө-гі /Айқып Нұрқатов, Нығмет Ғабдуллин елі/.
3. Құлтай бөлігі.
4. Уанас бөлімше, Солтан бөлігі /Табылды Кепжетаев елі/.
5. Ораз руы, Шоңай бөл-ше. Жарылғап, Шоңай бөлігі /Амантай Арықбаев, Қабдеш Қалиев елі/.
6. Татыбай бөл-ше, Қондыбай бөлігі /Жанатай батыр, Есләм Зікібаев, Құрман Баязиұлы елі/, Қанай бөлігі.
7. Жұмық руы, Медібай бөлігі /Сұлтан Досмағанбетов, Мұсатай Ғалымұлы Есмағанбетов, Нұрғали Өшімов, Бораш, Болат Көлдеев, Н.Рамазанов елі/.
8. Жәпек бөл-ше, Қарасай бөлігі /Абылайхан серігі Жәпек батыр, Абай Байкенжин, Шахмет Құсайынов елі/.
9. Көшкұлы руы, Кісей бөл-ше, Көшек бөлігі.
10. Кісей б-ше. Толыбай /Бәйкен Өшімов, Еркін Әуелбеков елі/, Қайышберді бөлігі.
11. Бәйімбет руы, Дәулетей-Тайыпберді бөл-ше /Құлеке батыр елі/ Құлеке /Шал ақын, Аманжол Қопанов елі/, Ақтайлақ бөлігі.
12. Қабай б-ше, Нарбота бөлігі.
13. Есеке-Тұяқ бө-ше.Есеке, Тұяқ бөлігі.
14. Тоқа бө-ше, Құттыбек, Таңатар/Құдайберген Қалиев елі /бөлігі
15. Жаңғызбатыр бөл-ше. Нақы /Евней Бокетов елі/, Марқаш бөлігі.
16. Сары бөл-ше, Бағұлы, Тайғұлы, Жаманқұл бөлігі.
17. Аққошқар, Айбас бөлігі.

2. Андай-Ырсай болысы /Атығай/

/Айыртау / Солтүстік Қазақстан өңірі/.

1. Андай руы, Тілеп бөлімше.
2. Ырсай руы, Бөрі бөл. /Абылайхан серігі Құлсары батыр, Айса, Асқар Омаров елі/.
3. Есенкелді бөл-ше. Төбей бөлігі.
4. Төмен бөл-ше. Күлей бөлігі
5. Жайсаң бөл-ше. Жайсаң бөлігі.
6. Малгелді бөл. Меңбұрат бөлігі.
7. Сағырқаз бөл-ше /Аманбол Оразалин елі/
8. Андай руы, Байты бөл-ше. Байсары, Бәйті бөлігі.
9. Тілеп бөл-ше. Дөнен бөлігі.
10. Жәдігер бөлігі.
11. Маймақ бөл-ше. Қажакелді, Қонысбай бөлігі.
12. Қара бөл-ше. Қозыбақ, Азат бөлігі.

3. Аккиік-Құлансу-Қойлы болысы /Атығай/

1. Нарбота бөлігі /Қойлы-Бөрібай-Атанбай/.
2. Жайық бөл-ше. Мамай бөлігі.
3. Қойлы-Әлмамбет. /Андықожа батыр, Есмұқан, Қанат Әлмағанбетов, Қайырбек Оразов елі/.
4. Қойлы-Есенбай.
5. Аккиік руы, Есім бөлігі.
6. Қойлы Атығай руы, Жанан бөлігі.
7. Аккиік руы, Байман бөл-ше /Бимас/.
8. Аккиік руы, Биғаш бөл-ше. Жауғаш бөлігі.
9. Аамалдық бөл-ше.
10. Есенкді руы, Қокан бөлігі.
11. Аккиік-Құлансу бөл-ше. Ақтеке бөлігі. /Тайғара Топаев, Тұрсын Алтаева елі/.

4. Есенбай болысы /Қарауыл /Айыртау ауданы/

1. Жақсылық-Малтабар /Бүркіт Аяғанов, Серік Ахметов, Жақсылық Қабдоллаұлы елі/.
2. Тоғай /Айтқожа/ /Бауыржан Шаяхметов елі/ Ерназар бөлігі /Әшірбек, Сапарбек Құнанбаев елі/.
3. Түгел бөл-ше.Қарақыз бөлігі.
4. Құрман бөлігі.
5. Жанмырза, Баймырза бөлігі.
6. Есекұл, Шолақ бөлігі.
7. Шоқаман бөлігі /Шұңғырша/ /М.Сердалин елі. Шөбек-Мырзалы – Сердалы/.
8. Шоқат бөлігі /Шұғыл/.
9. Сүйінішәлі бөл-ше. Қангелді бөлігі.
10. Құлтар бөлігі.
11. Құлғара бөлігі /Жақсылық-Өтеп/ /Қайролла Ескендіров, Оразбек Ахметов елі/.
12. Баян бөл-ше.
13. Малтабар бөлігі /Ақан сері елі/.
14. Айтқожа бөлігі.
15. Қалмақшы бөл-ше /Шоқтыбай-Көшей/.
16. Шоқтыбай-Көшей.
17. Шоқтыбай руы, Қантай бөл-ше.
18. Көбей бөлігі /Шоқтыбай/.

5. Қараша-Жаулыбай болысы /Қарауыл/ /Зеренді ауданы/

1. Құттымбет руы, Бақы бөл-ше. /және Тілеуімбет: Баба, Дүйсеv/ /Қайырлы Құрманов, Мәди Хасенов елі/.
2. Аю бөлігі /Айтмағанбет Мұқышев елі/.
3. Бақы бөлігі /Қанай/ /Мәлік Ғабдуллин, Баян Жанғалов елі/.

4. Жаулыбай-Майлы /Алпысбай Жакыпов, Сарбас Актаев, Жанайдар Рамазанов, Бауыржан Бектасов елі/.

5. Жаулыбай-Көлдей /Рыпбай акын, Жаркын Сексенбаев, Қыдырғали Нұрмағанбетов, Ерембек Әубәкіров, Мұхат Сейфуллин, Ақылбай, Амантай Нұрмағанбетов елі/.

6. Байқошқар руы, Ыдықбай бөлімшесі /Аманжол Сапаров елі.

7. Ананай бөл-ше. /Байқошқар-Сүйін/ /Мақсұт Қасымов, Сағынтай, Әлімтай, Талғат Шәріпов/.

8. Қырғызәлі бөл-ше /Байғошқар/.

9. Құттымбет бөлімше /Малай бөлігі.

10. Жаулыбай бөл-ше. Дүйсен бөлігі /Хамза Абдуллин, Назарбек Қожамсейітов елі/.

11. Қанай бөл-ше. Итқара, Сұлтангелді бөлігі /Азынабай болыс, Мыңжасар Қопабаев елі/.

12. Сәбәрлі-Сәрке бөл-ше. Қантұма бөлігі /Болат Мұхаметжанов елі/.

6. Майлыбалта, Қырғыз болысы /Атығай/ /Шұчье ауданы/

1. Майлы бөлігі, Отарашы бөл-ше.

2. Кәдір руы, Кежен бөл-ше.

3. Шөкі бөл-ше. /Кәдір –Көкі бөлігі/.

4. Жаңақырғыз руы, Айтқұл бөлігі. /Дәкен Садуақасов, Мәули Әлімов, Ғ.Алтынбеков, Шү Жүсіпбеков елі/.

5. Күлмес бөл-ше /Кәдір Өтеп бөлігі/ /Тезекбай акын, Жәніс Мұқаншәріпов елі/.

6. Сары баласы руы /Алдасүгір бөлігі/.

7. Сары Шоқпар бөлігі.

8. Ұста бөл-ше, Байқырғыз бөлігі.

9. Шотқара бөлімше.

10. Сары-Қараменде /Аңғал батыр, Жанбатыр Бабаназаров елі.

11. Байқырғыз руы /Көшек бөлігі/ Естай Мырзахметов елі/.

12. Елтоқ руы, Манас – Көкі бөл-ше /Амангелді Темірболатов елі/.

13. Есенбек бөл-ше.

14. Сары бөлігі. Жарымбет руы /Нұрқан Мусин елі.

15. Елшіке бөл-ше. Қырғыз бөлігі.

7. Баба-Бағыс болысы /Атығай /Ақжар, Уәлиханов, Омбыауд./

1. Назар бөлігі /аға сұлтан Тоқтамыс би, Жұмабай Шаяхметов елі/.

2. Байназар бөл-ше. Бағыс – Назар бөлігі

3. Қадырберді бөлімше. Бағыс-Қадырберді – Қабай бөлігі.

4. Бағыс-Серкеш-Назар.

5. Құдайберді бөл-ше. Баба бөлігі.

6. Қарабас бөл-ше. Баба бөлігі.

7. Мамыр бөлімше. Кіші Баба бөлігі.

8. Нанар-Жанторы /Ерторы бөлігі/ Болат, Жанат Нұрпейісов

ел.

9. Бағыс-Әжімбет /Фазыл, Жәнібек Кәріпжанов елі/.
10. Қыдыр бөлігі /Бағым-Әжімбет/ /Қайрат Мирашев елі/.
11. Баба-Бабаназар.
12. Баба руы, Мәмбет бөл-ше. Қожаназар бөлігі.
13. Баба-Сары бөл-ше. /Меңдібай –Сары/.
14. Атығай бөл-ше /Матай-Шаға бөлігі/ Мұқан Әйтпенов, Арон Жүсіпов, Қызыр Жұмабаев елі.
15. Қарабатыр бөл-ше. Баба бөлігі.
16. Бөріші-Темеш бөл-ше

8. Қылды-Ноғай болысы /Қарауыл/

/Зеренді, Сандықтау, Жарқайың ауд./

1. Жайылған бөл-ше, /Қылды-Байдәулет/ /Зәйтон ата, Сапарбек Баймырзин елі/.
2. Қуандық бөл-ше. /Қылды бөлігі/.
3. Қылды-Жайылған-Келдәулет /Ғалым Байшоқанов, Серік Қайырғожин елі/.
4. Қылды-Жайылған-Шындәулет /Орынбай Жанайдаров елі/.
5. Тарағай бөлімшесі /Қылды-Құдас/ /Еркеп Ибраһим елі/.
6. Көмекей бөл-ше. /Көмекей-Бұқар бөлігі./ /Бөгенбай би, Мұрат Ералин елі/.
7. Әйтімбет руы, Мұсағұл бөл-ше. Күзен бөлігі. Айтқұл бөлімше. /Қарқаралы округінен шығып, өз елі Құлтума Жолашевтың аулына қосылғандар/ /Ахметжан Көшімбаев елі/.
8. Ноғай руы. Қопқұл және Бектаул бөлімше /Шәпке/ /Жібек Әмірханова, Асқарбек Үйсінбаев елі.
9. Есенкелді бөл-ше. /Ноғай бөлігі/ А.Баржақсин, Нұртаза болыс елі, Сабырғали Хаметов елі.
10. Орақ бөл-ше. Ноғай бөлігі.
11. Қарсақ бөл-ше. /Ноғай бөлігі/.
12. Қозған руы. Сүйіндік бөл-ше. /Сәкен Жүнісов аталарының елі/.
13. Қақсал руы.

9. Бабасан-Бағыс болысы/Атығай/

/Шучье ауд.Солтүстік Қазақстан өңірі/

1. Қоңырбай руы. Дүйсен бөлігі.
2. Тілеуімбет бөлігі /Жанат Қасымов елі/.
3. Олжағұл бөлігі.
4. Қарауыл бөлігі /Арыстанбай ақын елі/.
5. Қожакелді бөлігі.
6. Есен-Танрық бөлігі /Мағжан Жұмабаев, Әнуарбек Сағитов, Серік Біләлов елі/.
7. Сүйіндікқара бөлігі /Ғалымжан Әбдіхалықов елі/.

8. Үйсін ауылы /Балуан Шолақ елі/.
9. Есе-Таңрық елі.
10. Әйтiмбет руы, Рысқұл бөлігі. /Сейтен би, З.Сердалин, Еран Мағзұмов, Серікбай Садықов елі/.
11. Рысқұл бөлігі. /Монтай батыр, Әзібай би, Өсербай Құлмағанбетов, Бабыр Бағысов, Мұрат Шаяхметұлы елі/.
12. Рысқұл бөлігі /Тасболат, Қожағұлұ Қарабай би елі/.
13. Өтс-Қайыш. /Сәбике/ бөлігі /С.Қожахметов, Қ.Тұяқбасв, Қ.Ысқақов /математик/, Б.Қалқышев, Қ.Мәткенов, А.Сағыпдықов, С.Сейітқазин, Н.Көбенов, Қ.Қалиев, Т.Садуақасов, Дәулетхан Есімов, Амангелді Копеев елі/.
14. Бақтыбай бөлігі /Ақылбай би, А.Темірбаев елі/.
15. Бақтыбай бөлігі /Атабай-Даңқой /Жақан Сыздықов, Т.Қажыбаев. С.Көшкенов, Ж.Ерғалиев елі/.

10. Жауар-Атқы-Мөптік-Сары Қарауыл болысы

/Уәлиханов, Омбы, Еңбекшілдер ауд. /1860 жыл/

1. Жауар бөл-ше /Болыснай Хорунжий Етекбай Түркібаев, Ибатолла, Арыстапов елі/.
2. Жауар бөл-ше. Досай бөлігі /Қайролла Қабжанов; Ғани Сағисв елі/.
3. Дүйсен бөл-ше. Бодас бөлігі.
4. Дүйсен бөл-ше. Қиял бөлігі.
5. Қанай бөл-ше. Арыстан бөлігі. /Зейнелғабиден Әл-Омсқауи, Ғайнетдин Мұсабаев елі/.
6. Қанай бөл-ше. Шаң бөлігі.
7. Көшен бөл-ше. Баймырза бөлігі.
8. Сартымбет бөл-ше. Абыз бөлігі.
9. Сартымбет бөл-ше. Жанат бөлігі.
10. Көшен бөл-ше. Есенбай бөлігі.
11. Шоқпар бөл-ше. Сүйіндік-Сүйініш бөлігі.
12. Шоқпар бөл-ше. Рай бөлігі.
13. Шоқпар бөл-ше. Бақабас бөлігі.
14. Мөптік бөл-ше. Қаңлы бөлігі.
15. Сары бөл-ше. Айбас бөлігі.
16. Мөптік бөл-ше. Асқар –Көгедей бөлігі.
17. Мөптік бөл-ше. Жоламан бөлігі.
18. Салрық бөл-ше. Аман бөлігі.
19. Салпық бөл-ше. Алдияр бөлігі.
20. Салпық бөл-ше. Шлқы бөлігі.

Көкшетау округі болыстарының жер-суы

/Алдыңғы 9 болыстың 1839 ж. күзеу-қыстауы көрсетілген/

Майлыбалта. Кыргыз болысы

Болысынай би Негер Датов, 20 ауыл, 1289 түтін. Тұмақарағай, Қартадыр, Өйтенбулак, Торыайғыр бұлақ, Ескене қарағай, Қайып мазар, Ақшоқы, Жанысу, Тақиятөбе, Сырғанақтөбе, Аюбет, Сұрқамыс, Құрқамыс, Жабай Қайрақты, Қожаяелді Қарағаш, Болатшалқар, Алшынайыры, Қашу-?, Қотанқамыс, Көкөзек, Тасқамыс, Құрт, Жомартшоқы, Ханның қызылағашы, Тоқтамыс, Аулақбұлақ, Айтқұлдың қызылағашы, Жәуке қыстау, Отаршы қызылағашы, Нұралы қыстау, Тастемірдің қызылағашы, Қондыбай қарағай, Мәтімшоқы, Сартымжал, Ұрынқай көлі, Кеңашы, Жөнібекағаш, Атанағаш, Балықты – дуаннан 20-дан 150 шақырымға дейін; Ұзынкөл, Байтөбеткөл, Ақбиік, Құрымсы, Алзыхкөл, Былқылдақтомар, Қотанкөл, Есенбике, Ескенекөл, Аққоз, Мақаш, Сарытомар. Құсақтомар, Ақсақайкөл, Ақмолалыкөл, Қоғалыкөл, Шошайкөл? – дуаннан 200-ден 270 шақырымға дейін.

Бабасан-Бағыс болысы

Болысынай сұлтан Пірәлі Ғаббасов, 15 ауыл, 949 түтін. Көкпетау және осы төңіректегі қайыңды алқаптар, Қызылағаш, Бүркітті шоқысының батыс тұсы, Терісқыстау, Ханкөлі-Балықты, Көкпетау іргесіндегі Шалқар көлінің тұсы, Көшстаудың солтүстік тұсындағы Болғайсор, Сәткесор, Машекқамыс, Мезгіл..., Бесқарағай ормандары, Қазанағаш, Қоскөл, Үштөбе, Ұзынкөл, Ортайағаш, Қалыркөл, Сулыағаш, Базар, Сүлікті, Қарақалпақ, Бапатқарағай және Мамсұт? – дуаннан 20-тен 85 шақырымға дейін (Бұл болыстың жайлауы Сарымсақты, Қалғұтан өңірлері болған).

Ақкиік, Құлансу, Қойлы болысы.

Болысынай старшыны Жанасүгір Баубек, 10 ауыл, 660 түтін. Қарақалпақ, Көкшетау, Тереңкөл, Жолдыөзек, Қамысты өзек, Баубек шұбар, Жалтыр, Жыланды, Балықты, Қопа, Қарасор, Қамыс, Жүзқамыс, Жамантүз, Құмдықкөл... – дуаннан 25-тен 200 шақырымға дейін.

Андай-Ырсай болысы

Болысынай старшын Төрежан Итемгенов, 12 ауыл, 658 түтін. Медет, Жарқын, Еділ, Аққозы, Есіл өзені, Ізбасар, Тасыбас, Данияр, Көбет, Жәнет, Қозыбақ, Иман, Азат, Тоқа, Қарабие, Құлапбасы, Жана..., Өпеш, Бесағаш, Құлыбек қарағай, Қарқаралы сулы, Ағымның қызылы, Байжұрық – дуаннан 150-ден 200 шақырымға дейін.

Баба-Бағыс болысы

Болысынай старшын Маңдай Тоқтамысов, 12 ауыл, 808 түтін. Қамыс, Жасылшоққопа көлі, Құлмырзасор, Қосағалысор, Бокқамыс, Жангелді – дуаннан 22-ден 100 шақырымға дейін; Көбірек қыстайтын жері: Алақол, Жарық, Жанысу, Қаратерек, Сәрсен және Орындық – дуаннан 300 шақырымға дейін, аздан бөлігі Черлак редутының маңында, Омбы қаласына қарай.

Андагүл-Ораз-Бәйімбет болысы

Болысынай старшыны Шөкей Жылғарин, 17 ауыл, 1165 түтін. Қаламақөкел, Шонай Қаратал, Қызылтау, Жарқайың, Уанастоғай, Көктерек, Андагүл, Балықтыкөл, Қарақұрақ, ..макөл, Өленді, Тереңкөл, Қалдар ауылы, Қозғанбайөткел, А..тар. Жангүлсор, Қызылағаш, Балықтыкөл, Жарқын – дуаннан 160-тан 200 шақырымға дейін; Манабай, Жарқын, (Заблудящий), Жанатай, Болат қойтам, Ерназар сор, Қалмақтоған, Қосағалы, Көктерек – дуанға ... 200 шақырымға дейін.

Қылды-Ноғай болысы

Болысынай старшыны Көбен Марқабаев, 8 ауыл, 484 түтін. Үлкен Шағалалы, Азат пикетінен – Имантауға, Айыртау, Ожанқопа, Тұяқ Баянтал көлі – дуаннан 30-дан 100 шақырымға дейін; Жыланды, Айдабол көлі, Ақшоқы, Түкті, Босаға, Қарабұлақ, Шымылдық, Азат, Айыртау, Құлмырзасор, Шегенағаш, Қалғұтан, Бүкірағаш – дуаннан 20-дан 70 шақырымға дейін; Есіл өзені бойында Қарқаралы – дуаннан 250 шақырым.

Есенбай болысы

Болысынай сұлтан Сартай Шыңғысов, 20 ауыл, 1051 түтін. Терісқыстау, Азат, Құлмырзатау, Айғыржал, Құттайқамыс, Қараөзек, Бабал, Үшқамыс, Жаман Жаңғызтау, Рүстемқыстау, Қамсақты, Жанысу, Шуашқамыс, Аралқамыс, Кенжеболатөзек, Мәлішөзек, Жарқып, Торангыл, Қалдар, Жадақор, Тірсек, Тапық, Кеңағаш, Айбас, Терісбұлақ, Көпкүл, Сапар, Қарасор, Сарыөзек, Жолдыбай, Шұңғырша Қарағай, Кіндікті, Тілеуімбет – дуаннан 30-дан 120 шақырымға дейін.

Қараша-Жаулыбай болысы

Болысынай старшыны Сейіткүл Шыңғысов, 13 ауыл, 697 түтін. Ыдықбай мен Байқошқар руының тұрақты қыстауы дуаннан 180 шақырымдай, Петропавл қаласына қарай қамысты өзені бойымен Тереңсай алқабында, Есіл бойымен Бескөл және Ново...шенский редутинан 15 шақырымдай Қотыртас шоқысы тұсында, Есен, Аманжол тауы, Желтау, Жамантүз көлі, Жамантүкті тауы, Қаражар, Құмдықөл маңында, 100 шақырымдай кеңістікте, сондай-ақ Аршалы, Қоянды, Қазғанадыр, Болат Қарағай және Ханкөлі – дуаннан 10-нан 100 шақырымға дейін; Жаулыбай руының тұрақтықыстауы дуаннан 10-15 шақырымдай батыста, Үлкен Шағалалы өзенінің оң қапталығында Кеңашы сортаңында, Өтегеншұбар, Еліктітау, Қамыс, Бұсыман қамыс, Жолдыбай Жуантөбе, Баршын шоқылары, Жыланды тауы, Молдашоқы – дуаннан шақырымдай, Қарақамыс, Аралқамыс, Қарағаштың батыс жағы; (Тізбені ж: заседатель Редькин, секретарь үшін Куйбышев қол қойған).

Атқы-Жауар-Мөңтік-Сары Қарауыл болысы

(Бұдан өрі 1860 жылдардағы деректер берілген)

Болысынай Бисен Қабанов, 20 ауыл, 1479 түтін. Мамыш Қараой, Шортан, Қойтас, Құмдыкөл, Шорман, Алдайсор, Қожас, Бейкүт, Мау, Қодығас, Ебейіт, Алқакөл, Сатыбалды, Қызыл ағаш, Сапаққопа, Көпек Қарағай, Келтесор, Кіші Қараой, Күсеміспілік, Қараш Қызыл, Тоғызкөл, Белағаш, Сарыкөл, Сасыққопа, Жайлыма, Саз, Айсары, Сапақкөл, Мамырқопа, Жамантүз. Шұбар, Елеті, Жамантас, Ақбаскөл, Төлесағаш, Күдегей, Балпаңағаш, Қарабұлақ, Көксеңір, Жар. Жайлауы: жоғарыда аталған жерлерге қоса, Солтанкөл, Кішіқарағай, Қожакөл, Бестамақ, Тобылғылы, Теңіздік, Үлкентөбе, Жаманшыл, Шұңқыркөл, Тілес, Алқакөл, Алтыбайкөл, Барақ, Алуа-Қызылкөл, Алабота, Айтөбет, Тастыкөл, Шиліөзек, Қарауылтөбе, Жанбай, Байқұтты, Сүтірбай, Атан, Өгізкөл, Имансары – 375 шақырым шеңберінде.

Соңғы сөз

"...біз үшін ата-бабаның әр сөзі алтын, дәстүрі-мұра", – деген екен Мақаш шешен, сол айтқандай ата-бабаларымыздың небір асыл сөздерін алтынның сынығындай көріп жинаған едік, жинаққа С. Сматайдың мына жолдарын келтіре кетейін:

Беттерін тауарихтың парақтадым,
Кейінге екі-үш ғасыр әрі аттадым.
Үңілдім керуен – уақыт іздеріне
Жар бол деп бұл сапарда, Жаратқаным!
Артына-ақ көшкен жұрттың мінгестім мен,
Солармен шаттандым да мұң кештім мен.
Өксігін өткендердің өзек қылып,
Көбімен кеткендердің тілдестім мен.
Қопардым алыс күннің көмбесін көп,
Жұлдызы өлгендердің сөнбесін деп.
Жаңғырып ер есімі ел есінде
Қайтадан көк жүзіне өрлесін деп...
Біз кейінгі балаларға сызық тартып көрсеттік.
Бір күні мені іздейді,
Асылдан туған ұрпағым.
Көңілім күдер үзбейді,
Болса да өмір сұр сағым,

-деп Сарышолақ ақын айтқандай, ақылы кеніш, қарымы үлкен бір бала ертеңгі күні "атам қайдалап!" шығарына бек сенімдіміз.

Тіріні көргс салар да - сөз,

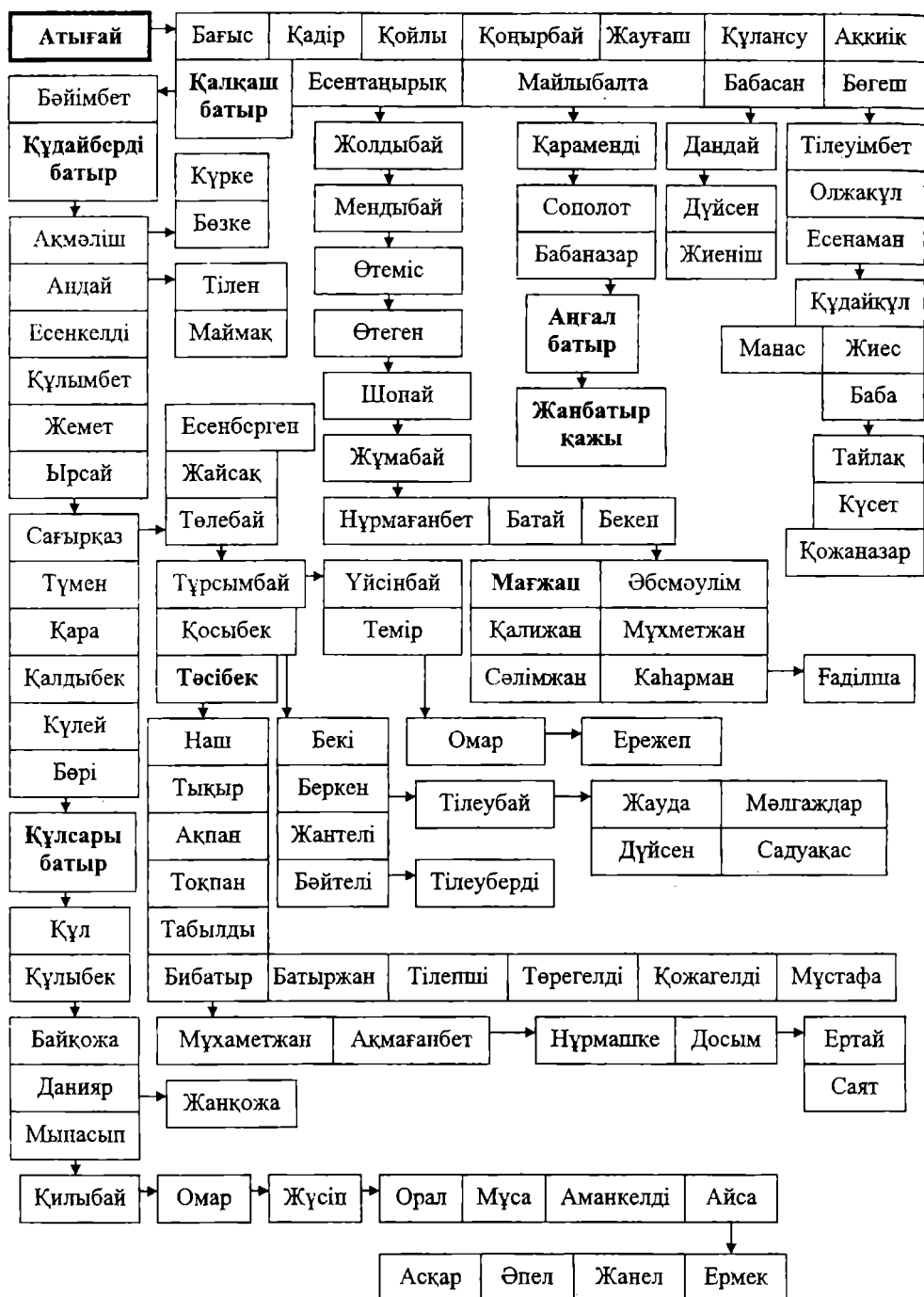
Өлінікі тірілте алар – сөз, деп Өлішер Науаи атқандай біздің жеткен жеріміз әзір осы еңбектер - "Асыл сөз", "Алтынның сынығы" болды. Бұдан да толығырақ, бұдан да дәлірек, бұдан да тереңірек жазам дегендерді Тәңір жарылқасын!

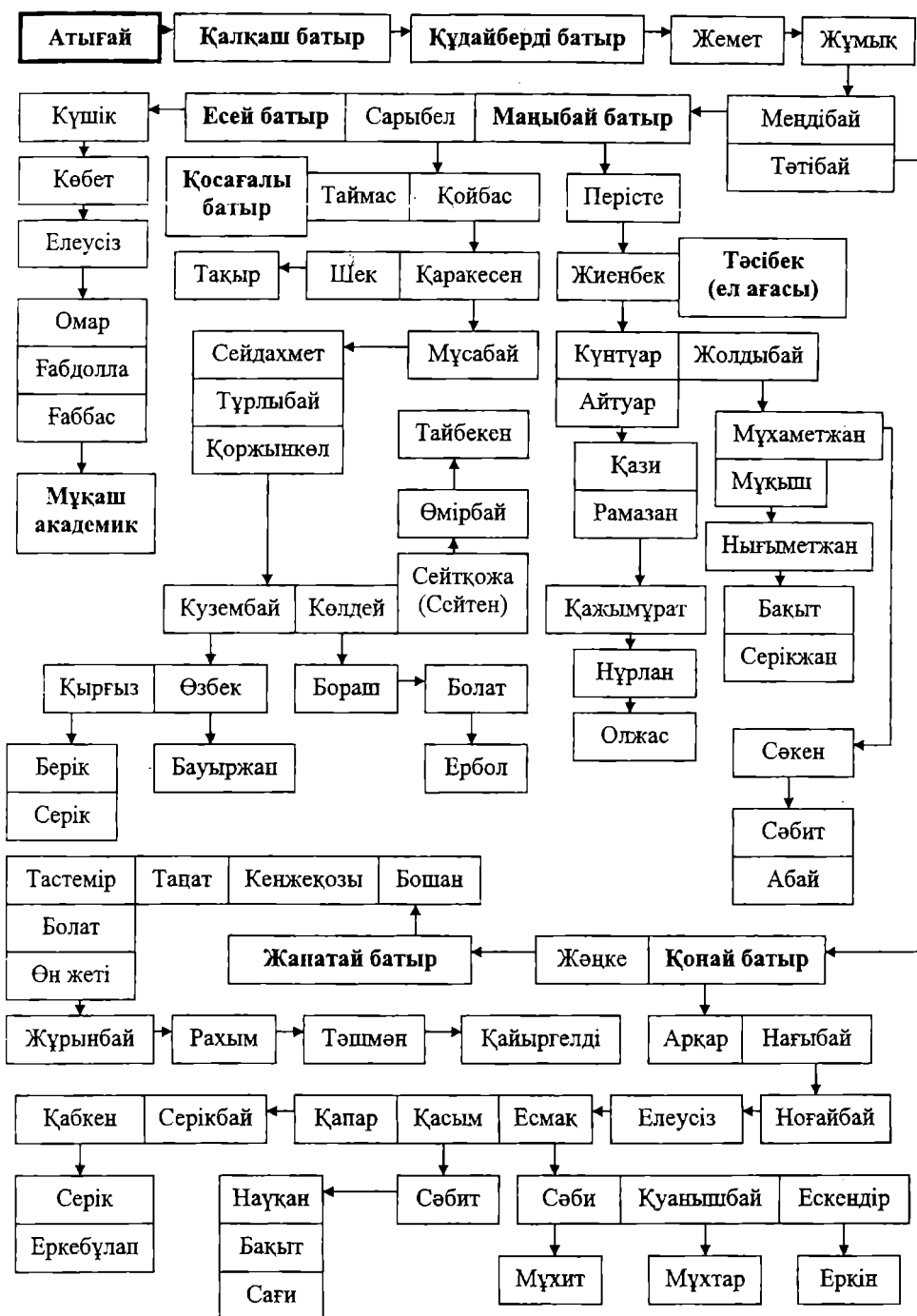
Түсініктеме

Шежіреге де, жазуға да кітапта және төменде аттары аталған кісілердің әңгімелері, материалдары пайдаланылды: С.Мейрамов, К. Әлиров, Е.Мырзахметов, А.Әбутәліпұлы, А.Қасымов, М.Мейрманұлы, Б.Адамбаев, Т.Жалмүрzenов, Д.Әуелбеков, Ә.Сұрағанов, Т.Кәбікұлы, Е.Әбділхалықхожа, Н.Мағзұмов, Б.Махметов, О.Нұрғалиұлы, Е.Зікіриянов, Ж.Есекеев, А.Дауылбайұлы, Б.Қожахметов, М.Мағауин, С.Жүнісов, І.Жақанов, А.Сейдімбеков, Ғ.Қадірәліұлы, С.Кенжсахметұлы, С.Ақтаев, Б.Уахатов, Ж.Мусин, М.Мәжікеев, А.Бұлдыбаев, А.Байжанов, Қ.Шөменов, С.Мырзакелдин, У.Латанов, С.Ақанұлы, Е.Нұрымов, Т.Қажыбай, М.Сейітмағанбетұлы, С.Құлмағанбет, У.Мұқанов, Ж.Бекенов, Д.Қазыбек, С.Қарамендин, М.Елеусізov, А.Нұғманұлы және т.б.

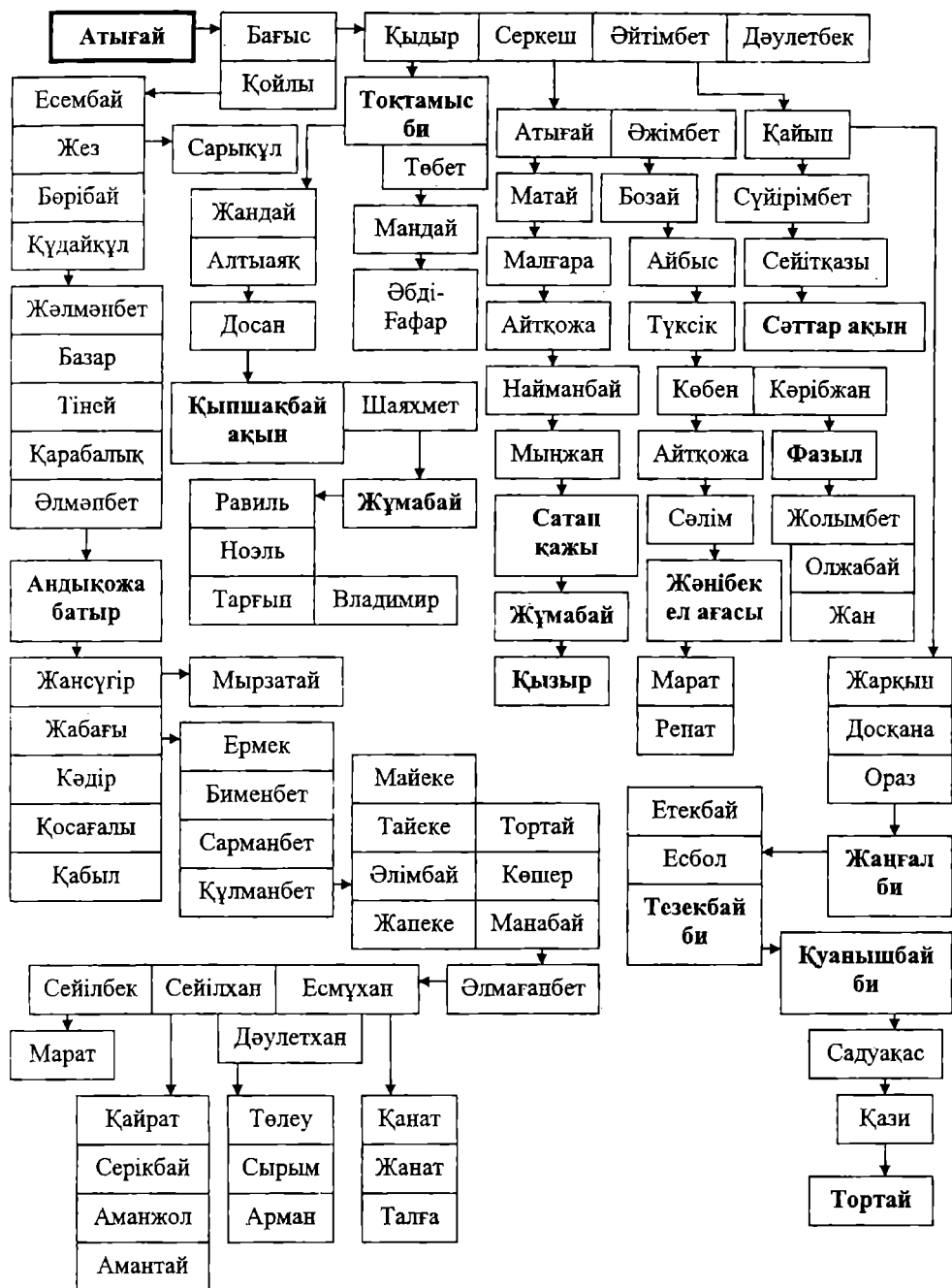
азаматтар. Автордың "Асыл сөз" жинағында сілтеме жасалған әдебиеттер пайдаланылды.

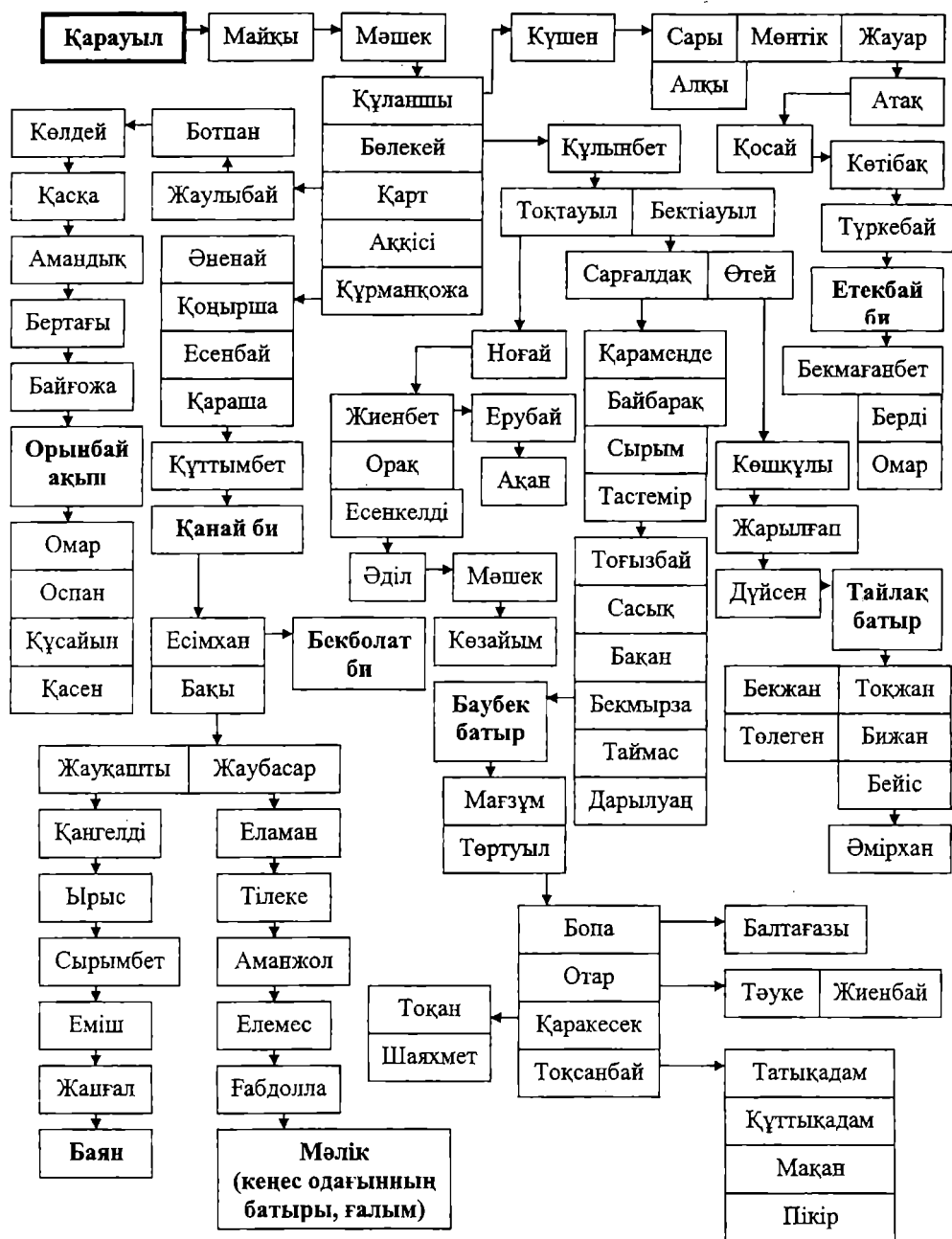
Құрмысы, Зілқара, Әлібек, Жәпектердің және Құлымбет, Жеметтің шежіресін "Асыл сөзде" келтіргендіктен бұл жерде қайталауды жөн көрмедік.

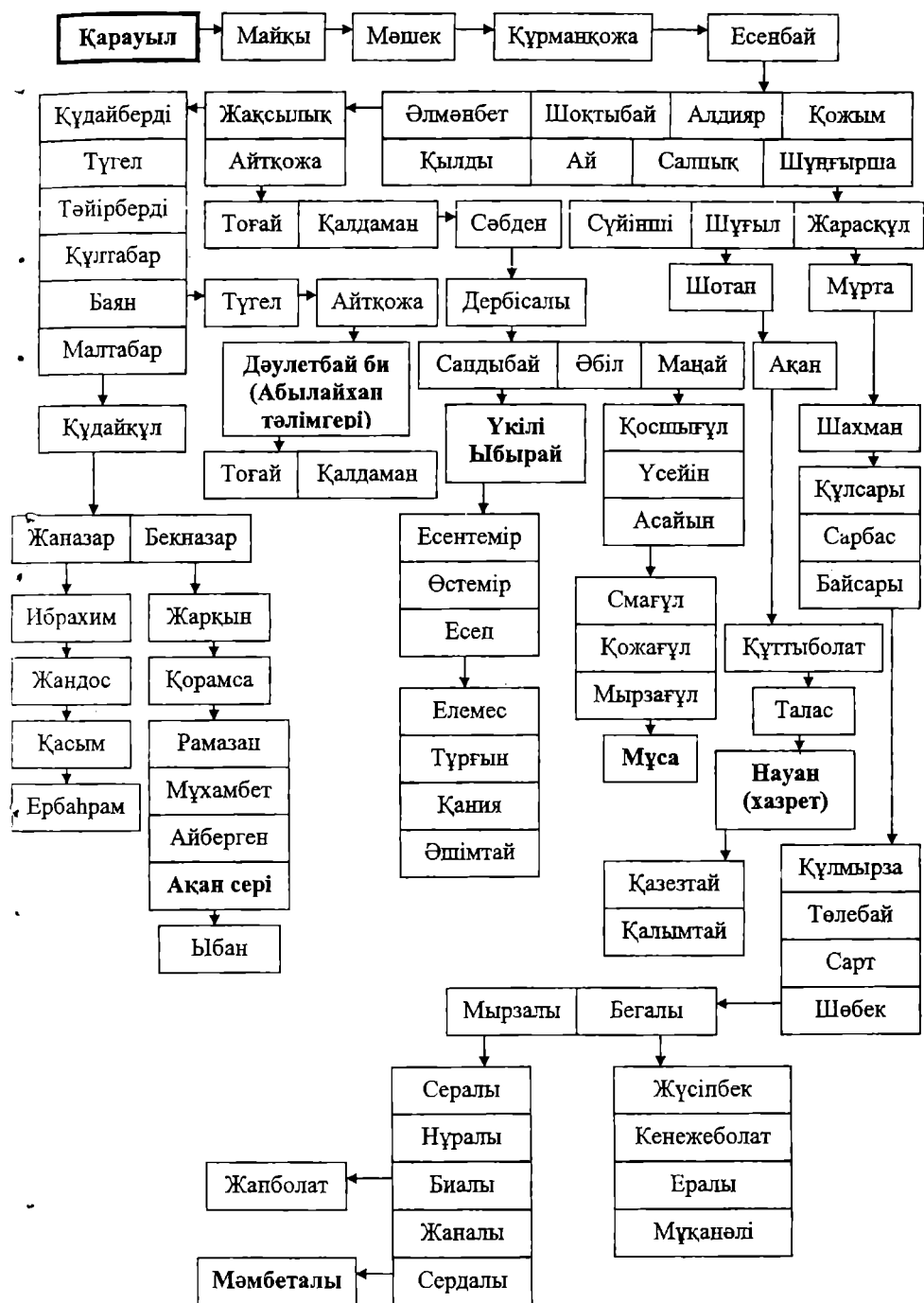

Мазмұны

АЛҒЫ СӨЗ	3
Бірінші бөлім	
Абылай ханның Бұхар жырауға айтқаны	4
Қарауыл Қанай би	
Қанай бидің сөздері	5
Қанай бидің өзбек бегіне айтқаны	
Бала Қанайдың тапқырлығы	6
Қанайдың жоңғар ханының жұмбағын шешуі	
Қанай шешен мен Ақтайлақ би	7
Бекболат шешен	
Бекболаттың дауды шешуі	8
Бекболат бидің Абылай ханға айтқаны	
Бекболаттың Уақ Қозыбайға айтқаны	9
Бекболат пен бір төре	
Етекбайдың бір әйелмен әзілі	
Қарауыл Етекбай шешен	10
Ата – балаға сыншы	
Қарауыл Етекбай би	11
Өзінде болса аларсың	
Құрмысы би	12
Бала Құрмысының тапқырлығы	
Құрмысының құн даулауы	13
Құрмысының мал даулауы	
Құрмысы би мен Тоқсан би	14
Құрмысының Албыраққа айтқаны	15
Шал ақын	16
Шалдың батасы	
Шал ақынның өлеңдері	18
Шалдың Күлекенің атып қайтарып алуы	19
Шал мен Өске	
Шал ақынның батыр Баянға айтқаны	20
Түбінде көріктіден текті озар	
Қыпшақ Бейбіт ақынның айтқаны	21
Зілқара /1761-1856/	
Сексен бес	
Арыстан ақын	22
Тоғжан ақын	23
Орынбай ақын	
Орынбайдың баласы Омарға айтқаны	24
Орынбайдың сөздері	
Абайлде хан айдаудан келгенде Орынбай ақынның айтқаны	25

Орынбайдың Ишанға айтқаны	26
Орынбайдың Салық хазіретке айтқаны	27
Орынбайдың қыздан жеңілуі	29
Орынбай мен Шөже	30
Орынбайдың Әпеке биге көңіл айтуы	
Орынбайдың батасы	
Орынбайдың келінінің сөзіне тосылуы	31
Орынбай Бертағыұлының алғаш үш жүзге танылуы	
Орынбайдың тапқырлығы	32
Орынбайдың қонаккәдесі	
Орынбайдың Ыбырайға айтқаны	33
Нүрсейіт бидің Ыбырайға айтқаны	34
"Жаман Бура"	
Нүрсейіт бидің сөзден тосытуы	35
Атығай, Қарауыл хапын сайлай білген елміз	
Қарауыл Көшен ақын	36
Шоқанның айтқаны	
Ыбырайды Атығайға келмейтін еткен Тәңірберген	37
Тәңірбергеннің Ойратты ұялтуы	
Бәтжан мен Мұса мырза	
Атығай Айдос бидің айтқаны.	
Байбатырдың айтқаны	38
Ысқақтың айтқаны	
Ізбасты мен Тоқсан би	
"Өшім айна екен..."	
Күшпен Қарауыл Сарыбайдың оразасын бұзуы	
Атығай Есенаман	39
Қарауыл Қоңырқұлжаға Тұңғаттың айтқаны	
Белгісіз ақынның айтқаны	
Үйсіннің ұятсызы	
Байсымақ шешеннің айтқаны	40
Атығай Қадір Құбиханның сөзі	
Өлеңді жерде өгіз семіреді	
Атығай Асау би мен Бөлен шешен	41
Науан Хазірет	
Атығай Қуанышбай бидің баталары	42
АҚАН СЕРІ ✓	47
Ақанның қайынатасы Шоманға жауабы	
Ақанның Өйберген жездесіне жауабы	48
АҚАН СЕРІ МЕН НАУАН ХАЗІРЕТ	49
АҚАН СЕРІНІҢ БІР КЕЛІНШЕККЕ АЙТҚАНЫ	50

АҚАН СЕРІНІҢ ҚЫЗҒА АЙТҚАНЫ	51
ЖОЛБАРЫСТЫҢ ТЕРІСІН КИІП АЛЫП АҚАННЫҢ ҚАСІРЕТІ	52
МЕНІҢ АТЫМ СҰРАСАҢ АҚАН СЕРІ	
БАЛҚАДИША ӘНІНІҢ ШЫҒУЫ АҚАН СЕРІНІҢ КӘШІМОЛЛАҒА КӨҢІЛ АЙТУЫ	53
АҚАН СЕРІНІҢ СЕРІКТЕРІ	54
АҚАНДЫ КӨРГЕН АТА	55
АҚАН СЕРІНІҢ СӨЗДЕРІ	
ҚҰЛАГЕР ӘНІ	56
МАҒЖАН АҚАН СЕРІ ТУРАЛЫ	57
АҚАННЫҢ АҚТОҚТЫҒА АЙТҚАНЫ (Мағжаннан)	
АҚАННЫҢ ШӨБЕК БАЛАЛАРЫН МЫСҚЫЛДАУЫ (Мағжаннан)	58
АҚАННЫҢ ЖҮСПІ ТӨРЕНІ СЫНАУЫ (Мағжаннан)	
АҚАННЫҢ ҒАЛИЯНҰРҒА АЙТҚАНЫ (Мағжаннан)	59
АҚАН ҚАЗАҚ ҚАЙҒЫСЫ ТУРАЛЫ (Мағжаннан)	
АҚАН СЕРІНІҢ ҚОЙҒА БЕРГЕН БАТАСЫ АҚАН СЕРІНІҢ ҚАСЫМҒА КӨҢІЛ АЙТУЫ	61
АҚАННЫҢ НҰРЛАНДЫ ҰЯЛТУЫ	
НАУАН ХАЗІРЕТТІҢ ОҚЫП ЖАТҚАН ШӘКІРТТЕРІНЕ АҚАН СЕРІНІҢ АЙТҚАНЫ (ҰҒАК)	62
АҚАН СЕРІНІҢ МҮСЛИМА ҚЫЗ ЖҰМБАҒЫН ШЕШУІ АҚАН СЕРІНІҢ СӨКЕНДІ ҚАҒЫТУЫ (ҰҒАК)	
АҚАН СЕРІ МЕН ОРЫНБАЙ (ҰҒАК)	
АҚАН СЕРІ МЕН МОЛДАЛАР	63
АҚАННЫҢ СӨЗДЕН ТОСЫЛУЫ	
АҚАННЫҢ МОЛДАХМЕТКЕ БЕРГЕН БАТАСЫ	64
Қарауыл Есенбай акын мен Ақан сері	
Ақан сері мен Орынбай ақынның әзілі	
Ақан серінің Жақан төреге айтқаны	65
Ақанның әзілі	
Қожалар құр кеудесін көтереді	66
Ақан серінің Сәлімжуарға көңіл айтуы	
Асты құйып ішіне ішемісің...	67
Еліме қадірім жоқ күнде көрген.	
Әлібек ер боп туған қазақ еді	68
Ақан серінің Сетік-Көкенмен сөз қағысуы	
АРҒЫ ОТЫРҒАН ДҮШПАН ҒОЙ	69
ҒАЗИЗДІҢ АҚАН СЕРІМЕН КЕЗДЕСУІ	
Ақанның Аққошқарұлы Есімсейітті сөзден тосылдыруы	70

Атығай-Қарауылға сыймаған қайран Ақан Ақан Сері мен Қожамбет	72
Ақан серінің Мәшһүр-Жүсіпке Айтқаны Өзірет Әлі де сіздікінен дәм татпап па еді?	73
Алтынның сынығы	75
Құлагердің киесі	77
Сақау Мұсаның Саққұлақ шешенге көңіл айтуы АТЫҒАЙ ЖАНДОСТЫҢ БІР СӨЗІ	78
ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ ✓	79
Байлар малын қайда қояды?...	81
Көмірге өзімді-өзім қия алмадым	82
Тегім – туған жерім Көзінді ашып анық қара	83
Үкілі Ыбырай айтыпты	84
Аузыма дүрия, жауһар сөзім келді...	85
Мен халқымның қаймағы едім	86
Үкілі Ыбырайдың ұстатуы.	87
Мәмбетәлі	88
Уақ Тілептің Мәмбеталыға берген батасы	89
ҚАРАУЫЛ ҚАРСАҚ АҚЫН	90
Қарсақ ақынның тапқырлығы	91
Қарсақ пен Сәмен	92
Қарсақ пен Нұрқан	93
ҚАРСАҚТЫҢ А.ИМАНОВТЫ ЖЫРЛАУЫ	94
Шағырай ақын мен Қарсақ	95
Қарсақтың сөзден тосылуы	96
Аңғал батырдың немересі Жанбатыр қажы	97
Жанбатыр қажының сөздері	98
ЖАНБАТЫР ҚАЖЫНЫҢ ШЕШЕНДІГІ	99
Дүниенің айналасы дөп-дөнгелек	100
Жанбатырдың айтқаны	101
Қашаған қажы мен Өске	102
Есмағұл ақынның ит дауынан құтылуы	103
МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ /1893-1938/ ✓	104
Мұса Асайынов ✓	105
Құбашқа	106
АСЫЛЫМЫЗДЫ АРДАҚТАЙЫҚ.	107
ЕБЕКЕҢ ЕЛ АУЗЫНДА.	108

ҰЗЫН БОЙЛЫЛАР МЕН ТАПАЛДАРДЫҢ СЫБАҒАСЫ.	
КӨҢІЛ СҰРАУ.	104
АУДАРМА ТУРАЛЫ.	
ҚЫЗЫҒЫ МЕН ШЫДЖЫҒЫ.	
ЕРТЕРЕК КЕЗДЕСПЕГЕН ЖАНДАР.	
ЕЛУТЕ КЕЛУДІҢ МӘНІСІ.	105
СЕБЕБІ НЕДЕ?	
ЖЫРТЫҚ ДАМБАЛЫМНАН ЖАЛАҢ БҰТЫМ АРТЫҚ.	
ОНДАЙ-ОНДАЙ БОЛА БЕРЕДІ.	
ШОҚПАР ҰСТАУШЫЛЫҚҚА ӨТІНІШ.	106
ПУШКИН ПОЭМАСЫН КІМГЕ ЕЛКТЕП ЖАЗҒАН?	
СӨЗ ТАПҚАНҒА ҚОЛҚА ЖОҚ.	
АҒАНЫҢ СӨЗІ - АҚЫЛДЫҢ КӨЗІ.	107
Көкімбек Салықов	109
Нар тұлға	
Е. Букетовке	
Атағын берсін Ғабеннің	110
О. Бәйкеновқа	
Екінші бөлім	
Көсем де өткен не дүлдүл	111
Атығай Андықожа батыр	
Атығай Андықожа батырдың тегі	
Жеті кенттен алым алған Атығай Андықожа батыр	112
Абылай хан мен Атығай Андықожа батыр	113
Атығай Андықожа және Шақшақ Жәнібек батырлар	114
Атығай Андықожа мен Қанжығалы Бөгенбай батырлар	116
Батырдың дауысы	
Атығай Жанатай және Керей Жабай батырлар	118
Жанында жалғыз жолдас – жас Жанатай	
Жәпек Батыр.	119
Ораз аталық, Жәпек және Әбілмәнсүр.	121
Жәпектің Әбілмәнсүрды құтқаруы.	
Жәпек пен Әбілмәнсүр.	122
Жәпектің 40 батырды өлтіруі.	
Жәпек батырдың Абылаймен бірге тұтқында болуы.	123
Жәпектің Абылайды судан құтқаруы.	124
Жәпектің Абылаймен Қалденнің алдына келуі.	
Жәпек пен күн болжағыш Рай	125
Жәпектің Абылайды тұтқыннан құтқаруы.	
Ханға баланған Жәпекұлы Құткелді.	127
Жәпек пен Қасым төре	128
Жәпектің ұрпақтары	

Иран-Ғайып	
Жәбек-Шаған	130
БІРІНШІ БӨЛІМ	
ЕКІНШІ БӨЛІМ	148
Қосағалы батыр	161
Құлеке батыр	162
Құлеке батырға Төле бидің қызын беруі	162
Аютас	163
Аңғал батыр	164
Болар бала боғынан	
Түйенің тобығын жұтқан Аңғал батыр	166
Жарты тайдың етін жеген Аңғал батыр	
Аруақты Аңғал батыр	
Қарауыл Баубек батыр	167
Баубек батыр мен Шыңғыс төре	
Баубек батыр мен Төртқара би	168
Баубектің бала күніндегі ерлігі	
Баубек батыр мен Ерден	169
Қарауыл Есенбайдың туысы Баубекке айтқаны	
Қарақшының баласы мырза бола ма?	170
Ожан балуан	
Ожан балуанның танылуы	171
Ожан балуанның он орысты байлап тастауы	172
Өгіз күші бар Ожан балуан	
Ожан балуанның қызы Ғазиза	173
Мүйізінен айрылған Бұқа	
Ашаны жерге түйген Ожан балуан	174
Ожан балуанның батасы	
Соңғы сөз	175
Түсініктеме	

Ғалымұлы Мұсатай

Алтынның сынығы

Компьютерде теріп, беттеген Ғалымов Шынболат

**Отпечатано в типографии ТОО «САНАТ-Полиграфия»,
г. Караганда, ул. Ленина, 71.**